ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ТОПЛИЦЕ
ПРОКУПЉЕ

ДРУГИ ПЕШАДИЈСКИ ПУК „КЊАЗ МИХАИЛО” - ГВОЗДЕНИ ПУК
У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА 1912-1918

ЗБОРНИК РАДОВА СА ОКРУГЛОГ СТОЛА
Прокупље, 5. oктобар 2012. године

Прокупље, 2014.

Тематски зборник
Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ - Гвоздени пук у ослободилачким ратовима 1912-1918

Издавач
Историјски архив Топлице - Прокупље

Главни и одговорни уредник
Драган Р. Лекић

Заменик главног и одговорног уредника
мр Саша Станојевић

Редакциони одбор
Милан Стојановић, архивиста
Драган Р. Лекић, архивиста
Петко Марјановић, музејски саветник
мр Радоје Костић
мр Саша Станојевић
Ратко Зечевић

Рецензенти
др Божица Младеновић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу
др Урош Шуваковић, ванредни професор Филозофског факултета у Косовској Митровици
др Дмитар Тасић, научни сарадник Института за стратегијска истраживања у Београду

Лектура и коректура
Милан Коматина

Дизајн корица
Милош Стојановић

Илустрација на корици
Ратна застава Гвозденог пука
Одличја ратне заставе Гвозденог пука

Штампа
„Прадо“ Прокупље

Тираж
1.500 примерака

Штампање овог зборника омогућили су Министарство културе и информисања Републике Србије и Општина Прокупље

ПРЕДГОВОР

Зборник радова *Други пешадијски пук „Књаз Михаило“* - *Гвоздени пук у ослободилачким ратовима 1912-1918* представља збир радова изнетих на округлом столу који је под истим називом одржан 5. октобра 2012. године у Народном музеју Топлице.

Повод за први научни скуп на тему Гвозденог пука, на који се дуго чекало, је стогодишњица мобилизације ове чувене формације војске Краљевине Србије. У историју и легенду Пук је кренуо са зборног места у Прокупљу 7. октобра 1912. године с избијањем Првог балканског рата.

Овај знаменити јубилеј обележен је вишедневном манифестацијом одржаном у Прокупљу од 5. до 8. октобра исте године у организацији Општине Прокупље, Топличког управног округа, Војске Србије, Српске православне цркве, Народног музеја Топлице, Историјског архива Топлице и удружењâ бораца. Научни скуп организован је у сарадњи Историјског архива Топлице и Народног музеја Топлице. Позиву на учешће одазвало се око тридесет научних радника. Будући да је међу њима било историчара, социолога, дипломата, књижевника, филозофа, економиста, публициста, скуп је добио мултидисциплинарни карактер а тиме и разноликост у приступу и сагледавању теме. Ова околност учинила је да се, уз већ познатија питања, улога и место Гвозденог пука додатно осветли из различитих перспектива.

Извесно је да постигнутим задата тема још увек није исцрпљена. Уз то што је пред научном јавношћу и свим љубитељима и поштоваоцима историје ослободилачких ратова публикован први зборник радова посвећен Гвозденом пуку, његов превасходни научни значај представљају резултати овде изнетих истраживања, а међу којима се свакако може наћи инспирација и полазиште и за детаљнију обраду до сада недовољно истакнутих питања.

Прокупље,
5. октобар 2014. г.

Редакциони одбор

УВОДНА ИЗЛАГАЊА

Ратко Зечевић
Прокупље

У СРЕТНУ ЈЕСЕН 1912. ГОДИНЕ ОД ПРОКУПЉА ДО ГАЗИМЕСТАНА

У један од најелитнијих, добровољачких, војних центара за обуку, који је функционисао у Прокупљу од 1908. до 1912. године, долазили су младићи из Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе и Војводине, да се сретну и науче нешто од мајора српске војске, војводе Војислава Танкосића и његових искусних вукова из четовања по Македонији и Косову. Ученици завршних разреда нишке гимназије и београдски студенти, свакога викенда окупљали су се на ливадама и брдима око Прокупља, чекајући да их одабере и предложи Танкосићу, неки од искусних четничких инструктора задужених за обуку.

Готово читава „Млада Босна“ прошла је обуку у Прокупљу, Куршумлији и Врању: Богдан Жерајић, Владимир Гаћиновић, Данило Илић, Цветко Поповић, Ристо Миличевић, Ристо Тохољ, Јован Гашић, Душан Стокић, Ђуро Шарац, Мустафа Голубовић, Гаврило Принцип и Симо Миљуш.[1]

У лето 1912. обуку је прошао и аутор песме „На Газиместану“, Милан Ракић. Као припадник Лабског четничког одреда, кренуо је са прокупачког брда Боровњак у битку за Мердаре (о којој у свом тексту надахнуто пише историчар Радоје Костић), да би по ослобођењу Приштине, овај наш дипломата, песник и ратник, на Косову Пољу, „На Брду Јунака“ - Газиместану, доживео свој „највећи дан у животу“. Пред постројеним пуковима и добро- вољачким одредима Треће Армије српске војске, свештенством Рашко-призренске епархије, армијским генералом Божидаром Јанковићем, млад официр, са искусном сабљом, громко је изговорио песму „На Газиместану“.

- Господине ђенерале, тај који је испевао ову песму овде је са нама!...Ево га позади, са пушком и с бомбама! У одреду Војводе Танкосића!

Одјекнуо је командантов глас:

- Каплар Ракић, напред![2]

„Чуо сам све, али нисам могао ни да коракнем. Чак ни да отворим уста. Рукавом од шињела заклонио сам лице и пустио сузе први и последњи пут, тада!“

---

[1] Градимир Николић, *Мирно спавај, војводо*, Београд: Сигнатуре, 2012, стр.113-114.
[2] Јован Пејчић, *Милан Ракић на Косову*, Београд: Конрас, 2006, стр. 195.

Говори бригадног генерала Желимира Глишовића, команданта 3. Бригаде Војске Србије из Ниша, председника Општине Прокупље др Љубише Ђурковића, изложени радови на округлом столу двадесетпеторо историчара, дипломата, књижевника, политичара, публициста, новинара, у сали Народног музеја Топлице, на тренутак ће нам оживети време „када су маленом Србијом ходили велики Срби“, како би рекао академик Радован Самарџић.

У те дане сви Срби су били на ногама, без обзира на дотадашње партијске и политичке разлике и размирице.

На Косово, као борци, хрле Бранко Лазаревић, Светислав Стевановић, Иво Ћипико, Вељко Петровић, Бруно Барили, Станислав Краков...Станислав Винавер из Париза право одлази на Косово. У добровољце...

У Кумановској бици 23-24. октобра 1912. године гине секретар иностраних дела Владета Ковачевић, париски ђак, син јединац познатог академика Љубомира Ковачевића, а четник Војводе Војина Поповића – Вука, београдски студент Александар Сања Живановић, Аписов рођени сестрић и син јединац државног саветника Живана Живановића, гине у продору према Приштини.

Чак и такви западољубци, какав је био Скерлић, писао је после првих великих победа и ослобођења Старе Србије:

„Као плаховити горски потоци у пролеће, појурили су српски витезови преко уских граница Србије и елементарном силином којој се ништа на свету није могло одупрети, надрли су у земљу плача и истинску земљу суза, која се зове Стара Србија. Муњевитом брзином прегажени су арнаутски дивљаци и турски варвари, и раскована ланци вековноме робљу. И видело се чудо које у скептичној и меркантилној Европи давно се није видело: шта све може да учини један народ који се решио да мре за слободу“.

У ослобођеном Призрену нашла се и сликарка Надежда Петровић, утемељитељка Кола српских сестара, које је 1903. године основано баш ради помоћи Србима у Старој Србији. У једном свом запису из тог доба, она разговара са гробом свог пријатеља, четником, јунаком, Лазаром Кујунџићем, и каже:

„Ја, ево у твоме суседству, војводо Лазаре према твојој хумци у Хочи, седим у твоме Призрену, где ме је ослободилачки рат довео и негујем јунаке и витешке рањенике, ослободиоце и победиоце. И са прозора мојих болничких соба често посматрам твоју хумку која још и сад стоји као царски престо. Осам година је како ти тамо лежиш, чувајући Душанов Призрен. И сачувао си га, и предао га народу своме, слободна“.

Попут Надежде Петровић, књижевница, интелектуалка, прва жена академик у српској историји, Исидора Секулић одлази у рат да би помогла српском народу и до повлачења српске војске 1915. године остаје на фронту, радећи као болничарка, поред пожртвованог посла, писала је текстове прожете вером у национално биће надахнута бурним историјским догађајима

– у то време настају дела: „Видовданска идеја“, „Ми и стварност“, „Култ силе“, „Народна част“, „Српској жени“...

Ослобођење Старе Србије повод је да у овом великом и свестраном опусу остави и овај запис:

„Велико је време и диван је живот сада... Прво смо били пророци и говорили смо реч рат, а сада смо војници и говоримо реч победа. За доброг војника је рат и победа свеједно. Ту једну реч мислимо и говоримо, ту једну веру верујемо, по тој једној речи познају очеви синове и синови браћу... Иди и победи! Сретан ти полазак, војниче, и сретна ти рана, јуначе!“ [3]

Историјски архив Топлице, у сарадњи са Народним музејом Топлице, подржан од Општине Прокупље осетио је прави час да организује округли сто у поводу и у славу великих јубилеја: сто година од ослобођења Старе Србије и учешћа Другог „Гвозденог“, топличког пука у ослободилачким ратовима Србије 1912-1913. године.

Научни, књижевни и публицистички радови, изложени пред бројном публиком у топличком музеју, штампани у овом зборнику, стално ће подсећати да нам Косово и Метохија нису отети.

Косово и Метохија су само привремено окупирани. Научимо то од оне славне генерације из 1912. године!

Исход појединих историјских догађаја, у овом случају турских освајања, није вечан и непромењив. Народ који има јасне циљеве и спремност на жртву, може у великој мери да управља својом судбином.

То чине наше генерације данас, то ће чинити и они који ће доћи после нас! Са том вером и обележавамо овај велики јубилеј наше историје.

Милан Ракић

[3] Јован Пејчић, *Милан Ракић на Косову,* Београд: Конрас, 2006, стр. 179.

Гаврило Принцип

Војислав Танкосић

Мирко С. Добричанин
Београд

МОБИЛИЗАЦИЈА СРПСКЕ ВОЈСКЕ И У ЊОЈ ТОПЛИЧКИ ГВОЗДЕНИ ПУК

Мобилизација је једна од најзначајнијих радњи у припреми оружаних снага и становништва за рат. На њу се мисли и на њој ради и када рата нема ни на видику, а његовим „приближавањем" она постаје велика брига свих одговорних за њену реализацију.

Довођење људства на мобилизацијска зборишта и реоне прикупљања, мобилизација не престаје да истраје онолико колико и рат.

Мобилизацију по правилу проглашава врховна власт, а у неком примеру у време балканских ратова и светског рата, то је био суверен, односно у овом случају краљ Петар I Карађорђевић, а касније и престолонаследник у својству врховног команданта оружаних снага.

Указ о мобилизацији је практично последњи нормативни акт за њено извршење док су њене припреме текле примерено повећању опасности по безбедност земље. До проглашавања мобилизације све јединице оружаних снага морају имати тачан временски оквир као и простор на коме се припремају и задатке за почетни период рата. А сад на примеру мобилизације Гвозденог пука. Највећа препрека за стварање Балканског савеза уклоњена је 19. фебруара (13. марта) 1912. године. Тада је после пет месеци напорних преговора потписан савезнички уговор између Србије и Бугарске. Убрзо су се овом уговору прикључили Црна Гора и Грчка. Вршене су обимне припреме за рат. Балкански савезници су објавили мобилизацију а тринаестог октобра упутили су Турској ноту у којој су захтеви тако формулисани да их ова није могла прихватити. Тако је и Турска одлучила да уђе у рат иако је сматрала да до њега неће доћи. Српски војни министар генерал Радомир Путник однео је 30. септембра у 11 часова краљу на потпис Указ о мобилизацији, а одмах по повратку са двора у Генералштаб у 12.30 часова предао је за јавност следеће саопштење:

„Његово Величанство краљ Петар I наредио је мобилизацију I, II и III позива Народне војске и Последње одбране. Први дан мобилизације је 20. септембар", (3. октобар по новом календару).

Ових неколико речи је за час усталасало целу Србију.

Из Министарства војног послате су депеше командама дивизијских

области, из њих свих трупама и установама, окружним и среским властима, а од ових су већ од раније одређени курири добрим коњима одгалопирали општинама да би обавестили подручна села. Тишину звездане ноћи прекинула су звона са свих цркви у Србији, а убрзо су се зачули плотуни прангија са узвишења, бубњеви, добоши (клепке). На брдима су запаљене велике буктиње. То су били уговорени знаци за мобилизацију, позив за ослобођење Косова и још других неослобођених крајева Србије. Градови, села, засеоци одједном су оживели, а већ сутрадан су песмом и свирком низ планине Србије силазиле групе младића али и старијих људи задојених патриотизмом. Запамћене су речи кнеза Лазара и косовки еп. Овај ослободилачки рат здушно су поздравили сви народи Балканског полуострва, посебно васколико Српство. Да би се то разумело треба знати да су генерације Срба за овај рат спремане још од колевке. За децу нису постојале лепше и занимљивије приче од оних које су говориле о борбама њихових предака против Турака.

У дечијим играма једна страна је увек проглашавана за Турке па су жандарми често имали муке да разваде завађену децу (обично се то дешавало на Видовдан).

Гусле су такође биле најлепши српски разговор. Свако дете је знало за Краљевић Марка, Обилић Милоша, Југ Богдана и његових девет синова, Старину Новака, Хајдук Вељка, Дели Радивоја, Старог Вујадина, Бановић Страхињу, Синђелић Стевана, Карађорђа... Вековима су се преносиле речи кнеза Лазара које је изговорио пред Косовску битку: „Боље нам је у подвигу смрт него ли са стидом живот. Боље нам је у борби примити смрт од мача него дали дати плећа непријатељима нашим. Много смо живели за свет, стога се потрудимо за кратко да поднесемо подвиг страдалнички и да поживимо вечно на небесима“. Његови су људи притом одговарали: „За отачество наше умрети, нећемо поштедети себе... Умримо да свагда живи будемо...“ Таква схватања ушла су у широке народне кругове. Наша народна епска песма нема ништа песнички лепше, свесрдније осећано и етички више прочишћено него што је циклус о косовској погибији.

Када је царица Милица, каже једна песма, уочи страховите борбе молила Лазара да јој од деветоро браће остави бар једног, „сестри од заклетве“, он јој дозвољава да заустави кога хоће. Када сутрадан Милица на градским вратима зауставља браћу, најпре Бошка Југовића, па редом остале, све до најмлађега, који води цареве једеке, она чује увек један исти јуначки одговор:

Иди, сестро, на бијелу кулу;
Не бих ти се јунак повратио.
Ни цареве једеке пустио
Да бих знао да бих погинуо.
Идем, сејо, у Косово равно
За крст часни крвцу прољевати

И за вјеру с` браћом умријети!

Тако схватају своју дужност сви изреда. И Војиновић Стево, који жури да не одоцни на борбу, и Ваистина, слуга Мусић Стевана, који неће да на њему и његову господару остане кнежева клетва, да није дошао на Косово; и кнежев слуга Голубан, који добија господарев благослов да остане у Крушевцу, али који „своме срцу одољет не може“, него иде тамо, у борбу, да се нађе међу својом браћом и јунацима, кад се решава судбина Србије.

Како је текла мобилизација Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“

Рок за комплетну мобилизацију био је шест дана као и за целу српску војску. Активни део (језгро пука) налазио се у својој касарни у Нишу. Бројно стање је било: официра 23, подофицира и каплара 29, редова 269. За двадесетчетири сата **одазвало се 100% официра (резервни и активни официри су били из целе Србије), 99% подофицира, 99, 5% каплара и 92% редова**.

Војни обвезници су у Прокуљу, на зборном месту које се у то време звало Тркалиште, на коме је сада Индустријска зона, стигли са Копаоника, Јастрепца, Радана, Суве планине, Заплања - 4744 младића од 21 до 31 годину. Како су обвезници пристизали у Прокупље, забележио је пуковник Јован Наумовић (тада капетан прве класе, командант 2. батаљона у овом пуку) *у књизи Са гвозденим 2. пешадијским пуком „Књаз Михаило“ у 1912:*

„Сустижемо кола, људе још у сурим домаћим чакширама са опасачима. Распитујемо где је ко. Одговарају нам: Тамо су „Кнез Михаило“, тамо „другопозивци“, тамо „прекобројни“, тамо „допуна“ - Стој!“

Не треба заборавити сиромаштво округа, печалбаре, болесне, итд. па да, по овом невероватном одзиву, закључимо о војничкој вредности и преданости отаџбини.

Безгранична оданост отаџбини

„...На једном чујем командира: Ти мораш ићи! Одговор: Али, молим Вас, г. капетане... Прилазим. Треба извршити лекарски преглед свију оних, који су слаби и који неће моћи да издрже предстојеће напоре. Између неколико јако ослабелих, угледам једног жгољавог, једва зарумenелих јагодица - ваљда из бојазни да не буде „шкартиран“.

Шта је то? Упитах. Објаснише. Командир налази да неће моћи издржати, и шаље га комисији, али он моли, преклиње, да остане у чети, обећавајући да ће све, све издржати, па макар цркао; али да се врати дому - селу, то не!

- Боље ме убијте г. капетане, ја се не могу вратити!

Потапшем га по рамену, похвалим, он се зарумени још јаче, засија му око, поче да дрхти, и на моје: „Нека остане!“ саже се руци, једва

изговарајући: „Хвала ти!“

Издржао је оба рата, очеличио се; то бејаше онај гегуцави, за све време марша међу последњима. Кад год га погледах, сусреташе ме молбеним погледом, који ми говораше: Не брини, стићи ћу другове, док се одмарају. И стизаше на одмору. У борби је стизао и престизао; данас га краси медаља за храброст!“

У времену од два дана Пук је комплетиран опремом и наоружањем, па је био у могућности да крене у рејон концентрације:

„...Још се ни први ехо пискавог „Устајања“ не одби од гордога Хисара 7. октобра, а већ се зањуља дотле успаваним бивак.

Оштри врхови Суве планине румене се, дворови Југ Богданови још у полутами а бивак ври!

По синоћној заповести команданта Моравске дивизије 1. позива пук ће преноћити 7/8 у Брестовцу. Дакле, покрет мобилнога пука! Сумње више нема, од мобилизације-пут за концентрацију.“

Прво постројавање Пука и беседа команданта

Након извршења јутарње смотре, 7. октобра 1912. године, непосредно пред полазак из Прокупља у реон концентрације постројеном пуку и родбини која је дошла да испрати своје најмилије, обратио се командант Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“, потпуковник Владимир Ристић пригодним речима:

„Јунаци,

Његово Величанство Краљ, наш врховни командант, изволео је наредити мобилизацију целокупне војске.

Радујем се што ми је судбина доделила да, ако Бог хоће, поведем вос у свети бој!

Вас Топличане-дичне потомке Југ Богдана, вас Куршумличане-Страхињића Бана, вас са горње Топлице-Топлице Милана, вас Косаничани-Косанчић Ивана! Да поведем унуке оних витезова, који пре сто година под неустрашивим Хајдуком Станојем Главашем први продреше на наше свето Косово Поље.

Да поведем синове оних отаца, који заставу овога пука окитише највећим орденом за храброст-Таковским Крстом са мачевима! (Добијен у српско-бугарском рату 1885. године.)

Јунаци!

Народ наш вели „Ивер не пада далеко од кладе“, или „Какав отац такав син!“

Ја верујем да синови лавова неће бити ништа друго до лавови! И да ћете ви, Јунаци по крви, висока уздигнута чела ову светињу нашу-показује

на Заставу-пронети победоносно кроз Душаново Скопље, Марков Прилип, Дојчинов Солун, иако изрешетану, вратити окићену венцима Славе!

У вери да ћемо се гледати и доцније после свију искушења овако ведро, раздрагано, весело у очи, ја вас позивам да кликнемо:

Живео Наш омиљени Врховни Командант, Његово Величанство Краљ Петар I !

Живео! Живео! Живео! из неколико хиљада грла проломи се и далеко тамо разбијаше се о тврдо стење Југ Богданових дворова. Музика својим: „Боже правде...“ угуши ломљиви ехо.“

Реч попа Луке Марјановића. . .

„А ви јунаци мили, са вером у Бога пођите напред и последњу кап срца рођена точите. . . Мрите славно за велику Србију! Амин!“

Покрет према реону концентрације

„Колона се кретала двојних редова повијајући се са вијугама. На челу је био командант пука а за њим заставник на коњу високом носећи заставу... Био је диван јесењи дан...

Први застанак у Житорађи

...Јача граја и тресак порција и чутурица. Стереотипно капларско: не излази из строја, чекај на ред, не пи много... Вредне Житорађанке дају им воду, мушкараца као да нема. Задовољити потребу неколико хиљада није лако. Десет минута прође а многи осташе жедни.“

****

Пук је коначио у Брестовцу, Грделици, Владичином Хану, Горњем Вртогошу-рејон концентрације. Пук је у овом бивакy, око 4,5 км југозападно од Врања, остао до 19. октобра. Извођена је обука са тежиштем на бацање бомби. Поподне је свирала пуковска музика. Играла су се наша народна кола. Певале су се народне песме, чуле су се и гусле. Са границе, која беше удаљена око 5 км од Стропског, чула се каткад и пушчана паљба...

Пук се причестио у стропској цркви, као некад витезови честитога кнеза у Самодрежи, уочи битке на Косову...

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

Данило Шаренац
Институт за савремену историју
Београд

ИСТОРИЈА СРПСКИХ ПУКОВА КАО ИСТОРИОГРАФСКИ ПРИСТУП

Апстракт: У чланку се скреће пажња на могућности које реконструкција историје српских пукова пружа потпунијем разумевању учешћа Краљевине Србије у ратовима 1912-1918. Међутим, у раду је наглашено да пуковска историја не треба нужно да се ограничи само на детаљно испитивање битака, већ да један пук може да се третира и као истраживачка категорија која омогућава покретање читавог низа питања из домена војничке свакодневице како официра тако и обичних војника. Наиме, војнички живот је хронолошки отпочињао одзивом обвезника у матичне пукове, а завршавао се постепеном демобилизацијом након рата. Овај временски оквир испуњен је читавим низом процеса који укључују одржавање опреме и логора, ратовање, уређење снабдевања, бригу о санитетским приликама, али и размишљање о преживљеном и начинима обликовања сећања на ратне догађаје.

Кључне речи: Први светски рат, пук, војни симболи, историографија.

У савременој војној историографији наглашена је тежња за обухватањем што већег броја раније занемарених истраживачких питања. Тако су од средине 1970-тих година у фокусу, осим строге фактографске реконструкције ратних операција, и многе теме испирисане културном и друштвеном историјом, али и културом сећања. Истовремено важност се придаје и што широј историјској перспективи тако да метод поређења има важно место приликом испитивања ратних процеса у зараћеним државама. Занимљиво је да је историографија Првог светског рата управо предњачила у примени новина у истраживању ратне историје.[1]

Војна јединица величине пука представља веома погодан оквир за примену поменуте методологије. Пукови су, и поред свих националних

[1] Као примери оваквог приступа могу се навести неки од аутора: Paul Fussel, *The Great War and Modern Memory*, Oxford 1975; Jay Winter, Emmanuel Sivan, *War and remembrance in the twentieth century*, Cambridge 1999; Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning: the Great War in European cultural history*, Cambridge 1995 Stefan Goebel, *The Great War and Medieval Memory: War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany*, 1914-1940, Cambridge 2007.

различитости, готово универзална војно-организациона једница. Самим тим, историје пукова омогућавају увођење јасно дефинисане категорије у истраживање што је иначе тешко постићи. Један пук, српске или неке друге армије, поред тога што је део војне организације, представља и најчешћи оквир унутар кога су савременици бележили своја размишљања и сећања из рата. Историје српских пукова из ослободилачких ратова 1912−1918 веома су значајне за истраживање не само тока појединих битака, већ и локалне историје, затим питања војничког живота у ратним условима, али и историје идеја и промена које је рат уносио међу савременике.

Прва интересовања за историју српских пукова

Упркос обимној литератури о Првом светском рату у домаћој науци и публицистици постоји само неколицина пуковских историја. Амбиција Историјског одељења Југословенског генералштаба да сваки некадашњи српски пук *добије* своју историју није остварена до данас. Као део поменутих напора да се историја *Великог рата за ослобођење и уједињење* што потпуније напише, Историјско одељење југословенског генералштаба је у неколико наврата настојало да прикупи недостајућу документацију о тек завршеном ратовању Краљевине Србије.[2] Тако су упућивани позиви да се овој установи предају документа и фотографије које би помогле при изради ратних историја пукова.[3] Треба имати у виду да је писац једне пуковске историје морао да превазиђе читав низ тешкоћа не би ли завршио своје дело. Најпре, јасно је да су многе јединице изгубиле своје архиве, нарочито током одступања 1915. године. С друге стране чињеница је да је Краљевина Србије практично водила три велика и хронолошки готово сасвим повезана рата. То је значило да треба описати веома велики број значајних догађаја који су се одиграли током шест година ратовања. Испоставило се да је књига и чланака о српским пуковима било онолико колико и комаданата или других виших официра расположених да се посвете писању историја сопствених јединица.[4]

Ово искуство прве руке, аутора-официра дотичних пукова, поред несумњиве предности која се огледала у блискости аутора са темом

[2] „Главни ђенералштаб наше војске прикупља, сређује и чува ратне архиве за све минуле ратове. У току сређивања ратне архиве запажено је, да недостају многи подаци, потребни за потпуно и верно излагање појединих догађаја у минулим ратовима...“, „Оглас“, *Пешадијско-артилеријски гласник*¸ II, 1934, 1-3, 1.

[3] Аноним, „Израда историје наших пукова и осталих једница“, *Ратнички гласник*, 1923, II, 7-8, 259; Аноним, „Архива војних јединица“, *Ратнички гласник*, 1924, III, 10, 350; Аноним, „Свим пододборима и члановима Удружења“, *Ратнички гласник*, 1934, XIII, 2, 80-82.

[4] Милутин Ј. Јовановић, *XV пешадијски пук Стевана Синђелића у рату против Турака 1912-1913*, Београд 1913; Добросав Миленковић, *Како се Шумадинци боре: XIX пук 1 позива у рату са Аустријанцима* 1914¸ Београд 1915; Јован М. Наумовић, *Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“ у 1912*, Цеље 1923; Добросав Миленковић, *Шумадијски пук I позива 1915*, Крагујевац 1930; Аноним, „Слава Гвозденог пука“, *Ратнички гласник*, 1923, II, 5, 131.

подразумевало је и ризик. Наиме, потреба да се оправда неуспех или да се важност сопствене јединице истакне преко мере обавезују савремене историчаре да критички и изнова приступе историјама ових пукова. У духу времена, дела о Првом светском рату написана у Краљевини Југославији, већином припају класичној војној историографији. Тако су расветљени, по правилу до најситнијег детаља, сви случајеви сукоба са непријатељем, почев од нивоа дивизија па до чета и водова. Верна реконструкција прошлости била је праћена и наглашеним педагошким улогом ове литературе. Наиме, требало је пренети богата оперативна искуства, али и забележити сведочанства о великом пожртвовању српске војске. Ипак, од овог времена теме су се умногостручиле, па оне више нису ограничене само на драматична дешавања са фронта. Услед скрајнутости Првог светског рата у другој половини 20. века литература о овом догађају се свела се на обраде најважнијих битака и политичких догађаја, а интересовање аутора није досегло до нивоа пукова. Тек од 1980-тих година, када је дошло до драматичног пораста интересовања за историју Краљевине Србије, поново се појављују и радови посвећени тако специфичним темама попут историје појединих јединица. Топлички *Гвоздени пук* до данас је остао пук са већим бројем посвећених радова.[5]

Локална историја

На првом месту треба рећи да је пуковска историја, услед територијалнног принципа организације српске војске, важан део локалне историје. Од 1883. год. Краљевина Србија је своју војну организацију темељила на постојању редовне војне обавезе и пет дивизијских области. Сличан територијални принцип био је на снази и у већини европских армија утемељених на регрутној армији. Самим тим могућности за бављење микроисторијом су веома велике. Досадаши научни резултати такође су остварени пре свега као доприноси локалној историји.[6] Ипак, овакав систем попуне је у свакој од земаља које су га увеле подразумевао и неке посебности. Тако су поједини страни посматрачи примећивали да су, у условима лоших путева и уопште оскудних комуникација, управо рођачке и пријатељске везе значајно убрзавале српску мобилизацију јер су се вести веома брзо шире управо по овим линијама. Географска блискост на којој су почивали пукови јачала је кохезију, а оцењивано је да је регинални идентитет, поред националног, играо веома важну улогу у свести српског сељака.[7] Међутим,

[5] Дарко Михаиловић, „XII пешадијски пук Цара Лазара“ хронолошки приказ еволуције имена и формацијске припадности“, *Расински анали*, 4, 2006, 165-168; Радоје Костић, *Бесмртници Гвозденог пука: погинули и одликовани редови, подофицири и официри II пешадијског пука 1. позива „Књаз Михаило“ у ратовима 1912-1918*, Прокупље 2011; Мирко Добричанин, *Топлички Гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд 2012;

[6] Теодосије Вукосављевић, Радивоје Бојовић, *Ратни пут Десетог пука: од 1912−1918*, Чачак 1984; *Ратовање Петог пешадијског пука „Краља Милана“ 1912−1918*, (ур. Светомир Г. Николић), Ваљево 1998

[7] Gordon Gordon Smith, *From Serbia to Yougoslavia. Serbia's Victories, Reverses and Triumph*, New York, London 1920, 24.

недостатак ове концепције огледао се у снажним демографским променама које би поједини крајеви Србије претрпели сваког пута када би неки од локалних пукова прошао кроз тешке борбе. Овај феномен обележио је већину земаља учесница рата. Сматра се да је демографија Енглеске драстично промењена након катастрофалних губитака британских регионалних пукова у бици на Соми.[8]

Реконструкција пуковског живота

Ратна историја пука почиње од тренутка када се мирнодопски гарнизон допуни резервистима. Београђанка, докторка Славка Михајловић забележила је сцене из главног града августа 1914. године. Поменула је како су сељаци из околних места журно пристизали у град тражећи своје команде.[9] Број пристиглих обвезника као и брзина мобилизације вишеструко су занимљиви подаци. Као пример се може навести 5. пешадијски пук *Краља Милана* стациониран у Ваљеву. Наиме, већ другог дана мобилизације октобра 1912. године пук је премашио формацијско стање прикупивши више од 5000 војниka, па је формиран и један допунски батаљон.[10] Попуна техничких јелининца попут артиљерије или инжињерије одвијала се на другачији начин, јер у случају овако специјализованих јединица територијални принцип није имао пресудну улогу. Тако је и рок за прикупљање обвезника артиљеријских јединица био дужи јер су они, у већини случајева, пристизали из разних крајева Србије.

Од момента пристизања у јединице војни обвезници су изграђивали нови идентитет, постајали су „деветаци“, „шестаци“ или припадници неког другог пука сходно његовом имену или редном броју. Следило је укрцавање на железничкој станици или марш ка месту дивизијске концентрације, а затим и ступање у окршај. Међутим, борба као најдраматичнији део пуковске историје, сразмерно је заузимала само мали део времена које је јединица провела у рату. Рат је пролазио и у одржавању логора, оружја, писању писама, одсуствима и тренуцима доколице - коју је на Солунском фронту нарочито обележила снажна носталгија за родним крајем. Један савременик је забележио да је пуковски логор место „у коме све струји и бруји, ори се и галами“[11], па је занимљиво видети како је живот изгледао у једном бивакy. Српска *Ратна служба* регулисала је само део пуковског живота, док су упоредо са званичним смерницама постојала и многа интерна правилима и обичаји који су се развијали брзо и у складу са потребама преживљавања на

[8] Charles Messenger, *Call-to-Arms. The British Army 1914–1918*, London 2005, 265-288.
[9] Славка Михајловић, *Облаци над градом 1914-1918*, Београд 2008, 14.
[10] Светомир Г. Николић, *наведено дело*, 8.
[11] Младен Жујовић, *Ратни дневник I. Србија у Првом светском рату*, Врњачка Бања 2004, 22.

фронту. Питањима о смештају, здравственом стању, опремљености, висини морала и др. појединостима могуће је расветлити читав низ аспеката живота српских војника на фронту.

Важно је видети да ли се војска смештала у приватним кућама, општинским зградама или просто у шаторима и на отвореном. На који начин се одвијало снабдевање, како се одржавала борбена готовост, како је у реалности функционисао принцип реквизиција, којим ритмом и по ком редоследу су војници одлазили на одсуства, након колико времена су јединице ротиране на предстражама, како је одржавана дисциплина, какав је био третман заробљеника итд. Међутим, ту су и питања која се тичу бојишта након битке. Асанација попришта битке, посете породица и потрага за члановима својих породица. Затим, ту је питање слободног времена, војничке забаве, позоришта, штампање војничких-пуквоских листова и сл.

Једно од сасвим конкретних питања је и фактичко стање снаге једног пука, тј. број и опремљеност његових обвезника. Спуштање истраживања на ниво свакодневног функционисања једног пука пружа могућност да се открије стварни број војника, а који се могао разликовати од стања забележеног у дивизијској документацији. Нпр. VII пук 2 позива имао је велики број обвезника који су по годишту припадали трећем позиву. Међутим, како већ неколико година није било *превођења* из једног позива у други, а све услед Балканских ратова, обвезници су остали у старим пуковима.[12] Исто тако, као пример се може навести Комбиновани одред Одбране Београда који је био састављен од три пешадијска пука сасвим неједнаке вредности. Потпуни изузетак од тога чинили су прекобројни пукови чувене Комбиноване дивизије. Ова дивизија није постојала пре мобилизације 1914. године.[13] Феномен *претицања* планираног броја обвезника је веома важан за разумевање морала и демографских потеницјала Србије до 1914. године. Издваја се по својој специфичности и *Вардарском пешадијски пук* састављеном од регрута из *нових области* Србије. Од реформе овог пука, тј. његовог трећег батаљона касније је формиран XVIII пешадијски пук познат као *Сувоборски*.[14]

Веома је важно питање односа официра и војника. Колики је био број активних а колико резервних официра на једну чету? Да ли је владало међусобно поштовање и до које мере су социјалне разлике играле улогу? Занимљиво је погледати и сва циркуларна наређења која је пук примао, а везана за новине у понашању на бојишту и позадини. Инструкције и препоруке настајале су на основу сопствених запажња српске Врховне команде, али су пристизале и из иностранства као савезничке смернице. Како је рат одмицао начин ратовања све је мање имао везе са предратним

[12] Младен Жујовић, *наведено дело*, 105.
[13] Миле Бјелајац, Предраг Трифуновић, *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880-1942*, Београд, Крушевац 1997, 56.
[14] Витомир Јовановић, „Из мојих успомена из доба 1914. године“*, Ратнички гласник, 1934*, XIII, 8-9, 336.

очекивањима и концепцијама, а ове промене јасно су се исказивале у поменутим упутствима. Са ређањем битака и проласком ратних месеци, поред фронтовског искуства, српски пукови су стицали добар или зао глас о својој храбрости и способностима.

Репутација пука

Зашто је неки пук уживао повољну репутацију и да ли је она одговарала реалном стању? На који начин се формирала позитивна или негативна слика о угледу једне јединице? Да ли је одређени пук био заиста ефикасан или је добар глас представљао више тренутни утисак савременика. Репутација Топличког *Гвозденог пука* несумњиво је била утемељена у ратној историји Србије. Слично је и са многим другим српским пешадијским и артиљеријским пуковима. Довољно је само поменути артиљериски пук *Танаска Рајића*, чије батерије су нанизале читав низ ратних успеха, међу којима је обарање непријатељског авиона изнад Крагујевца 1915. године само један од многих подухвата.

Ипак, има случајева да је у изворима забележена веома неповољна слика о појединим српским трупама. Поручник Младен Жујовић прокоментарисао је своју прекоманду 1914. године на следећи начин. „Најгоре ми је, не само што сам дигао руке од неког духовног или физичког одмора, већ што ћу морати бити са 12. пуком, у коме су војници крајње распуштени и где има бегства непријатељу...“[15] Сличан утисак оставио је и холандски хирург Аријус ван Тинховен који је боравио у Србији. Конкретно забележио је ситуацију у Ваљеву крајем 1914. године: „Такозвани *Румунски пук*, састављен од Срба са румунске границе, уживао је крајње сумњиву репутацију због своје склоности ка пљачки. И тога је било. Највећим делом то је био пратећи пук, последњи на репу, чији војници услед тога имају много више шансе да некажњено дрпишу“[16]. Пук са бројем 17. био је познат, између осталог, и по пуковнику Алекси Стојшићу и његовој чврстој дисциплини помоћу које је овај старешина „превео“ преко Албаније највећи број војника међу свим српским пуковима. Исти пук доживео је и расформирање јединице, а све након великих губитака приликом освајања Кајмакчалана.

Позитивни извештаји преносили су се и након рата, па су ова сећања постепено постајала део званичне војне историје која је до данашњег времена задржала снажну симболичку вредност. Сасвим супротно, спорни догађаји из пуковских историја препуштани су забораву чиме не само да се напуштао принцип историјске истине, већ се и одрицала могућност извлачења корисних војничких поука.

[15] Младен Жујовић, *наведено дело*, 339.

[16] Аријус Ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга,* Београд 2005, 68

Симболика пуковског имена, славе и заставе

Симболичка снага пука није настајала искучиво захваљујући подвизима пука из ранијих ратова. Пуковско име имало је често политички и династички карактер,[17] док су дан устављења пука и његова крсна слава ипак одражавали један шири поглед на националне традиције који није зависио од Обреновића или Карађорђевића. Реч је о позивању на шире националне, али и универзалне хришћанске традиције. Обележја која су пуковима додељивана стога су веома занимљива са становишта историје идеја. У ову групу спадају и питања попут схватања морала, војничке части и других вредности активних и резервних официра као и обичних редова. Датуми који су изабрани за дане установљења појединих пукова требали су да јачају унутрашњу кохезију трупе негујући свест о њеној посебности. Заједничко прослављање пуковске славе био је један од најважнијих дана јединице.

Избор догађаја из националне прошлости и његово повезивање са модерним пуком с почетка XX века подразумевао је дубљи значај и сведочило је о начину на који су цивилне и војне елите доживљавале историју сопственог народа. Нпр. српски Моравски артиљеријски пук славио као своју славу, почев од 1912. године, ни мање ни више него догађај из 1283. године. Како је званично саопштено „на успомену на дан победе над Грцима и Татарима“.[18] Исти дан славио је и XX пешадијски пук I позива.[19] Раније поменути артиљеријски пук „Танаско Рајић“ симболизовао је повезаност са устаничким традицијама јер је именом и славом подсећао на 15. мај, дан битке на Љубићу и дан смрти свога *заштитника* Танаска Рајића. Слична ситуација је била и код XIII пешадијског пука који је поштовао успомену на Хајдук Вељка. Веома су важну улогу играле и традиције православног хришћанства. Тако је Брдски артиљеријски пук славио је Огњену Марију, као дан када је у српској војсци установљена брдска артиљерија.

О важности пуковских симбола писао је и тзв. омиљени војни писац, Станислав Краков, који је поменуо расформирање поменутог XVII пука у коме је и сам служио. Краков је нестанак пука пропратио коментаром који указује на жив унутрашњи живот једне јединице. „Сада, у ретким тренуцима трезвености, почињем да схватам да је губитак једног симбола тежи од смрти најбољег пријатеља, да је једна борбена, војничка заједница дража него

[17] Милић Ј. Милићевић, „Имена српских пукова“, *Гласник Историјског арива Ваљево*, 33, 1999, 116.

[18] *Службени војни лист,* 15. март 1912, XXXII, 6, 125.

[19] Крста Соколовић, *Хиљаду дана страдања. Ратни дневник телеграфисте војводе Степе Степановића*, (приредио Живорад Петровић), Ниш 1995, 73.

[20] Станислав Краков, *Живот човека на Балкану,* Београд 2006, 203. Поред XVII расформирани су и пукови под бројевима VIII, XII. Видети: Младен Жујовић, *наведено дело*, 339.

породица. И зато је наше очајање искрено“.[20]

У појединим случајевима је и само задржавање пука у војној организацији представљало политичку поруку. Тако је један *босански* пук, препознатљив по фесовима као делом униформе за официре и војнике, задржан у мађарској армији након 1918. године што су тадашње југословенске власти схватиле као директну територијалну претензију.[21] Слично, приликом првог пада Београда 1914. године, аустоугарска команда доделила је једном хрватском пуку част да први уђе у освојену српску престоницу, све са циљем подривања могућих симпатија међу Јужним Словенима.[22] На српској страни, као пример може се узети формирање *Албанског одреда* јула 1918. године, вођено несумњиво више политичким него војним разлозима.[23]

Сећање на рат

Убрзо по бележењу првих губитака многе јединице почеле су да изграђују споменике како би одали поштуи саборцима и сачували успомену на њих. Ови споменици, пригодне-плоче или спомен-чесме подизане су на дивизијском или пуковском нивоу. Овакви обичаји уобличени су још током Балканских ратова када су војници на фронту међусобом прикупљали новац за споменике, а само извођење грађевинских радова препуштали пуковским инжињеријским јединицама.[24] Специфичан случај представљали су споменици настали на Солунском фронту. Боравак на стабилним положајима, уз дужа затишија на фронту, омогућили су да српски пукови са великим трудом и пажњом уреде пуковска гробља и капеле. Енергија која је испољена приликом ових радова указује да није била само реч одавању поште палим друговима. Наиме, препознаје се важност рођачких веза у изгнанству, али и брига за породицом осталом у Србији. Пук као оквир у коме је сећање на рат уобличавано присутан је и у бројним белешкама и сећањима савременика, па тако аутори дневника поред личних доживљаја редовно бележе и судбину читав јединице. За крај треба додати и то да се

[21] Милош Црњански, *Ембахаде*, Београд 2009, 55.

[22] Драгослав Јанковић, *Нишка декларација и настајање програма југословенског уједињења у Србији*, Београд 1969, 88.

[23] Младен Жујовић, *наведено дело*, 353..

[24] Као пример може се навести спомен чесма из Призрена, подигнута крајем 1912. год. на иницијативу генерала Божидара Јанковића. Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 36-37. Спомен обележја подизана су и током рата, нарочито за време затишја 1915. године. Један од примера описао је Крста Соколовић у своме дневнику: „Одмах изнад вароши Младеновца, идући Влашком Пољу подигао је 1 пук I позива врло лепу чесму (с јединственом водом) са натписом: „Моравска дивизија I позива у славу својих изгинулих соколова 1914-1915“ Испод чесме израђено је и корито за коње и прање веша. Чесму је радио Зарије Радосављевић из Црне Траве, округа Врањског“. Крста Соколовић, *Хиљаду дана страдања*, 89.

отвореним питањима српских губитака у Првом светском рату такође може приступити анализом сачуваних листа губитака.

Иако је грађа многих фондова српских архива парцијална када је реч о Првом светском рату, она је и даље често веома обимна и далеко од тога да је истраживачки исцрпљена. У спрези са великим бројем објављених или само доступних мемоара и бележака може се претпоставити да се историја већине српских пукова може ваљано истражити. Од времена када су бивши ратни команданти писали историје својих јединица теме су се умногостручиле. Самим тим, на пуковској историји се могу применити сва методолошка достигнућа савремене историографије, почев од класичне реконструкције маневара и битака, па до истраживања ратне свакодневице и улоге обичног редова у тако катаклизмичном рату какав је био Светски. Историја сваког пука је посебна на свој начин, али свака понаособ доприноси и разумевању укупних ратних напора Србије у три тешка рата. Природно је да литература о Гвоздедном пуку предњачи у односу на друге српске јединице јер је ипак у питању једини српски пук са епитетом Гвоздени, а за очекивати је да овај пук у будућности добије још радова и то заснованих на различитим методолошким приступима.

Резиме

У раду је изнето неколико смерница за потпуније истраживање историје српских пукова из Балканскх ратова као и из Првог светског рата. Сматра се да историја војне јединице какав је један пук пружа могућности за свестрано проучавање не само организације, стратегије и тактике српске војске, већ да управо пук као истраживачка категорија омогућава сагледавање најразличитјих аспеката рата. У ову групу спадају социјалне прилике у јединицама, питања снабдевања, дициплине, морала, војничких симбола, али и начина на који су се савременици рата, војници сасвим конкретних пукова, односили према ратним догађајима који су их окруживали.

Извори

Аноним, „Оглас“, *Пешадијско-артилеријски гласник¸* II, 1934, 1-3, 1.
Аноним, „Израда историје наших пукова и осталих једница“, *Ратнички гласник*, 1923, II, 7-8, 259.
Аноним, „Архива војних јединица“, *Ратнички гласник*, 1924, III, 10, 350.
Аноним, „Свим пододборима и члановима Удружења“, 1934, XIII, 2, 80-82.
Аноним, „Слава Гвозденог пука“, *Ратнички гласник*, 1923, II, 5, 131.
Аријус Ван Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга*, Београд 2005.
Витомир Јовановић, „Из мојих успомена из доба 1914. године“, *Ратнички гласник*, 1934, XIII, 8-9, 336.

Добросав Миленковић, *Како се Шумадинци боре*: *XIX пук 1 позива у рату са Аустријанцима 1914*¸ Београд 1915.
Добросав Миленковић, *Шумадијски пук I позива 1915*, Крагујевац 1930.
Јован М. Наумовић, *Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“ у 1912*, Цеље 1923.
Крста Соколовић, *Хиљаду дана страдања. Ратни дневник телеграфисте војводе Степе Степановића*, (приредио Живорад Петровић), Ниш 1995.
Милутин Ј. Јовановић, *XV пешадијски пук Стевана Синђелића у рату против Турака 1912-1913*, Београд 1913.
Милош Црњански, *Ембахаде*, Београд 2009.
Младен Жујовић, *Ратни дневник I. Србија у Првом светском рату,* Врњачка Бања 2004.
Светомир Г. Николић *Ратовање Петог пешадијског пука „Краља Милана“ 1912−1918*, Ваљево 1998.
Славка Михајловић, *Облаци над градом 1914-1918*, Београд 2008.
Службени војни лист, 15. март 1912, XXXII, 6.
Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Београд 2006.

Литература

Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996.
Gordon Gordon Smith, *From Serbia to Yougoslavia. Serbia's Victories, Reverses and Triumph, New York*, London 1920.
Дарко Михаиловић, „XII пешадијски пук *Цара Лазара*“ хронолошки приказ еволуције имена и формацијске припадности“, *Расински анали,* 4, 2006, 165-168.
Драгослав Јанковић, *Нишка декларација и настајање програма југословенског уједињења у Србији*, Београд 1969.
Paul Fussel, *The Great War and Modern Memory*, Oxford 1975.
Радоје Костић, *Бесмртници Гвозденог пука: погинули и одликовани редови, подофицири и официри II пешадијског пука 1. позива „Књаз Михаило“ у ратовима 1912-1918*, Прокупље 2011.
Jay Winter, Emmanuel Sivan, *War and remembrance in the twentieth century*, Cambridge 1999.
Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning: the Great War in European cultural history*, Cambridge 1995.
Мирко Добричанин, *Топлички Гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд 2012.
Миле Бјелајац, Предраг Трифуновић, *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880-1942*, Београд, Крушевац 1997.
Милић Ј. Милићевић, *„Имена српских пукова“,* Гласник Историјског арива Ваљево, 33, 1999, 115-120.
Stefan Goebel, *The Great War and Medieval Memory: War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany, 1914-1940*, Cambridge 2007.
Теодосије Вукосављевић, Радивоје Бојовић, *Ратни пут Десетог пука: од 1912−1918*, Чачак 1984.

Ивана Радоњић
ОШ „Милић Ракић-Мирко“
Прокупље

ГВОЗДЕНИ ПУК У КУМАНОВСКОЈ БИЦИ

Апстракт: Рад истражује деловање и улогу Другог пешадијског пука I позива у Кумановској битки. Други пешадијски пук се налазио у оквиру Моравске дивизије I позива и наступао је у складу са наредбама штаба Прве армије. На основу ратних дневника, војних листова и извештаја страних ратних дописника оно што фасцинира је чојство и јунаштво припадника Другог пешадијског пука. Колективна храброст као и сјајно држање појединца дали су допринос победи српске војске, а у историји оставили неизбрисив траг.

Кључне речи: Други пешадијски пук I позива „Књаз Михаило“, Гвоздени пук, Моравска дивизија I позива, Први балкански рат, Кумановска битка.

Кумановска битка је најзначајнија битка Првог балканског рата. У тој одсудној бици српска војска је поразила турску вардарску армију и тиме јој је био отворен пут ка Скопљу. Победу односи Прва армија коју је предводио престолонаследник Александар Карађорђевић. Прва армија је бројала око 130.000 људи и њу су чиниле: Моравска, Дринска и Дунавска дивизија првог позива, Тимочка и Дунавска дивизија другог позива и Коњичка дивизија. Моравску дивизију првог позива чине: 1. пешадијски пук „Кнеза Милоша Великог“, 2. пешадијски пук „Књаза Михаила“, 3. пешадијски пук и 16. пешадијски пук „Цара Николе II“.[1]

Главни стратегијски правац кретања српске армије је био моравско–вардарски операциони правац. Долином Мораве и Вардара водио је пут ка највећој и најзначајнијој територији западног дела Турске - Македонији са Косовом и Метохијом. Моравско-вардарски операцијски правац води директрисом Ниш - Врање - Куманово -Скопље и даље за Солун, или: Битољ - Охрид - Струга - Елбасан - Драч. Овај план је тако осмишљен да српска

[1] Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка и битке за ослобођење Косова и Метохије*, у *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске од Царева Лаза 1712. до Добропољске битке 1918.г*, књ. 3, Нови Сад - Београд 1998, 197 (у даљем тексту: Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка*); *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994, 185-188 (поглавље: Д. Ђорђевић, *На почетку раздобља*, у даљем тексту: ИСН, VI-1).

војска успешно наступа овим правцем и да избије у Македонију. Заузимање Скопља од стране српске војске значио би губитак западног дела европске Турске укључујући и Албанију. Турска војска би онда била принуђена да се поцепа и да један део њихове војске одступа преко Битоља и Охрида у Албанију, а други ка Солуну. Истовремена акција и подршка црногорских снага са запада, грчких са југа и бугарских с истока ставиле би турске снаге у безизлазан положај. За српску војску овај правац био је погодан за наступање, јер има железничку пругу, добре путеве и природну заштиту: десни бок штити Скопска Црна Гора а леви Козјак и Рујан.[2]

Турска вардарска армија била је сконцентрисана у реону Овчег поља, док су ка северу углавном биле избачене извиђачко-заштитничке трупе. Овче поље је имало веома погодан положај за одбрану и управо ту је требало сачекати српску војску, потући је и прећи у офанзиву. Задатак турске вардарске армије на челу са Зеки пашом био је да брани територију тзв. Старе Србије[3] и делује против главних снага српске војске. Војска Зеки паше је у свом саставу имала 5., 6., 7. корпус и коњичку дивизију.[4]

Дана 7. октобра 1912. године 2. Пешадијски пук је кренуо из Прокупља у концентрацијски реон, тј. ка Врању. Непосредно пред полазак командант 2. пешадијског пука „Књаз Михаило“, потпуковник Владимир Ристић обратио се постројеном пуку и родбини:

„Јунаци,

Његово Величанство Краљ, наш врховни командант, изволео је наредити мобилизацију целокупне војске.

Радујем се што ми је судбина доделила да, ако Бог хоће, поведем вас у свети бој!

Вас Топличане-дичне потомке Југ Богдана, вас Куршумличане-Страхињића Бана, вас са горње Топлице-Топлице Милана, вас Косаничане-Косанчић Ивана! Да поведем унуке оних витезова, који пре сто година под неустрашивим хајдуком Станојем Главашем први продреше на наше свето Косово Поље.

У вери да ћемо се гледати и доцније после свију искушења овако ведро, раздрагано, весело у очи, ја вас позивам да кликнемо:

Живео наш омиљени врховни командант, Његово Величанство Краљ Петар Први!“[5]

Уз узвике *Живео! Живео! Живео!* и мелодију „Боже правде“, пук креће на пут на којем ће стећи бесмртну славу и ући у историју. У рат је кренуло 4655 војника и подофицира и 60 официра. Од Прокупља до Врања, станице

[2] Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка*, 211, 216, 217.
[3] Стара Србија је назив за територију која обухвата Рашку област, Косово и Метохију и северну Македонију са Скопљем.
[4] ИСН, VI-1, 185-188; Б. Ратковић, М. Ђуришић, *нав. дело*, 256-262.
[5] Ј. М. Наумовић, *Са гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“* 1912, 1923, 17-18 (у даљем тексту: Ј. М. Наумовић, *Са гвозденим пуком*).

за концентрисање, пуку је требало четири дана марша. Дневно су прелазили око тридесетак километара. Први конак им је био у селу Брестовцу, други у Грделици и трећи у Владичином Хану. Без обзира на пређене километре, владало је опште одушевљење, здравље војника је било одлично, а у њиховим грудима је буктао свети огањ осветника Косова. Борбени морал се подизао родољубивим песмама (на пример: „Отаџбина“ Ђуре Јакшића) и живим сећањима на славну прошлост српског народа. Пуковник Јован Наумовић каже да у Врање улазе свечано, са музиком на челу колоне, заставом пука, чили, весели, насмејани. Једва су се пробијали кроз гомилу људи, која их је дочекала са одушевљењем, обасипала цвећем и чудила се њиховој младости. Били су то младићи од 21 до 31 године старости.[6]

Ситуација на концентрацијском простору у реону Врања развијала се у духу почетног операцијског плана Врховне команде. Формиран је први ешелон од дивизија првог позива. Моравска дивизија првог позива добила је задатак да затвара и штити границу. Она се налазила на левој обали Мораве и предводио ју је Илија Гојковић, пуковник односно генерал. Снаге су биле распоређене на следећи начин: Г. Доброшево, Игњатовац и Водениште обезбеђивао је Први пешадијски пук; Трећи пешадијски пук је имао задатак да заузме турску караулу Свети Илија одмах по објави рата, а један батаљон да буде упућен на Козарник како би се заштитио десни бок дивизије; Шеснаести пук у реону Гложаја; Други пешадијски пук са једним артиљеријским дивизионом био је распоређен у реону села Стропско. У том реону пук је за време свог боравка имао поделу задужења и упознавање са старешинама. Извођена је и обука. У слободно време играла су се народна кола, чула се пуковска музика и гусле. Војници су се причестили у сеоској црквици, попут косовских јунака, и жељно ишчекивали објаву рату. Граница је била удаљена око пет километара, што је омогућавало да се понекад чује и пушчана паљба.[7]

Краљевина Србија је 19. октобра објавила рат турској царевини. Тог дана је пуку саопштена краљева прокламација:

„...Војници!

Полазећи у рат на душманина нашег рода и племена, ви не идете сами. Са нама су све балканске државе, чији сународници исто тако страдају.

...Сви смо сложно кренули напред, да вратимо и обезбедимо нашој сужној браћи слободу коју ми сами уживамо, да их отмемо из шака непријатељских и да отерамо туђина освајача са њиховога и нашега прадедовскога огњишта.

...Ја сам зато у име Божије наредио мојој јуначкој војсци да пође у свети

6 Ј. М. Наумовић, *Са гвозденим пуком*, 27-29; П. Марјановић, *Други пешадијски пук првог позива Књаз Михаило „Гвоздени пук“*, Прокупље 2011, 11 (у даљем тексту: П. Марјановић, *Гвоздени пук*).

7 Ј. М. Наумовић, *Са гвозденим пуком*, 30-31; Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка*, 225-227.

бој, за слободу наше браће, за бољи живот и напредак Краљевине Србије...“[8]

По објављеном рату, командант прве армије престолонаследник Александар, одлучио је да са првим армијским ешелоном заузме линију Козарник - Лопардинце - Бујановац - Божењевац. Тако да предњи делови пређу на леву обалу Раковичке реке. Пук је у поподневним часовима истог дана кренуо за Вртогош, да би био ближе граници, где је и преноћио. Како би остварио заповест команде армије, пуковник Илија Гојковић одлучио је да главне снаге групише на правцу село Краљево-Бујановац, с циљем да пређу на десну обалу Мораве и овладају реоном Божењевац. Други пешадијски пук са другим дивизионом артиљеријског пука добио је задатак да наступа правцем Г. Вртогош - Лопардинци, и заузме линију Лопардинци - Бујановац. У зору се пук већ нашао на граници. Међу војницима влада усхићење. И сам Јован Наумовић каже да је од радости скочио са коња, скинуо капу и са страхопоштовањем пољубио тло свете српске земље. Приликом проласка ка Раковичкој реци, иза самог Бујановца долази до првог окршаја, сева непријатељска артиљерија из правца села Жужељица, пала је прва жртва - Душан Цветковић, водник - млади потпоручник. Како би на одсеку Лопардинци - Бујановац осигурао десно крило Дивизије пук је требао да нападне село Трновац. То село је бранило неколико стотина Шиптара. Према Трновцу је пук био неактиван дуго због преговора команданта пука потпуковника Владимира Ристића са Шиптарима. На изненадну ватру Шиптара одговорено је нападом на село, које је брзо заузето уз подршку артиљеријске паљбе.[9]

Прва армија је 20. октобра добила заповест од начелника штаба врховне команде генерала Радомира Путника да следећег дана наступа у правцу Куманова и избије на линију Табановце - Четирце - Нагоричане. Ова наредба је донета на основу сазнања да су у том реону само извиђачки и заштитнички одреди турске војске које треба потиснути. Код Куманова је требало да се споје са Другом и Трећом армијом и да продуже покрет ка Овчем пољу, где се и очекивао сукоб јер се главнина турских снага, претпостављало се, налазила у реону Овче поље-Штип-Велес. Други пешадијски пук је 21. октобра као десна колона наступао правцем Трновац-Осларе-левом обалом Моравице-десном обалом Бањске реке до села Ваксинца ка Скопској Црној Гори. Њихово наступање је требало да обезбеђује побочница чији је задатак био да се креће линијом: село Турија-Лучане-гребен Скопске Црне Горе-село Бугаровце-село Сефер-село Белановце-село Извор . Дошавши у село Осларе припадници другог пешадијског пука, по речима пуковника Наумовића, дочекани су са одушевљењем и речима: „Турци одбегнаше“! Становништво је поздрављало војнике, грлило их, са сузама радосницама су их засипали

[8] М. С. Добричанин, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд: Интерпрес, 2012, 21 (у даљем тексту: М. С. Добричанин, *Топлички гвоздени пук*).

[9] Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка,* 230-233; М. С. Добричанин, *Топлички гвоздени пук*, 21-23; Ј. М. Наумовић, *Са гвозденим пуком*, 40-43.

цвећем и клицали у њихову част а деца су љубила топове. Пук се даље кретао без икаквог ометања све до села Ораовице. Северно од тог села дошао је у сукоб са шиптарском групом коју је претходница брзо растерала. Потом су наставили даље и заузели Прешево. У Прешеву су наишли на пуне магацине, што је указивало да су Турци неприпремљени напустили положај и у брзини, тј. побегли. Пук је ту заноћио.[10]

Дивизије првог ешелона у извештају упућеном Команди извештавале су да приликом наступања нису наишле на отпор непријатеља. Команда самим тим није имала конкретних података о турским снагама пред фронтом. Командант армије је констатовао да је непријатељ одступио ка Куманову и сходно томе издао наређење да се све јединице по избијању на маршевски циљ ту задрже до даљег. Неопходно је било и извиђати и прикупљати податке о јачини и саставу турске армије, чију су главнину очекивали у реону Овчег поља. То је била заповест за 22. октобар. Други пешадијски пук се кретао од Миратовца до Ваксинца. У току наступања није наишао на отпор турске пешадије. Освећено је и Лојане, село које није имало ниједне српске куће, само успомене из периода када је било српско. Пук је био нападнут из правца Режановца. Отворена је артиљеријска ватра. Војници су се држали храбро и јуначки. *„Нема смрти без суђена дана, памти Србине“*! Пристигла је наредба да се иде ка јарузи уз десну обалу Ваксиначког потока. Наредба је била у духу заповести команде. Задатак пука био је да се задрже у реону села Ваксинца, како би осигурали простор од гребена Ваксиначке Косе, огранка Језерске планине, па до Коњарске реке и повезали се са првим пешадијским пуком „Кнеза Милоша Великог“. Како би извршили задатак, командант је издао следеће наређење: десни одсек од села Ваксинца-Слупчанске реке држи четврти батаљон, а од села Ваксинца-Коњарске реке држи први батаљон. Други и трећи батаљон су били у резерви у јарузи иза положаја северно од Ваксинца а пољска батерија је упућена у састав шеснаестог пука. Борбе је требало водити између Слупчанске реке и Ваксиначког потока. Кључ положаја је Коњаре, предстража је била под командом капетана Ценића.[11]

Наступање армије иако је било успешно није дало очекиване резултате. Ситуација је и даље била нејасна, а у области Куманова су се очекивале само турске заштитнице са дефанзивном улогом. Коњичка дивизија је подбацила као извиђачка служба. У току наступања је и служба везе била слаба, јер су дивизије првог ешелона наступале без чвршћег међусобног контакта. Проблем је био и у томе што штабови дивизија нису били у вези са штабом прве армије. Турска вардарска армија је од 20. октобра била концентрисана на просторији Скопље-Велес-Штип. Врховни командант турске армије

[10] Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка,* 238-243; Ј. М. Наумовић, *Са гвозденим пуком*, 43-46.
[11] Ј. М. Наумовић, *Са гвозденим пуком*, 46-50; Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка*, 247, 248.

Назим-паша, ђак немачке војне школе, на опште изненађење и негодовање је променио првобитни турски ратни план. Руководећи се мишљу да у рату треба држати иницијативу у својим рукама, наредио је Зеки-паши да пређе у офанзиву у правцу Куманова.[12]

Штаб Прве армије, која је извршила задатак и избила на линију Ваксинце - Табановце - Четирце - Нагоричане, одлучио је да се и 23. октобра задржи на тој линији. Трећа армија је тек заузела Приштину и од Прве армије уочи Кумановске битке била удаљена четири дана марша. Друга армија је 22. октобра увече продрла на Страцин а један пук у Кратово. Прва армија ће бити принуђена сама да прими удар главних снага турске Вардарске армије. Лево крило Прве армије чинила је Дунавска дивизија I позива која се налазила у реону Младог Нагоричана и прилично је иступила испред висине централне Дринске дивизије I позива, која се налазила у реону Никуљански вис. Оваквим заузимањем положаја између Дунавске и Дринске дивизије је остао велики празан простор. На десном крилу се налазила Моравска дивизија I позива, која је утврдила своје положаје на линији Ваксинце - Четирци. Насупрот Моравске дивизије I позива налазиле су се јаке турске снаге. Турски 7. Корпус, под командом Фети-паше, је запосео положаје северно и западно од Куманова. На десном крилу, испред Куманова до Коњарске реке, налазила се Скопска редифска дивизија. Од Коњарске реке до Слупчана је била 19. низамска дивизија. Лево крило, на линији Трн-кота 710-кота 719, налазиле су се јаке снаге редифа Шиптара.[13]

Ујутру 23. октобра на Моравску дивизију I позива је повремено отварана артиљеријска ватра, на коју није одговарано. Међу војницима Другог пешадијског пука владало је добро расположење. Наумовић каже да су људи били доброг здравственог стања и да су са нестрпљењем очекивали борбу. И сам нестрпљив, извршио је осматрање и уочио кретање непријатељских трупа. Стигле су им и вести о борбама у правцу Нагоричана. Са циљем да сазнају право стање упутили су патроле на целом фронту предстражног распореда. Прихватница број 2 упутила је патролу. Извиђачка патрола је бројала седам чланова од којих је један био каплар, Светозар Степановић из Разгојне, и шест редова. Извидница је пробила кроз непријатељске предње делове, обишла резерву, осмотрила распоред артиљерије и по повратку је била откривена од стране непријатеља. У нападу је страдао каплар Степановић, док је изузетну храброст показао редов Милован Кулић из Статовца. Он је зграбио мртво тело свог каплара Светозара Степановића. Покушавајући да побегне од Турака био је рањен у ногу, али није одустајао него је отворио ватру на војнике све док и сам није смртно погођен. На месту његове погибије, наредног дана када је српска војска заузела тај положај, пронађено је поред Миловановог и Светозаревог

[12] *Војна историја*, уџбеник за војне академије, Београд 1980, 55 (у даљем тексту: *Војна историја*).
[13] *Војна историја*, 55, 56; Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка*, 266-269, 309.

тела још шест лешева турских војника од којих је један био официр.[14]

Око поднева примећено је да су Турци наступали у дугим густим колонама од Куманова ка Нагоричану. Илија Гојковић, командант Моравске дивизије, је то схватио као померање тежишта борбе на српско лево крило, Дунавску дивизију I позива, која је већ водила јаку борбу (турска војска је заправо вршила прегруписавање да би се примакла 6. корпусу од кога је била прилично удаљена). Како би омео њихово наступање наредио је артиљеријску паљбу Артиљеријском пуку Моравске дивизије. Захваљујући јакој и прецизној ватри већи део турских снага који је био у покрету између Куманова и Зебрњака био је присиљен да се ту задржи и окрене фронт ка Моравској дивизији I позива. Снаге 19. низамске дивизије и скопске редифске дивизије прикупиле су се на левој обали Коњарске реке, на линији Почивалов Рид-Црно Поље-Бело Брдо. Одатле су се у послеподневним часовима спуштале у Коњарску реку и ишле према Првом и Шеснаестом пуку. На фронту је беснела жестока артиљерија. Јаком артиљеријском ватром је заустављена Скопска редифска јединица, док је 55. пук 19. низамске дивизије избио у Горње Коњаре и наступао у правцу Мале Корије. Закључивши да је лево крило Прве армије озбиљно угрожено, командант Другог батаљона Првог пука, мајор Маринковић је самоиницијативно са својим батаљоном кренуо у противнапад. Њему се прикључило још четири батаљона Моравске дивизије. У долини Коњарске реке вођене су оштре борбе, губитака је било на обе стране али су Турци били приморани да се врате на полазне положаје. Други пешадијски пук је овог првог дана битке био суочен са нападом Шиптара, који су се неопажено приближили и напали деснокрилни четврти батаљон. По наредби Владе Ристића, трећи батаљон из другог ешелона је имао задатак да продужи десно крило борбеног поретка пука и спречи могући обухват са обе стране. Пук је тако одбио напад Шиптара. Пук је заноћио са три батаљона у првом ешелону на линији Ваксинце-Врело Поље, један батаљон у резерви-североисточно од Ваксинца, Коњички пук-северозападно од Ваксинца а пета батерија другог дивизиона, подршка пука, се нашла источно од Ваксинца.[15]

Штаб Прве армије је издао заповест да 24. октобра у шест ујутру дивизије крену у покрет и заузму Куманово, избију до линије: село Булунчани - с. Ново Село - с. Биљановце - с. Слатина. Овај покрет армије је заправо представљао противофанзиву, и то поново без правих података са терена, али је одговарало ситуацији на бојном пољу. Задатак Моравске дивизије I позива био је да избије на ледину Длга Њива-Ново Село. На десном крилу дивизије се налазио Други Пешадијски пук. Он је са петом пољском батеријом наступао преко Ваксинца - Лопата - Ропаљца - Длге

[14] Ј. М. Наумовић, *Са гвозденим пуком*, 50-52; *Кратак историјат 2. пешадијског пука „Књаза Михаила“*, у: *Ратник, месечни војни лист Министарства војске и морнарице*, Београд: Просвета, 1936, 44 (у даљем тексту: *Кратак историјат 2. пешадијског пука*).
[15] *Војна историја,* 56-57; Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка,* 307-320.

Њиве. Седми корпус Фети-паше је, такође, добио наредбу да продужи напад. У ноћи између 23/24. октобра турска војска је била суочена са напуштањем положаја и паничним бекством редифа Скопске редифске дивизије и Битољске редифске дивизије 6. корпуса. Узроци овог метежа биле су вести са Косова и Метохије да је пала Приштина и да Срби надиру ка Скопљу, затим глад и страх, јер су их Срби десетковали првог дана борбе.[16]

Командант 2. пешадијског пука није очекивао јаке турске снаге па је кренуо до Длге Њиве у маршевском поретку. Издао је наредбу да 2. батаљон крене у претходницу правцем Ваксинце - Длга Њива, 4. и 1. батаљон су предстраже а 3. је главнина. На други претходнички батаљон је отворена ватра једног дивизиона Артиљеријског пука 19. низамске дивизије из реона северно од Опаје, док је са североисточних падина коте 710 и 572 отворена пешадијска ватра од стране Шиптара. Претходница се одмах развила у борбени распоред. Имала је подршку 5. батерије са ватрених положаја источно од Ваксинца. Пук се такође развио у борбени поредак са три батаљона у првом борбеном реду, по оној старој: „Ђе с' удесиш удри се с Турцима. Ђе га сретнеш ту га и тамани!" Четврти батаљон је нападао шиптарски положај на десној обали реке Грубнице; 2. батаљон је наступао у правцу Слупчана са циљем да га заузме; 1. батаљон се упутио ка артиљерисјким положајима непријатеља, ка окуци железничке пруге. У први борбени ред су уведене и две чете 3. батаљона из резерве. Четврти батаљон и десно крило 2. батаљона су заузели косу на десној обали Грубнице; чете другог батаљона су заузеле Слупчане; две чете 3. батаљона су запоселе јужне падине коте 572; 1. батаљон на челу са мајором Милисавом Дамњановићем (који је рањен) је продро до железничке станице Глишић. Турске снаге су биле примoране да се повуку у правцу Режановца и Опаја, док су се шиптарске повукле у правцу Алешевца. Бежећи испред храбрих Топличана, Турци су у окуци железничке станице оставили топове које су запленили припадници 2. пука. Заплена девет топова је утицала на даљи ток саме битке и допринела победи српске војске. Моравска дивизија је са Тимочком дивизијом II позива, снажним притиском приморала 7. корпус да одступи у правцу Скопља.[17]

На левом крилу, упркос нападу 5. и 6. корпуса, Дунавска дивизија првог позива са Дунавском дивизијом другог позива је отклонила опасност. Дринска дивизија првог позива је уз подршку артиљеријске ватре приморала 17. низамску дивизију на одступање и заузела Зебрњак, тиме пробила фронт Вардарске армије. Обзиром да је то било најосетљивије место турске одбране решила је исход битке. Даљим наступањем угрозила је и леви бок 5. корпуса и приморала га на одступање. У наступање је затим кренула и Дунавска дивизија првог позива.

---

[16] *Војна историја*, 57; Ј. М. Наумовић, *Са гвозденим пуком*, 58; Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка*, 341-343.

[17] Ј. М. Наумовић, *Са гвозденим пуком*, 58–60; *Кратак историјат 2. пешадијског пука*, 44; Б. Ратковић, М. Ђуришић, нав. дело, 345-347.

Српска војска није схватила да је ову битку добила и да је потукла Вардарску армију. Значај саме битке биће уочен тек када се сазнало да Скопље хоће да се преда без отпора. Уместо енергичног гоњења Турака задржала се на освојеним положајима, и даље сматрајући да је главне снаге ипак очекују на Овчем пољу. Због тога су Турци могли да оступе преко Скопља и Велеса ка Битољу. Упечатљиву слику стања турске војске након битке на Куманову дао је ратни дописник париског *„Журнала“,* Анри Барби. Он пише: како се страх постепено ширио, да је разбијена војска бежала насумице, међусобно су се тукли како би се дограбили места у возу, да је све личило на један непрекидан талас помешан људима и коњима, рањеници су се борили са душом, умрљани крвљу и земљом су одбачени у страну и остајали су непримећени од гомиле која је равнодушно пролазила поред њих покушавајући да спасе живу главу.[18]

Турски губици у овој бици нису познати. Други пешадијски пук првог позива у Кумановској бици имао је четрдесет шесторо погинулих (једног официра, 5 каплара и 40 редова) и две стотине деведесет и троје рањених (5 официра, 11 подофицира, 21 каплара, 256 редова).[19]

* * *

Кумановска битка је најзначајнија српска победа у Првом балаканском рату. Добијена је захваљујући тактичкој спремности и обучености, како војника тако и старешина. Припадници Другог пешадијског пука су исказали необичан напор, издржљивост и пожртвовање. Овом победом подигнут је морал српског народа и војске што ће утицати на даљи ток рата.

Литература

Војна историја, уџбеник за војне академије, Београд 1980.

Добричанин Мирко С., *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд: Интерпрес, 2012.

Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске од Царева Лаза 1712. до Добропољске битке 1918. г., књ. 3, Нови Сад - Београд 1998.

Историја српског народа, VI-1, Београд 1994.

Марјановић Петко, *Други пешадијски пук првог позива Књаз Михаило „Гвоздени пук“*, Прокупље 2011.

Наумовић Јован М., *Са гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“* 1912, s.l. 1923.

Ратник, месечни војни лист Министарства војске и морнарице, Београд: Просвета, 1936.

Скоко Саво, *Војвода Радомир Путник, I* , Београд 1990.

[18] *Војна историја*, 57- 58; Саво Скоко, *Војвода Радомир Путник,* I , Београд 1990.
[19] П. Марјановић, *Гвоздени пук*, 12

Дарко Жарић
Народни музеј Топлице
Прокупље

ГВОЗДЕНИ ПУК У БИЦИ ЗА ПРИЛЕП У РАТУ СА ТУРЦИМА 3-5. НОВЕМБРА 1912. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је приказано учешће Гвозденог пука у бици за Прилеп после Кумановске битке у Рату са Турцима 1912. године (Први балкански рат) у којој је дао велики допринос победи српске војске. Гвоздени пук је после велике победе српске војске у Кумановској бици био главни фактор велике победе у бици за Прилеп. Тада је Гвоздени пук успео да изведе заобилазни маневар преко залеђених висова и са бока нападне турске положаје на Крстецу и Козјаку и тиме 13. низамску дивизију турске војске натера на повлачење са планине Бабуне и из Прилепа ка Битољу. Овај маневар је одлучио битку за Прилеп и олакшао продор српске војске ка Битољу а тиме и коначну победу српске војске над турском војском у Македонији. Рад је настао на основу примарних извора односно сећања учесника битке која су штампана.

Кључне речи: Гвоздени пук, Моравска дивизија, Бабуна, српска војска, турска војска, Прилеп, Присад, Козјак, Крстец, 1912. година

Увод

После пораза у Кумановској бици (23-24. октобар 1912. године) турска војска се повлачила у нереду ка Скопљу и Велесу, а за њом је наступала српска војска. Српска војска наставља напредовање по ратном плану српске Војне команде у рату са Турцима 1912. године по коме је требала да да победом над турском Вардарском армијом ослободи Македонију од вишевековног ропства под Турцима и избије на Јадранско море. Војна команда је за наставак дејства после уласка српске војске у Скопље наредила:

- 1. армији, која је ојачана са Моравском дивизијом 2. позива из 3. армије а која је ушла у Скопље, да наступа ка турским снагама које одступају ка Битољу;

- 2. армији, после молбе тадашње Владе Бугарске за помоћ, да изврши дислокацију дана код Једрена да би заједно са бугарском војском ослободила тај град;

- 3. армији тј. Шумадијској дивизији 1. позива и Дринској дивизији 2. позива да наставе напредовања ка Призрену и Ђаковици а по ослобађању целе територије Косова и Метохије да наставе до изласка на Јадранско море то јест да ослободе територију данашње Албаније;

- Ибарској војсци да у сарадњи са црногорском војском ослободе Косовску Митровицу и Пећ;

Српске јединице из састава 1. армије наступале су следћим правцима:

- Коњичка, Моравска 1. и Дринска дивизија 1. позива правцем Велес - Бабуна - Прилеп;

- Дунавска дивизија 1. позива правцем Штип - Криволак;

- Тимочка дивизија 2. позива правцем Велес - Прилеп и

- Моравска дивизија 2. позива правцем Скопље-Кичево-Битољ.

Турска војска, која се за разлику од српске војске тада налазила у неповољном оперативном - стратегијском положају, повлачила се у нереду са Кумановског ратишта. Ситуација у турској армији била је следећа:

- Приштински одред Вардарске армије који је требао да штити косовски правац је разбијен од стране 3. српске армије чиме је отворен пут српској војсци преко Косова ка Скопљу;

- турске снаге у Новопазарском санџаку су биле поражене од стране српске Ибарске војске и Јаворске бригаде које су се после победе повезале са левим крилом Источног одреда црногорске војске и заједно су наступали ка Метохији;

- турске снаге су биле поражене и на простору Лима и Таре од стране Источног одреда коме је отворен пут у Метохију;

- шира одбрана Скадра је попустила пред налетом главних снага црногорске војске;

- снаге Вардарске армије на грчко-турском фронту у Тесалији и Епиру су биле поражене па је грчка војска наступала ка Солуну, Јањину и Битољу;

- турска Источна војска је поражене код Лозенграда и Лилебургаса у Тракији од бугарских снага;

- распоред турске западне војске је био развучен на веома широком форнту са једином жељом Врховне команде, „бранити све“. Овакво распоред је допринео и коначном слому турске војске у Балканском рату.

Након свих ових набројаних пораза турске војске у окружењу, Вардарска турска армија се налазила у неповољном оперативно-сатратегијском положају поготово што није могла да очекује помоћ и попуну свежим снагама јер Команда турске Западне војске тада није имала јачих оперативних резерви.

Битка на Бабуни

Бабуна је планина у БЈР Македонији, североисточно од Прилепа, између северног дела Пелагоније и Велешке клисуре са највишим планинским врхом Козјак (1748 метара н.д.в.)

На Бабуни су постојала само два пролаза из средњег Повардарја у Пелагонију преко: Присада, 10 км североисточно од Прилепа (правац Велес - Прилеп) и Плетвара (правац Криволак - Прилеп).

Турска Врховна команда је после битке код Куманова већ 27. октобра одустала да организује одбрану на реци Вардар али је зато одлучила да утврди одбрану на Бабуниса задатком тамошњим турским трупама да српску војску што дуже задржи на планини. Командант Зеки-паша је ово наредио да би добио увремену за прикупљање снага код Битоља. Он је наредио главним турксим трупама на том подручју затварање правца Велес-Прилеп на превоју Присад и правца Градско-Прилеп на превоју Плетвар а 7. корпусу команданта Фети-паше затварање правца Кичево-Битољ.

Турске трупе у одбрани код Прилепа су биле: ослабљени 5. корпус команданта Кара Саид-паше који су чиниле 13. низамска дивизија (три пука - 6. 303 војника са 10 топа) и 15. низамска дивизија (три пука - 6. 500 војника и 17 топова), 5. стрељачки пук (2. 349 војника), ослабљена Штипска дивизија и Самостална коњичка бригада (600 коњаника).

На гребену Бабуне, турска војска је затворила деловима 13. низамске дивизије превој Плетвар на положајима Бадимуш, Баба и Козјак (к. 1746) а деловима 15. низамске дивизије превој Присад на положајима Борула (к. 1397) и Мукос (1445) са укупно 12 батаљона, коњичким пуком и две батерије. Дана 30. октобра у Прилепу, командант и начелник штаба Западне војске издају наредбу јер је Битољ преко кога је водила једина веза ка југу угрожен од наступања грчке војске, за упућивање 6. корпуса са 16. дивизијом из 5. корпуса да задрже напредовање грчке војсци у рејону Соровића. Турски 7. корпус је већ бранио линију Брод-Кичево и овим је створен фронт Плетвар-Присад-Брод-Кичево.

Напад српских јединица на Бабуни је био отежан због стрмих нагиба, каменитог крша, беспутног отвореног земљишта, недостатка брдског транспорта и специјалне планинарске опреме за тешке зимске услове. Иако је због ових набројаних битних разлога одбрана на Бабуни могла да се одржи дуже време, командант Западне војске Али Риза-паша није наредио команданту Вардарске армије Зеки-паши да одлучну битку бије код Прилепа већ је наредио да одбрана на Бабуни буде само „куповина времена“ за одсудну битку код Битоља.

Насупрот турским снагама на положајима на превоју Присад била је српска Коњичка дивизија са деловима Моравске дивизије 1. позива (4. Коњички пук, ескадрон 2. коњичког пука, 3. батаљон 16. пука са пољском батеријом и четнички одред Војина Поповића). Ове српске снаге су као претходница 1. армије биле заустављенекод села Дреновци и на положајима према Микосу.

Ујутру дана 2. новембра у хану Бабуни командант Коњичке дивизије кнез Арсен Карађорђевић иначе рођени брат тадашњег краља Србије Петра Првог, позвао је команданта Моравске дивизије 1. позива пуковника Илију

Гојковића да заједнички саставе план за наредна дејства. После израде плана пуковник Гојковић је наредио потпуковнику Ристићу да нареди покрет свом Гвозденом пуку. Наређен је покрет војсци која је задњи пут јела хлеб 1. новембра а наредни ће тек 5. новембра у Аџилару када ће добити око 200 комада хлеба за 1300 војника, подофицира и официра. Поводом тога мајор Наумовић, командант 2. батаљона у бици за Прилеп је наређујући својој јединици покрет рекао: „*Зар није диван народ? Обузети мишљу, да ће првиући у Марков Прилип, као да глад и не осећаху! Слава вам, и вечита хвала, драги моји! Ви сте знали увек у свима приликама само за једно: Напред при маршу; напред у борби, напред и само напред! Челични витезови!...*“[1] Лепо речено, али оваква војска која иде напред у борби је заслужила и бољи третман од тадашње власти. Ваљда је могла Влада Србије да набави бар хлеб за војску и да има интендатску службу која ће тај хлеб допремити војсци на положајима.

Претходница овог „лудог похода“ био је 1. ескадрон 2. коњичког пука под командом капетана Јеротића а за њим су ишле: 1. чета капетана Димића, 2. чета капетана Тоскића, 3. чета капетана Даскаловића, 1. батерија брдског артиљеријског пука капетана Трифуновића, три вода 4. чете потпоручника Гмизовића. Вођа предњег оделења коњички потпоручник Костић је „пресекао“ реку Бабуну и кренуо ка селу Ораховац. Сутрадан су „учесници похода“ ишли правцем село Кринина-село Попадија. Гвоздени пук је стигаоувече око 19 часова по највећој киши, блату и ветру у село Извор испод Бабуне.

Борбе на целом фронту почеле су 3. новембра на планини Бабуни, од Плетвара до села Дреновца. Тог дана српска војска је доживљавала неуспехе на фронту: напад на врх Микос је одбијен, 4. коњички пук је одбачен од села Дреновац према селу Теову. Тог дана једино је наступао Гвоздени пук ка превоју Ворили и селу Крстец (к. 1475), да би с тог правца дејствовао у бок непријатељских положаја на Присаду. Тада је Наумовић, командант 2. батаљона Гвозденог пука наредио покрет својој јединици на залеђени и снежни Козјак (к. 1746) да би овладао селом Крстецом. Пред полазак питао је сеоског кмета: *„Идете ли на Козјак, чико? -Ретко, господине. -Да ли могу коњи? -Ми не знајелмо, туј си је с' м камен, пустињи нема!-допуни стари.“*[2] После два сата „планинарења“ преко стрмог и каменитог пута покривеног снегом, пук је овладао Ворилом-леденом главицом коју је бранио само један турски вод. У овој краткој борби заробљено је „изненађених“ 17 турских војника јер нису очекивали српску војску тада на том месту и у тим условима. Овај турски вод је послао командир једне турске чете која је због јаке зиме остала на положају Белото а њен батаљон је због јаке зиме остао у селу Крстецу. На превој после 6.30 сати командир вода потпоручник Гмизовић је извукао батерију и после „*најупорнијег пужења и ломњаве би пласиран први топ. „Немогуће“ постаде „могуће“!*“[3] а на 900 метара н.д.в. потпоручник Гардић је испалио

[1] Ј. М. Наумовић, *Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“ 1912*, 1923, стр. 81.
[2] Исто, страна 88.
[3] Исто, страна 89.

први плотун из топа на турску војску са тог положаја. Убрзо је 2. чета Гвозденог пука заузела и село Крстец. Јер је после заузећа Ворила и краће борбе натерала турску чету а после и цео батаљон на повлачење у село Ореовац. Српска војска је по први пут заноћила у село Крстец. У писму пеш. капетана Јована Првановића, командир 2. чете 2. батаљона сестри Вукосави описује свој боравак на Козјаку тих дана: *„Драга моја сестро, спавао сам на Крстацу, пред Прилепом, три дана на снегу, без покривача и ватре; температура беше 12 испод 0, лед нам се са бркова, док нисмо стигли са Козјака, није скидао. За сва три дана појео сам само парче пексимита, јер висина је била 1534 м докле ни коњи не могу изаћи“.*

Следећег дана 4. новембра у село Ореовац као помоћ турским батаљону долази стрељачки батаљон са два пољска топа. Противнапад ове турске војске састављене од батаљона 38. пука, батаљона 5. стрељачког пука, митраљеске четеса 2 пољска топа кренуо је у 10 часова. У противнападу ова турска војска је потиснула српски батаљон из села Крстец. Око подне у помоћ турској војсци долази и 13. стрељачки турски батаљон, две чете 37. пука са 2 пољска топа па су ове снаге сада биле у јачини једног пука пешадије и једне пољске батерије. Деснокрилни 4. батаљон мајора Симе Ценића је одбио бомбама више јуриша на њихове положаје. Батаљон на Козјаку је са једном брдском батеријом доста допринео да се одбију напади на положај српских снага на Крстец. Са висова северно од Крстеца на Гвоздени пук је кренуо и 44. турски пук угрозивши им тиме и позадину. После два часа борби образован је фронт и почеле су оштре блиске борбе.

У овим борбама Гвоздени пук који је био образовао лево армијско крило се уклинио у непријатељски распоред а нападале су га неуспешно турске снаге у јачини два пука. Ова борба је означила прекретницу у развоју борби на Бабуни. Али, исцрпљени пук у овим борбама иако је успешно одолео нападу није био у стању да после победе крене у противнападкако би са правца Крстеца запретио одсецање турских снага у рејону Присада.

Око подне почео је јак ветар на Козјачком гребену где су се налазиле српске снаге па *„очи, лице, засипа игличасти снег. Капци се једва отварају... Топови и пушке тутње и кркљају, а бура све јаче бесно шиба и тресе. Не види се више ни на десетак метара. У души гробни мрак!“.* [4] Убрзо долази и до првих смрзавања војника али кренуло је и крајње десно крило 4. батаљона у јуриш а после за њим и лево крило. Турци у том противнападу устукнуше оставши своје мртве на бојишту. *„Крвљу пошкропљени, телесима окићени Крстец и Козјак сведоци су и за доцнија поколења да Топличанин гине, али не одступа.“* [5]

Топличани су за успехе у овој борби добили и ретко признање од стране непријатеља - и то лично од стране Зеки-паше, команданта турске Вардарске армије што је он записао у његовој књизи Моје успомене из Балканског рата

[4] Исто, страна 94.
[5] Исто, страна 96.

1912. године: *„...Наша 13. Низамска дивизија извршила је напад на Крстец, на 2. српски пешадијски пук. Ова борба код Крстеца је добра илустрација квалитета српске снаге - један пешадијски пук, са једном батеријом, издржава напад целе турске дивизије и на крају је потискује.“*

Владимир Младеновић, редов из 16. пука, учесник борбе код Прилепа је после рањавања пребачен у болницу Војне академије у Београду. У овој болници прича о је једном ратном дописник у о свом учешћу у Рату са Турцима и о борбама на Бабунирекао је следеће: *„Могу вам рећи господине, да такав окршајни у сну човек не би могао видети. Ја сам се борио код Куманова, али вас уверавам, да је битка пред Прилепом била страшнија и крвавија. Пред Кумановом сам видео 5-6000 мртвих војника. Ипак држим, да је битка била по нас Србе мање страшна од битке код Прилепа. Нашој војсци било је јако отежано кретање услед планинског земљишта и зато што артиљерија није могла да се приближи непријатељу. Ја сам прости човек, али мислим, да могу погодити, зашто смо ми Срби ипак победили. Зато, што нисмо ми жалили своје животе. Ми смо јурили напред предвођени својим храбрим официрима, који су увек ишли први, пред војском. Мој командир је био пред четом. Он нас је соколио: „Напред браћо, ено куле Краљевића Марка!“ И ми смо јуришали без премишљања, журно. При последњем јуришу пред Прилепом ја сам рањен у десну ногу. Одмах до мене пао је поручник Бабовић. Затим су нас изнели из боја а за пола сата чуо сам даје Прилеп пао у наше руке.“*

Гвоздени пук је дана 5. новембра имао мање борбе у рејону Крстеца али је су борбе престала када је Дринска дивизија 1. позива угрозила турски леви бок у реону Јединака тј. пробила фронт у рејону Присада и Боруле.

Гвоздени пук је у борбама на Бабуни имао 58 мртва и 140 рањена ратника. Без тих својих другова, ослабљен спустио се по јакој хладноћи код Ореовеца и кренуо ка Прилепу, зауставивши се између Кукула и Гладног поља, 3 км североисточно од Прилепа. Дринска дивизија је имала у борбама на Бабуни следеће губитке: лева колона 4. и 5. пука на Присату је изгубила 26 погинула и 192 рањена ратника, а 17. пук је имао 4. мртва и 18 рањених. Ова дивзија је продужила даљи напад сада у првом ешалону а Моравска дивизија је прешла у други ешалон осим Гвозденог пука који је представљао лево армијско крило и остао у првом ешалону. Са оваквим распоредом трупа српске снаге су ушле у Прилеп.

Турски 5. корпус се повукао изгубивши у борбама на Бабуни 600 до 1000 војника и 1 брдски топ. Корпус се повукао у две колоне ка селу Алинцу на 15 км јужно од Прилепа. Село Алинце одваја Прилепско поље од Пелагоније. Тог дана међу задњима са бојишта код Крстеца побегао је командант 13. дивизије 5. корпуса, Галиб-паша, командант одбране на десном крилу а потпоручник Гмизовић са својим борцима је ушао у његово стан у Ореовици и тиме је била и формално завршена битка на овом подручју. Морал војника у Битољу је повлачењем овог корпуса био на најнижем могућем нивоу.

Српска војска је дана 6. новембра заузела алиначке положаје и продужила

дејства левом обалом Црне реке. Моравска дивизија 2. позива заузела је 30. октобра Тетово а 5. новембра Кичево и ту се повезала са јединицама 1. армије из рејона Прилепа. По паду Прилепа, Турци су концентрисали своје снаге за одбрану Битоља са северне и источне стране и после тродневне борбе од 16. до 19. новембра српска војска је заузела и Битољ.

Резиме

У борбама на планини Бабуни, на положајима на Козјаку и Крстецу, када је турска војска желела да заустави напредовања Моравске и Дринске дивизије да би се њене трупе што боље реорганизовале и боље припремиле за одсудну битку код Битоља, Гвоздени пук је извео заобилазни маневар преко залеђених висова напавши са бока изненада турске положаје. После дводневних борби успео је да одбрани своје нове положаје и да крене у противнапад и натера турксу војску на повлачење. После овог пораза турска војска се повукла и са осталих положаја око Прилепа.

Ова победа Гвозденог пука омогућила је српским дивизијама да се пробију и да сутрадан умарширају у Прилеп чиме избијају у Пелагонију. Пети турски корпус је задржао две српске дивизије „само“ три дана захваљујући борбама Гвозденог пука на Бабуни што је било недовољно за бољу организацију турске одбране код Битоља.

Једине замерке у овој бици на Бабунимогле би се упутити српској Врховној команди која се налазила 40 км далеко од фронта а која није организовала: снадбевање српских јединица храном, извиђачко-обавештајну службу, комуникацију између дивизија јер су јединице биле буквално препуштене саме себи.

Али је зато Гвоздени пук постигао у овој бици оно што је било немогуће, успео је да по зимском времену изађе са око 500 метара н. д. в. на залеђен врх Козјак 1748 м, изнесе батерију топова, држи положај два дана и ноћи, одбије нападе једне дивизије и крене у противнапад. Све што је било немогуће, они су урадили, то су били дивови из Топлице. Данашњи припадници специјалних јединица са савременом опремом не би могли да ураде оно што су они урадили у бици за планини Бабуни.

Непријатељ за њих није никада пронашао начин како да их уништи јер су били неуништиви.

ЛИТЕРАТУРА

Војна енциклопедија, Београд 1965.

Група аутора, *Војна историја - уџбеник за војне академије*, Београд 1980.

Јовић Стојан, Атанасковић Живорад, *Битке и бојеви: 1804-1944*, Ниш: Градина, 1983.

Наумовић Јован М., *Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“* 1912, 1923.

Ратковић Борислав, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске,* књ. 4, Београд: ВИЗ, 1998.
Ратковић Борислав, *Командовање у бојевима на планини Бабуни, код Кичева и Алинаца (Бакарно гумно),* 1912, ВИГ, 3/1986, стр. 165-182.

ПРИЛОЗИ:

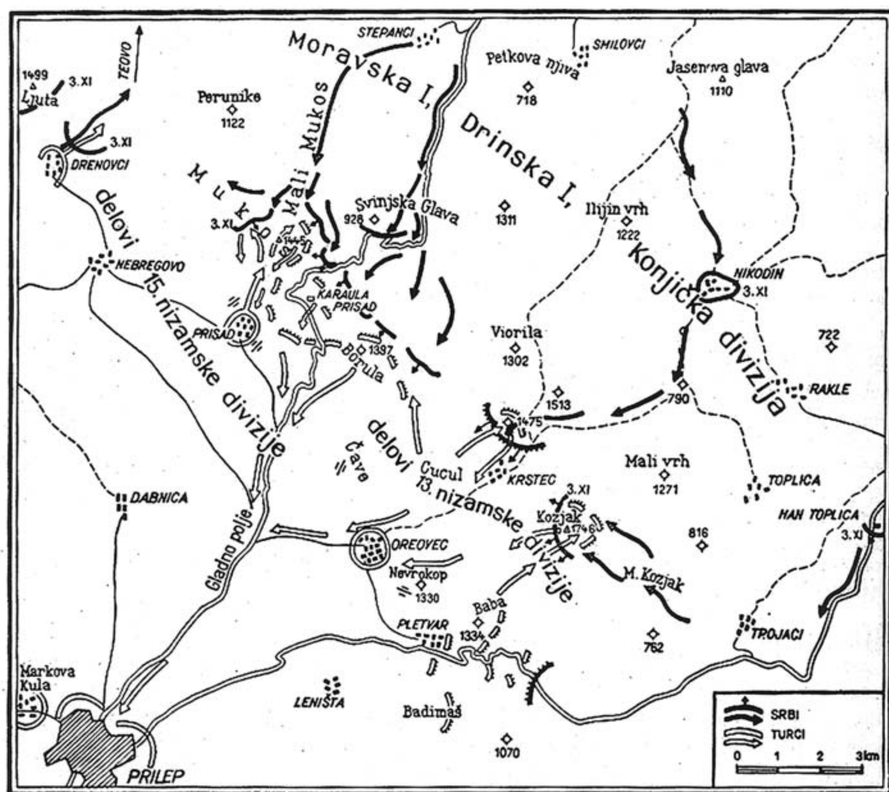
1. Списак погинулих ратника Гвозденог пука у борбама на Бабуни по списку који је саставио пуковник Јован Наумовић:

1) Анђелковић Коста, Меровац, редов 2. чете 4. батаљона
2) Бачанин Милутин, Велика Плана, редов 2. чете 4. батаљона
3) Брзаковић Стојан, Сечаница, редов 3. чете 4. батаљона
4) Васиљевић Јеротије, Меровац, редов 2. чете 4. батаљона
5) Влашковић Недељко, Александровац, редов 4. чете 4. батаљона
6) Денић Војислав, Бадњевац, редов 1. чете. 4 батаљона
7) Димитријевић Саватије, Црнатово, редов 3. чете 4. батаљона
8) Драговић Драгутин, Боровац, редов 1. чете 1. батаљона
9) Ђорђевић Ранђел, Овсињац, редов 2. чете 1. батаљона
10) Живанчевић Миливоје, Стубал, редов 1. чете. 4 батаљона
11) Живковић Милан, Драги Део, редов 2. чете 4. батаљона
12) Златковић Влајко, Д. Драговње, редов 2. чете 1. батаљона
13) Ивановић Светозар, Аз. Бресница, редов 1. чете. 4 батаљона
14) Ивковић Живко, Нова Топола, редов 4. чете. 3 батаљона
15) Илић Јоргач, Кутлеш, редов 4. чете 4. батаљона
16) Исмаиловић Иса, Прокупље, редов 1. чете. 4 батаљона
17) Јанковић Јован, потпоручник 4. чете. 3 батаљона
18) Јовановић Јован, Жерово, редов 1. чете. 4 батаљона
19) Јовић Милан, Ломница, редов 1. чете 1. батаљона
20) Јовић Обрад, Сечаница, редов 3. чете 4. батаљона
21) Јовић Сава, Бело Поље, поданредник 2. чете. 4 батаљона
22) Јовић Светозар, Доња Трнава, редов 2. чете 4. батаљона
23) Јовић Сотир, Поповац, редов 1. чете 1. батаљона
24) Јосовић Вујица, Здравиње, редов 2. чете 4. батаљона
25) Китановић Милоје, Личје, наредник 2. чете 1. батаљона
26) Кнежевић Милан, Попова, редов 2. чете 4. батаљона
27) Костић Милорад, Спанце, редов 1. чете. 4 батаљона
28) Коцић Урош, Рајно Поље, редов 1. чете 1. батаљона
29) Крсмановић Милан, Г. Бресница, редов 2. чете 4. батаљона
30) Крстић Гаврило, Дејан, редов 4. чете 4. батаљона
31) Марковић Миладин, Крајковац, редов 1. чете 3. батаљона
32) Мијајловић Благоје, Борни До, поднаредник 1. чете 1. батаљона
33) Миковић Нићифор, Кончић, редов 2. чете 4. батаљона
34) Миленковић Владимир, Борни До, поднаредник 1. чете 1. батаљона
35) Милојковић Душан, Куршумлија, каплар 2. чете. 4. батаљона
36) Милојковић Захарије, Трнава, редов 4. чете 4. батаљона

37) Милосављевић Михајло, Пљаково, каплар 1. чете 4. батаљона
38) Милтић Светозар, Подина, редов 4. чете 4. батаљона
39) Миљковић Светозар, В. Вртоп, редов 1. чете. 4 батаљона
40) Мићић Александар, Турековац, редов 3. чете 3. батаљона
41) Михајловић Драгутин, Мојковац, каплар 4. чете. 3 батаљона
42) Момчиловић Вучко, Аз. Бресница, редов 1. чете. 4 батаљона
43) Петковић Велимир, Брестовац, каплар 1. чете. 4 батаљона
44) Протић Александар, Балиновац, редов 2. чете 1. батаљона
45) Ракетић Радован, Дегрмен, редов 1. чете. 4 батаљона
46) Ранђеловић Александар, Асановац, редов 1. чете. 4 батаљона
47) Станковић Јован, Д. Драговње, редов 2. чете 1. батаљона
48) Станковић Владимир, Прекаполница, редов 4. чете 4. батаљона
49) Станојевић Светозар, Д. Драговње, редов 2. чете 1. батаљона
50) Станојевић Станко, Жерово, редов 1. чете. 4 батаљона
51) Станчић ? , Дејан, редов 4. чете 4. батаљона
52) Стефановић Милан, Бувце, редов 1. чете. 4 батаљона
53) Стојановић Антанасије, В. Вртоп, редов 2. чете 1. батаљона
54) Стојановић Милан, Дреновац, редов 2. чете 4. батаљона
55) Стојковић Љубомир, Лопаштица, редов 1. чете. 4 батаљона
56) Стојковић Михајло, Биљер, редов 3. чете 4. Батаљона
57) Цветковић Михајло, Сечаница, редов 3. чете 4. батаљона
58) Филиповић Драгутин, Бојчинац, редов 1. чете 3. батаљона

Карта битке на Бабуни из књиге Б. Ратковића
„Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске“

Прегледна карта бојишта Гвозденог пука у Македонији 1912. год. из књиге Ј. Наумовића, Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила" 1912

Фотографија из ратног албума Р. Марјановића

Радоје Костић
Прокупље

ДРУГИ ПЕШАДИЈСКИ ПУК 1. ПОЗИВА „КЊАЗ МИХАИЛО“ У БИЦИ ЗА БИТОЉ 16-19. НОВЕМБРА 1912

Апстракт: Битка за Битољ представља последњу етапу разбијања турске Вардарске армије у Првом балканском рату. У четвородневним жестоким борбама, српска 1. армија ја завршила са ослобођењем Македоније. У тој бици је 2. пешдијски пук, касније назван „Гвоздени пук“, извео прави подвиг, кад је форсирајући ледену и набујалу реку Шемницу, пробио прву линију одбране Битоља и омогуђио успешно освајање града.

Кључне речи: Други пешадијски пук „Књаз Михаило“, Гвоздени пук, Први балкански рат, Битољска битка, Моравска дивизија 1. позива

Битка за Битољ представља завршни део битољске операције која обухвата дејства српске војске, односно српске 1. армије, против турске Вардарске армије после победа на Куманову и заузећа Скопља. Циљ ове операције је био да се коначно потуче турска Вардарска армија и ослободи Македонија. Операција је трајала 24 дана и отпочела је наступањем 1. армије из долине Вардара, од Велеса према Прилепу. Одвијале се у две етапе. У првој су српске снаге сломиле отпор турског 5. корпуса под командом Кара-Саида на Бабунии у борбама код Кичева и Алинаца отворило пут за напад на Битољ. У борбама на Бабуни се посебно истакао 2. пеш. пук 1. позива „Књаз Михаило“ (у даљем тексту 2. пук) који је одиграо кључну улогу у пробоју турске одбране.

Подвигу 2. пука на Бабуни дивио се и командант турске Вардарске армије Зеки-паша, одајући му посебно признање речима: „...Наша тринаеста низамска дивизија извршила је напад на Крстец, на 2. српски пешадијски пук. Ова борба код Крстеца је добра илустрација квалитета српских снага - један пешадијски пук, са једном батеријом, издржава напад целе турске дивизије. То у Балканском рату није доживео ниједан српски пук.“[1]

Турски отпор код Кичева и на Бабуније имао за циљ да задржи извесно време наступајуће српске снаге како би Вардарска армија добила неопходан предах да организује одсудну одбрану код Битоља.

[1] Зеки-паша, *Моје успомене из Балканског рата 1912*, *Ратник*, бр. 8, Београд, 1925.

Избор ове битачне просторије представља логичан и целисходан потез турског командовања. Битољ са околином је у то време, средином новембра представљао топографски изузетно povoљан терен за одбрану.

Масив огранака планине Бабе, на десној обали река Шемнице и Црне Реке, пружао се до самог Битоља, са доминатним висовима Бели Камен изнад села Облакова, Црновршко брдо, Кочиште и Кироморица, који су били ојачани пољском фортификацијом и припремљени за одбрану. Постојало је неколико линија одбране, са рововима ојачаним жичаним препрекама који су се спуштали све до десне обале реке Шемнице. И на левој обали Шемнице налазили су се ровови прве линије турске одбране.

Посебну тешкоћу нападачу представљале су набујале реке, Шемница и Црна Река. Због топљења раног снега и непрекидних киша средином новембра, ове реке су биле набујале, тако да је цела Пелагонија била претворена у једно велико језеро. Од Прилепа према Битољу је водио само један употребљив друм који није био поплављен и он је био покривен артиљеријком ватром турских топова који су већ имали измерене тачне елементе за гађање. Нигде мостова ни прелаза. Српска војска је била принуђена да прилази реци Шемници гацајући по поплављеном пложају а да затим, без артиљеријске подршке, форсира набујалу Шемницу, јер српска артиљерија за непосредну подршку није могла да буде пласирана по поплављеном и непроходном терену. Једном речју, Битољ је био идеално место за пружање одсудног отпора, пружао је најбоље услове за одбрану и најгоре могуће за нападаче.

На том, и од природе неприступачном терену Вардарска армија је сконцентрисала три корпуса: 5. солунски под командом Кара-саида, 6. битољски под командом Џавид-паше и 7. скопски под командом Фети-паше, некадашњег турског посланика у Београду. Укупне турске снаге су бројале око 40.000 људи, односно 82 пешадијска батаљона, 12 митраљеских чета и око 100 артиљеријских оруђа разног калибра. Посебно треба истаћи да је морал турских трупа нагло порастао кад је неколико дана раније Џавид-паша код Соровића, јужно од Битоља разбио грчку 5. дивизију, која је журила да прва стигне до Битоља, запленивши притом сву артиљерију ове дивизије, коју је касније употребио у одбрани Битоља. [2]

Наступање 2. пука до Шемнице

Битољска битка за Топличане има и посебан значај због чињенице да су се у тој бици, први и једини пут у ратовима 1912-1918. године, три пешадијска пука, мобилисана у Прокупљу, борили један поред другог. наиме,

[2] После заузећа Битоља, српска војска је савезничкој Грчкој војсци уступила 12 заплењених топова њихове 5. дивизије.

са севера је у саставу Моравске дивизије 2. позина на Облаковски вис јуришао 2. пешадијски пук 2. позина (војници од 31. до 38. године старости) и десно од њега 2. прекобројни пук, док је са истока, према Кочишту, у саставу Моравске дивизије 1. позива, који је у свом саставу имао војнике од 21. до 31. године живота. преко 12.000 ратника, мобилисаних у Прокупњу, јуришало је на положаје који су бранили Битољ новембра 1912. године.

Наступајући од Прилепа према Битољу, 2. пук је после кратког и жестоког окршаја код Алинаца прешао Црну реку и 13. новембра стигао са 1. и 4. батаљоном у село Бела Црква док су 2. и 3. батаљон и једна брдска батерија стигли у село Обршане, напредујући, не наилазећи на отпор турских јединица. Но без обзира на то, марш је био исцрпљујући јер се непрекидно газило преко поплављеног терена, што је потпуно исцрпило војнике. За несрећу, због поплављеног земљишта комора је каснила, тако да су мокри и промрзли војници гладни отишли на починак. [3]

Сутрадан, 14. новембра, гладни и неиспавани пук, према усменој заповести команданта Моравске дивизије наставља наступање према селу Ивановци.

Растерујући турске заштитнице пук стиже на коту 1.200 која представља вододелницу између Црне реке, коју су оставили за собом и Шемнице, коју ће под борбом морати да форсирају. Командант пука и команданти батаљона двогледима осматрају терен испред Шемнице, њене блатњаве обале, ровове турских предстража испред реке и утврђене ровове на супротној обали. На њих ће јуришати ако успеју да пређу реку.

Два дана се пук на положајима испред Шемнице припрема за напад, чекајући да се прикупе остали пукови Моравске дивизије и узалуд чекајући да некако пристигну батерије моравског артиљеријског пука пољске артиљерије, које би својом ватром требало да штите моравске пукове приликом преласка реке. Узалуд их чекају. Заглибљена у поплављеним пољима, артиљерија се једноставно заглавила и прети опасност. Форсирају реку изложени немилосрдној турској, митраљеској и артиљеријској паљби као на неком стрелишту.

Тада, потпуно неочекивано, помоћ пристиже из позадине. Пуковски свештеник Лука Марјановић из Ниша, схвативши шта се догађа, посматрајући очајне артиљерце како узалудно покушавају да коњским запрекама извуку заглибљене топове, окупља око себе пшозадину 2. пука. Окупио је комороџије који су најзад пристигли, сав неборачки састав, укључујући и музичаре пуковске музике, и невиђеним напорима, заједно са артиљерцима успевају да на положај извуку једну батерију. [4]

[3] Војни архив, Београд, Операцијски дневник 2. пеш. пука (у даљем тексту Оп. дневник) кутија 116, бр. 4 лист 19.

[4] Пуковски свештеник Лука Марјановић је био први војни свештеник у српској војсци који је одликован Златном медаљом за храброст. Пошто због болести није могао да учествује у Првом светском рату, остао је 1915. године у Нишу, где су га бугарски окупатори ухапсили и затим убили.

Извучена је и потављена за борбу 7. батерија моравског арт. пука, једина од 9 батерија пољске артиљерије којима је располагала Моравска дивизија 1. позива. Ова батерија под командом мајора Драгутина Крстића, биће једина подршка 2. пуку када 17. новембра крене у форсирање Шемнице. Када они буду прешли Шемницу подржаваће и прелаз једног пука Дринске дивизије. Док поп Лука изводи јединствени подвиг, којим ће сачувати многе животе ратника 2. пука, извиђачи под вођством поднаредника Петра Лазаревића из села Коњарника код Прокупља, тихо ликвидирају турске предстраже на левој обали Шемнице. За њим силази на обалу капетан Бошко Тоскић, командир 3. чете 2. батаљона да изабере место за прелаз преко набујале и разливене Шемнице.[5]

Касно после подне 16. новембра, командант 2. пука добије писмено наређење команданта Моравске дивизије 1. позива, генерала Илије Гојковића, да сутрадан изврши форсирање реке Шемнице, пробије турске положаје на самој обали и други ред ровова на 500 метара од обале и настави напад правцем село Секирани-Кочиште. Иако комора опет касни, пук се у току ноћи припрема за одлучујући напад. У пуковском дневнику је забележено да је у том тренутку пук на лицу места имао 2 виша официра, 45 официра, 27 наредника, 109 поднаредника, 322каплара, 119 музичара и значара, 3. 189 редова, сеиза 48 и комораџија 346. Укупно је пук уочи директног напада на Битољ у свом саставу имао 4. 227 људи. Од наоружања располагао је са 3. 522 пушке система „Маузер“ од 7 милиметара, 4 митраљеза система „Максим“, 128 револвера, 69 сабаља и неутврђени број ручних бомби система „Васић“ произведених у ВТЗ у Крагујевцу. [6]

Форсирање Шемнице 17. новембра

Форсирањем реке Шемнице пук је отпочео директни напад на одбрану Битоља.[7] Ноћ уочи напада била је ужасна и за војнике и за официре. Падала је хладна, ледена киша у гистим млазевима. Шћућурени у малим шаторчићима групице војника су узалуд покушавале да бар мало одспавају пред сутрашњу борбу. Прокисли, промрзли, мокрих ногу и навлажених шињела, тешко су могли да склопе уморне очи. Шаљивџије међу њима, било је и таквих, „тешили“ су своје другове да ће кроз неколико сати ионако

[5] Петар Лазаревић је био један од највећих јунака 2. пука, због подвига унапређен је у чин потпоручника. Погинуо је у бици на Дрини 1914. године. О његовим подвизима и јуначкој погибији писала је и „Политика“ 1914. године.

[6] Оп. дневник, лист бр.18.

[7] Опширније о свим аспектима борбе за Битољ следећа литература: М. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење, српско-турски рат 1912,* књ.3, Београд 1930; Марс, *Српско-турски рат 1912-1913*, књ. 2, Београд, 1914; Група аутора, *Први балкански рат,* књ. 3, Београд 1953; Ст. Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд 1928.

морати да загазе у ледену реку, која је још додатно надошла од ове кише. Према томе, бићемо мокри у сваком случају.

У 4.30, по мрклом мраку, командант пука, потпуковник Владимир Ристић окупља команданте батаљона. Ту су капетан 1. класе Светислав Симовић, који заступа рањеног команданта 1. батаљона, мајора Милосава Дамјановића, мајор Јован Наумовић, командант 2. батаљона, мајор Јован Катанић, командант 3. батаљона и мајор Сима Ценић, командант 4. батаљона. При бледој светлости сигналног фењера, командант издаје последње наредбе пред напад.

У првом нападном таласу, реку ће форсирати 2. и 3. батаљон. Кад они савладају одбрану на обали, потом пробију неколико линија турских ровова у дубину турске одбране и заузму село Секиране, онда ће кренути у другом ешалону 1. и 4. батаљон и митраљеско одељење. У 5.40, док се тек полако назирала густа магла која је пала пошто је управо престала киша, батаљони првог ешалона почеше покрет према реци. У мрклој ноћи чује се кркљање пушчане и митраљеске ватре десно од њих. Знају да то њихови земљаци у 2. пуку 2. позива и 2. прекобројном пуку, већ два дана воде огорчене борбе за Облаковски вис. Ако успешно формирају Шемницу и заузму Кочиште, онда Облаково мора пасти јер ће бити одсечено. Војници су потпуно свесни да њихов успешни напад спашава непотребне жртве њиховим рођацима, пријатељима и комшијама у овим пуковима који су до тада подносили највећи терет борбе за Битољ.

Командант 2. батаљона, мајор Наумовић, је, по мраку, послао своје опробане извиђаче да похватају заробљенике из турских предстража. Поднаредници, Радован Драгичевић, Перовановић и Филип Прибак, убрзо доводе десетак турских заробљених војника и неколико подофицира. И они су промрзли и покисли. Без много убеђивања на карти показаше где су линије турских ровова, места скривених артиљеријских батерија и митраљеских гнезда. Један мештанин из села Лисолај, одакле су кренули, помаже им да се без много перипетија спусте низ стрме обронке до обала Шемнице.

Тачно у 6 часова ујутру војници из првих чета загазише у брзу и валовиту Шемницу. Ледена вода их за тренутак укочи а затим, држећи један другог за опасаче једном руком а пушку и фишеклије у другој руци изнад главе, кренуше према матици реке. Као за несрећу, тог тренутка се диже магла и турске батерије осуше паљбу на њих. Распрскавају се шрапнели изнад глава војника у води, шибају мираљески рафали, срећом пребацују високо, зује пешчани куршуми и сваког тренутка уз мукли јаук по нека глава нестане под водом.

Усамљена 7. батерија јуначког мајора Крстића, сама води неравноправни двобој са турском артиљеријом, покушавајући да ућутка топове који највише ометају прелаз преко реке. Са 3. четом у првом реду сече таласе и командант батаљона, мајор Наумовић. У једном тренутку, закачен куршумом, посрну и потону у реци. Тог тренутка, горостасни каплар, Илија

Ђорђевић из Мађера, зграби својим ручердама команданта и просто га извуче до супротне обале. До колена у блату, војници 2. и 3. батаљона се извлаче из реке која кључа иза њих, и развијајући се у стрељачке стројеве, брзо ликвидирају слабе заштитнице на самој обали, спремајући се да наставе наступање према главним турским положајима.[8]

Страни дописници и војни посматрачи који су посматрали ово херојско форсирање реке, скоро без артиљеријске подршке, били су задивљени, па и запањени јунаштвом српских војника у најтежој ситуацији.

Дописник париског „Журнала" Анри Барби, био је толико одушевљен српском војском да је чак и написао књигу о борбама у рату са Турском 1912. која је штампана 1913. године под насловом „Српске победе". У тој књизи дао је упечатљиви опис форсирања набујале реке:

„Потпуно у оделу, на зими, под куршумима и шрапнелима, српски војници уђоше у ледену воду, држећи се за руке, како би се одупрли јачини водене струје, загњурујући се и подижући се чим би нека граната захујала изнад њихових глава. И што је број мртвих у овој бици тако велик, долази отуд, што је већина рањеника, чак и оних који су били лако рањени, умрла подављена, ваљана таласима који су им достизали до прсију."[9]

Пробој главних линија турске одбране

Залегли смо стотињак метара од обале Шемнице, 2. и 3. батањон се спремају да после краћег предаха крену напред. Лево од њих је и један батаљон 17. пука Дринске дивизије који је после њих успео да пређе Шемницу.

Испред, на удаљености од око 1000 метара налази се село Секиране, главни центар прве линије турске одбране. На косама и ћувицима око села ископани су дубоки ровови са траншејама, жичаним препрекама и митраљеским гнездима. У самом селу је неколико турских батерија које непрекидно гађају батаљоне 2. пука. Моравска 7. батерија је неколико пута успевала да директним погоцима ућутка турске топове, међутим Турци би убрзо довели нову артиљеријску послугу и наставили паљбу. Положај 2. и 3. батаљона на отвореној ледини испред реке био је у тим тренуцима незавидан. Подигавши гајке на нишанима својих пушака на 600 метара. Војници 2. пука покушавају да стрељачком ватром умање отпор из турских ровова, но без успеха.

Командир 4. чете, поручник Михаило Гмизовић на своју руку поведе своју чету на јуриш, међутим после неколико корака паде погођен турским куршумом. Чета залеже а тада прискаче велики јунак, каплар Љубо

[8] Опис форсирања Шемнице је рађен према књизи Јована Наумовића, *Са гвозденим другим пеш.пуком „Књаза Михаила" 1912*, Цеље, 1923, стр. 114-119.
[9] Анри Барби, *Српске победе,* Београд, 1913, стр. 118.

Ковић из Пискаља и повиком: „Напред! Женетине једне" повуче за собом целу чету а за њом кренуше и остале чете 2. и 3. батаљона. У том јуришу, стигли су до на 400 метара од турских ровова али даље се није могло. Храбри каплар Ковић је у том јуришу погинуо. под убиственом турском блиском ватром, два батаљона су залегла на мокру земљу и не могу се померити напред.

Негде око 15.30 часова командант 2. батаљона, мајор Наумовић, видевши да ће му батаљон на крају страдати на отвореном простору ицпред турских ровова, нареди батаљонском трубачу, Драгољубу Петровићу да свира јуриш. И док су 2.000 „гвоздених" ратника 2. и 3. батаљона лежали у блату под убиственом непријатељском ватром, храбри Циганин се подиже, сам и једини у стојећем ставу и, као на маневрима, док су му око главе звиждали турски куршуми, отресе трубу од блата и циктаво засвира трубни знак: „Ступај, напред".

Пример трубача просто је наелектрисао војнике 2. и 3. батаљона. У незадрживом јуришу, не обазирући се на жртве кренуше на Секиране. И док су радиле бомбе, бајонети и ножеви по турским рововима, два пука турске комбиноване дивизије, 57. и 52. пук, били су просто сатрвени и протерани из Секирана око 16 часова.

Све до 23 часа увече трајало је гоњење разбијеног непријатеља и по мрклом мраку оба батаљона су доспела на једну зараван, само 700 метара од турског главног положаја на Кочишту, где је био центар одбране 7. корпуса на челу са Фети-пашом. Овај успех је искористио и 1. батаљон, да се без губитака пребаци преко Шемнице, док је 4. батаљон остао на левој обали као пуковска резерва.[10]

У борбама 17. новембра 2. пук је показао изузетну храброст, пожртвовање и вештину, постигавши велики успех. Довољно је навести да је пук данима гацао по поплављеној Пелагонији прилазећи Битољу, целу ноћ је провео на киши спремајући се да форсира Шемницу. Ујутро, мимо свих правила ратне вештине, без артиљеријске подршке, ако се не рачунају само 4 топа 7. батерије, која је водила неравноправну борбу са артиљеријом турског 7. корпуса, газећи набујалу Шемницу под артиљеријском, митраљеском и пушчаном ватром, пук је форсирао реку, без обзира на губитке. Затим је, преко брисаног простора, трпећи и даље велике губитке од артиљеријске ватре, напредовао преко 1000 метара, освојио неколико редова турских ровова, разбио два турска пука, освојио село Секиране, и све до 23 часа гонио разбијеног непријатеља до испод утврђеног Кочишта. Од како су у 6 часова ујутро загазили у ледену Шемницу, па све до 23 часа увече, били су непрекидно у борби, без хране и одмора и упркос свему постигли изузетне успехе. Да ли је потребан бољи доказ о издржљивости и борбеној вредности топличких ратника?

[10] Б. Ратковић, „Битољска битка", у едицији: З*намените битке и бојеви српске и црногорске војске,* књ. 4, Београд 1998, стр. 141.

Борбе 18. новембра и пад Битоља

Коначно, око 23 часа уморни ратници 2. пука су добили предах. Борба је утихнула. Чврсто стежући пушке, уморни и исцрпљени војници, прозебли и мокри, цвокоћу окупљени у мањим групама, са стрепњом очекујући сутрашњи дан. Понеко успева да из своје торбе ишчепрка последњу корицу давно испеченог хлеба. Храна целог дана није стигла из позадине.

Док се уморни ратници одмарају, неуморни извиђачи, поднаредници, Ђорђе Милачић из Беле Воде, Радован Драгичевић из Д. Речице, Видак Копривица из Косанице, и каплар Јанаћко Јовић, харају по турској позадини. Ликвидирају мртве страже ножевима и бајонетима и доводе заробљенике да би их официри испитали. Особеност овог пука је била и у томе што је сваки подофицир имао обавезно каму затегнуту у чизму или у увијаче око ногу. Стара граничарска навика из мирнодопских времена, пренела се као правило у рату у овом пуку. У обрачунима са непријатељем у тесним рововима или ноћним препадима ово би им добро дошло.

Свануло је тмурно јутро обавијено густом маглом. Око 7 часова, магла се почела дизати и тад се показало да се 2. пук налази у веома тешком положају. Гонећи разбијене непријатељске пукове према Кочишту, 2. пук је отишао алеко испред својих бочних суседа. са десне стране је заостао 1. пук Моравске дивизије који није далеко одмакао од обала Шемнице, а леви сусед, дрински 17. пук је био заплетен у борбе, такође далеко иза 2. пука.

Са огољеним боковима пук је био изложен тешкој бочној ватри из турских ровова. Постојала је реална опасност да пук буде одсечен и опкољен. Са Кочишта и околних брда Турци су јаком ватром засипали 2. пук убиственом ватром. У тако тешкој ситуацији, упућене су у помоћ и две чете из 4. батаљона, који је остао као резерва на левој обали Шемнице.

Око 11 часова у редовима 2. и 3. батаљона почела се осећати криза. Почело се дешавати што што до тада није било својствено овом пуку. Мање групице војника почеле су да се полако извлаче и и одступају према позадини. У тим критичним тренуцима, схватајући да је једино напредовање према турским рововима излаз из настале ситуације, командир 3. чете 2. батаљона, резервни поручник Крста Спасојев - Ракић, устаје из рова, стаје на грудобран и загрми из свег гласа својим војницима: „Куда бежите, Божју вам мајку! Напред замном!“ И крену према турским рововима.

Херојски подвиг, јуначки поручник је скупо платио. Погођен турским куршумом, пао је испред турских ровова. Међутим, његов подвиг није био узалудан. За 3. четом кренуле су и остале чете 2. батаљона а затим и 3. батаљон, док су са обале Шемнице већ пристизала појачања. Пред овим налетима турска одбрана не издржа притисак и поче одступати према Ресну, носећи тело погинулог команданта 7. корпуса, јуначког и охолог Фети-паше.

Пут за Битољ је био отворен!

За два дана тешких борби за Битољ, 2. пук је имао 61 мртвог и 239 рањених. У пуковском дневнику је забележено, поред наведених губитака, да је у борби утрошено 230.000 метака и да је после два дана војницима дотурена по једна четвртина хлеба![11] Погинули јунаци 2. пука, отишли су гладни на онај свет.

У рату са Турцима 1912. године, за месец дана непрекидних маршева и битака код Куманова, Прилепа и Битоља, 2. пук је имао 166 погинулих и 667 рањених. Укупно је било избачено из строја 833 ратника, односно једна петина од укупног борбеног састава пука. Колико је касније помрло од рана, исцрпљености и болести никада није утврђено.

* * *

Ако је битка код Куманова представљала решавајућу битку рата Србије са Турцима 1912. године, јер је у њој сломљена офанзивна моћ турске Вардарске армије, онда је битка код Битоља представљала завршни чин тог рата. У тој бици, већ једном потучена Вардарска армија је, пружајући одсудан отпор, била дефинитивно потучена и престала да постоји као организована формација.

Завршетак битољске операције значио је завршетак победоносног пута српске војске започетог пре месец дана код Мердара и Куманова. За месец дана ослобођени су Стара Србија и Македонија, сломљена турска Вардарска армија, чиме је означен крај турске владавине на Балкану и остварење српских националних циљева због којих је Србија кренула у овај рат.

Најлепше речи о војницима из Топлице написао је поручник Јован Првановић из Параћина, командир чете у 2. батаљону 2. пука. У писму које је послао својој сестри Вуки из ослобођеног Битоља, овако описује своје војнике: „...Требало их је видети код Битоља, како у највећој киши артиљеријске и пешачке ватре, газе реку, разливену, брзу пет метара у секунди, дубоку до гуше, и иду напред, држећи се за руку, пуштајући свог друга који пада погођен непријатељским танетом и хватајући оног следећег, лишени могућности да у води до гуше употребе своју силну и сигурну пушку и не помишљајући да иду назад. Силни су Вука! То само онај зна који им је командовао... Један мој војник буде рањен баш кад се докопао земље. Ја га брзо превих, па му рекох:

-Иди на превијалиште!

А он ми одговори: „Господине капетане, зашто да се враћам назад, када Турци морају одступити. „Одмах сам га унапредио у поднаредника.“

Због таквих војника овај пук је постао „Гвоздени“.[12]

---

11 Оп. дневник, лист 22.

12 *„Балкански рат у слици и речи“*, Београд 1913, књ. 1.

Резиме

Последња значајна битка Првог балканског рата одиграла се код Битоља и била је, по многим карактеристикама и бројем жртава и тежа од битке код Куманова. У тој бици се Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ посебно истакао значајним подвизима. Форсирајући набујалу реку Шемницу под убиственом непријатељском артиљеријском, митраљеском и пушчаном ватром, разбио је централни део турског одбрамбеног положаја. Заузимањем виса Киромарица допринео је да се цео турски систем одбране распадне и Битољ је био заузет.

Поразом код Битоља, турска Вардарска армија је дефинитивно престала да постоји, њени остаци су се повукли у Албанију а Македонија је у целини била ослобођена.

Дмитар Тасић
Институт за стратегијска истраживања
Београд

ДРУГИ ПЕШАДИЈСКИ ПУК ДРУГОГ ПОЗИВА У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА 1912-1913

Апстракт: Рад приказује ратни пут II пешадијског пука II позива у Балканским ратовима. У суштини, он је готово идентичан са ратним путем Моравске дивизије II позива у чијем саставу се пук налазио током ових ратова. Рад је заснован на домаћој литератури, првенствено монографијама које се баве Балканским ратовима, стручним радовима објављеним у часопису Ратник између два светска рата и недавно приређеним мемоарима генерала Љубомира Марића.

Кључне речи: II пешадијски пук II позива, Моравска дивизија II позива, Балкански рат, Мердаре, Битољ.

Након серија криза и ратних сукоба током XIX века, коначан обрачун са државом Османлија и њихово протеривање са Балканског полуострва за Србију и њене савезнице Црну Гору, Грчку и Бугарску означио је суштинско опредељење за европске цивилизацијске вредности и раскид са наслеђем петовековне окупације.

Велики јубилеј стогодишњице Балканских ратова за велики број стручњака друштвених наука представља изузетно добру прилику за свођење биланса претходних 100 и више година, као и за покушај давања одговора на бројна питања пре свега везаних за успешност, реалност и потребу вођења политике чији су саставни делови били Балкански и Први светски рат. Уз то, неминовно иде и питање евентуалног доприноса и одговорности њених главних актера.

Српска војска уочи Балканских ратова

Прву деценију XX века обележио је интензиван наставак модернизације српске војске.[1] Почев од 1901. године и доношења новог Закона о устројству

[1] Више о реформама српске војске: Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, Војноисторијски институт, Београд 2007; и, Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, Војна књига, Београд 2002.

војске добијени су оквири организације српске војске са којом ће Србија ући у Балканске и Први светски рат.[2] Војно способно становништво Краљевине Србије делило се на три позива. У I позиву служили су обвезници од 21. до 31. године старости, у II од 31. до 38. и у III од 38. до 45. године. Постојала је и Последња одбрана коју су чини обвезници од 18. до 21. као и они старији од 45. У територијалном погледу Србија је била подељена на пет дивизијских области:

1. Дунавску,
2. Шумадијску,
3. Дринску,
4. Тимочку,
5. Моравску.[3]

У случају рата свака дивизијска област давала је по једну дивизију I и II позива. Дивизије I позива састојале су се од четири пешадијска пука (сваки пук са по четири батаљона) једног коњичког (са по три до четири ескадрона) и једног артиљеријског пука (са по три дивизиона од по три батерије) и пратећих јединица. У свом саставу дивизија I позива имала је око 35.000 људи. Дивизије II позива састојале су се од по три пешадијска пука (са по четири батаљона) једног коњичког дивизиона (са два до три ескадрона) једног артиљеријског дивизиона од три батерије и пратећих јединица. У свом саставу дивизија II позива имала је око 20.000 људи. Поред пешадијских дивизија постојала је и једна Коњичка дивизија са четири коњичка пука укупне јачине око 4.500 људи. Српска војска је располагала са 544 топа од којих је половина била брзометна.[4] Од 2.945.950 становника Србије уочи Балканских ратова, при максималном напрезању очекивало се мобилисање 300.000 војника.[5]

Самом рату претходили су преговори и договори око заједничке акције балканских савезница против државе Османлија. Потписивањем низа билатералних споразума током 1912. године створен је „савез балканских држава за рат против Турске, а са циљем да се ова коначно потисне са Балкана".[6]

2 Борислав Ратковић, „Мобилизација српске и турске војске за Први балкански рат октобра 1912. године", *Војноисторијски гласник* 1/1985, стр. 183. (У даљем тексту: Ратковић, „Мобилизација српске и турске војске за Први балкански рат")

3 Борислав Ратковић, „Први балкански рат 1912 - 1913. (Поводом 75. годишњице рата)", *Војноисторијски гласник* 2-3/1987, стр. 115. (У даљем тексту: Ратковић, „Први балкански рат 1912 - 1913.")

4 Ратковић, „Мобилизација српске и турске војске за Први балкански рат", стр. 184.

5 Борислав Ратковић, „Српска војска у Балканским ратовима 1912-1913 и у Првом светском рату 1914-1918", *Војноисторијски гласник* 1-2/1993, стр. 58. (У даљем тексту: Ратковић, „Српска војска у Балканским ратовима и у Првом светском рату")

6 Ратковић, „Први балкански рат 1912 - 1913.", стр. 115.

Ратни план, мобилизација и концентрација српске војске (II пешадијског пука II позива)

Иако није постојао заједнички савезнички ратни план као ни заједнички штаб који би управљао ратним дејствима током савезничких преговора договорена је заједничка стратегија. Основни циљ био је да се турске снаге у европском делу потуку пре него што би биле појачане снагама из азијског дела империје. Предвиђено је да српске снаге оперишу основним правцем Куманово – Скопље – Штип, црногорске би дејствовале у правцу Скадра, бугарске према Цариграду, а грчке према Солуну. [7]

У Србији, мобилизација је проглашена 30. септембра 1912, са предвиђеним трајањем од 3. до 6. октобра. Концентрација је требало да почне 7. октобра и да се заврши за 12 дана, тачније 18. октобра. За заштиту мобилизације били су задужене четири граничне чете, финанси и Жандармерија као и јединице III позива из пограничних крајева према Турској (I, II, IV и XII пук).[8] Мобилизацију је, уз понеки застој и потешкоћу везане првенствено за рад позадинских органа и мобилизацију позадинских и помоћних јединица, обележио изванредан одзив обвезника. Пријавило се 20.000 обвезника без распореда тако да је у току мобилизације формирано још шест прекобројних пукова I позива: I у Нишу, II у Прокупљу, III у Ваљеву, IV у Београду, V у Крагујевцу и VI у Зајечару. [9]

Погледајмо поближе прилике које су пратиле мобилизацију, концентрацију и прве борбе српске војске односно главног актера ове приче, II пешадијског пука II позива. Командант пука је био потпуковник Душан Васић, мирнодопски командант пуковске окружне команде у Прокупљу од које су у случају рата развијао II пешадијски пук II позива. Пук се током током Балканских ратова налазио у саставу Моравске дивизије II позива под командом пуковника Милована Недића. Непосредни сведок ратног пута II пука и Моравске дивизије био је ђенерал Љубомир Марић, тада у чину мајора, на дужности помоћника начелника штаба Моравске дивизије II позива који је своје искуство описао у серији чланака у часопису Ратник током 1924. и 1925. године.

У саставу II пешадијског пука II позива налазили су се обвезници са територије Топлице која се налазила у оквиру Моравске дивизијске области са командом у Нишу. Иначе, са територије Топлице обвезници су мобилисани у састав четири различита пешадијска пука: II пешадијског пука

[7] Ратковић, „Први балкански рат 1912 - 1913.”, стр. 118. Свака од савезничких војски оперисала је на помоћним правцима према својим интересима. Тако су српска и црногорска војска дејствовале у правцу новопазарског Санџака и Косова и Метохије док је Грчка оперисала у правцу Епира.

[8] Ратковић, „Мобилизација српске и турске војске за Први балкански рат”, стр. 187, 188 и 193.

[9] Ратковић, „Мобилизација српске и турске војске за Први балкански рат”, стр. 186.

I позива, II прекобројног пешадијског пука I позива, II пешадијског пука II позива и II пешадијског пука III позива позива.

Након прогласа 30. септембра, мобилизација је требало да започне 3. октобра, међутим, обвезници су почели да пристижу у команде још од 1. октобра. Посебан проблем представљао је долазак великог броја нераспоређених обвезника који нису хтели да изостану, а још мање да се врате кућама. У много случајева обвезници су се пре одазвали него што су припреме за мобилизацију извршене и пре него што су официри и службеници из других команди задужени за њено извршење стигли да се јаве на нове дужности.[10]

Током мобилизације уочени су бројни проблеми који су решавани у ходу. Јединице II пешадијског пука II позива су биле наоружане преправљеним пушкама модела М. 80 које су се често квариле. Такође, уочи самог рата у наоружање су уврштени митраљези и ручне бомбе у чијем руковању обвезници II позива нису били обучени што је све до краја рата представљало велики проблем. Слично је било и са телеграфско-телефонском опремом. Јединице су изузетно лоше стајале са униформом, логорском и интендантском опремом. Снабдевање јединица на маршу и у борби до краја рата није у потпуности регулисано. Један од типичних пропуста везаних за бирократско поимање реалности својствено за војну организацију био је случај са запрежним прибором артиљеријских јединица који је био превелик за локалне коње који су у јединице долазили из пописа.[11]

У погледу попуњености официрским кадром ситуација није била боља. На пример, у једном пуку II позива активни официри били су само командант, ађутант и четири команданата батаљона, сви остали су били из резерве.[12]

Занимљивио је запажање ђенерала Марића о спреми обвезника II позива. Према његовим речима они нису били довољно обучени, многи нису провели довољно време у сталном кадру, као и да су то били људи у годинама између 31. и 38. који нису били способни за дужа напрезања јер је „наш сељачки свет, који је сачињавао језгро мобилисаних јединица у тим годинама на жалост не у напону већ у опадању физичке снаге због природе послова, којим се бави, и начина живљења".[13] Он се посебно осврнуо на маћехински однос државног и војног руководства према трупама II позива које нису биле на адекватан начин наоружане и снабдевене униформама и које су стога

[10] Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* IV/1924, стр. 4. (У даљем тексту: Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* IV/1924)

[11] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* IV/1924, стр. 6-7.

[12] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* IV/1924, стр. 5.

[13] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* IV/1924, стр. 5.

„изгледале врло живописно у мешавини најразноврснијих врста одеће и обуће”. Залагањем команданта Моравске дивизијске области овакво стање је донекле ублажено када је обвезницима подељена опрема намењена кадровским јединицама, а која се затекла у дивизијским магацинима.[14]

Упркос бројним недостацима мобилизација и концентрација су протекле по плану при чему треба истаћи високо стање морала које је на моменте добијало облик егзалтације. На то су утицали, како ђенерал Марић наводи, одушевљење за рат против Турске, љубав према слободи и жеља за осветом, вера у сопствену снагу, сазнање да су уз Србију били Црна Гора, Бугарска и Грчка. Додатни разлози су били што је становништво пограничних крајева већ имало искустава у борби са албанским нерегуларним снагама и турском Жандармеријом, што су јединице биле састављене по територијалном принципу чиме су обједињавале људе који су се већ познавали и који су били истог патријахалног васпитања чија су начела домаће дисциплине и поштовања старијих и претпостављених само пренета у њихове јединице и које су у великој мери надоместиле „недостатак оног правог војничког духа”.[15]

Ратна дејства 1912

Ратним распоредом Моравска дивизија II позива налазила се у саставу Треће армије која је оперисала у правцу Косова и Метохије. Српским ратним планом било је предвиђено да се ова армија након заузимања простора Косова и Метохије преко Качаника и Скопља пребаци у Македонију и сједини са Првом армијом где би се тукла одсудна битка са турском Вардарском армијом. Поред Моравске II, у саставу Треће армије биле су још и Шумадијска дивизија I, Дринска дивизија II и Моравска бригада I позива – укупно око 70.000 људи и 96 топова. Насупрот њих налазило се неких 18.000 турских војника и 18 топова.[16] Јединице Треће армије, међу њима и Моравска дивизија II позива изашле су на граничну линију 15. октобра.

Већ 16. октобра јединице Треће армије учествовале су у озбиљном сукобу са турским јединицама распоређеним у пограничном рејону. Овај сукоб, касније познат као бој на Мердару, који се одиграо неколико дана пре званичне објаве рата могао је у великој мери да компромитује до тада уложене напоре. Сукоб је изазвао комадант Лабског четничког одреда, капетан Војислав Танкосић када је са својим одредом у ноћи 15/16. октобра напао турске карауле. Турски противнапад који је уследио ангажовао је још

[14] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* IV/1924, стр. 6-7.
[15] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* IV/1924, стр. 9-11.
[16] Борислав Ратковић, „Борбе на граничном фронту и ослобођење Косова и Метохије 1912”, *Војноисторијски гласник* 1/1991, стр. 357. (У даљем тексту: Ратковић, „Мобилизација српске и турске војске за Први балкански рат”)

увек неприпремљене јединице Моравске дивизије II позиве, пре свих њен II пук II позива и замало довео до пораза. До пораза није дошло захваљујући храбрости II пука II позива, али и интервенцији XII пука I позива из састава Шумадијске дивизије I позива који је самоницијативно извршио напад у бок турских снага.[17] Такође, командант II пука II позива, потпуковник Душан Васић, „иако физички слаб ипак силне воље и енергије, храбар и присебан", заједно са осталим старешинама у великој мери је допринео да се успешно превлада криза до које је дошло у првој фази боја на Мердару. [18]

Када је објавом рата Турској 18. октобра дошло до постепеног укључења у борбу осталих делова Треће армије, до 19. октобра нанесен је пораз противничким снагама и отворен је пут за напредовање у правцу Подујева и даље ка Приштини. Од укупних губитака Треће армије у боју на Мердару од 279 погинулих, 1022 рањених и 51 несталих официра, подофицира и војника, највећи део поднела је управо Моравска дивизија II позива. Из њеног састава избачено је 209 погинулих, 681 рањених и 51 несталих официра, подофицира и војника. [19]

Након једнодневног одмора дејства су настављена 21. октобра напредовањем ка Приштини. У току наступања долазило је до спорадичних сукоба са непријатељем који се повлачио. Пред Приштином је дошло до још једног боја у коме се II пешадијски пук II позива поново показао да је био на висини задатка тако да су његове јединице ушле у ослобођени град.[20] Наредног дана, 23. октобра, целокупна III армија задржала се у рејону Приштине где су се војници одморили и где је извршена попуна.[21] Сутрадан је настављено са наступањем у правцу Урошевца. Код овог града дошло је до нових сукоба који су обустављени са падањем мрака. Сутрадан, 25. октобра, након жестоких борби Урошевац је ослобођен.[22] Поражени противник је наставио да се повлачи у правцу Качаника који је ослобођен 26. октобра. Током 27. октобра извршен је покрет кроз Качаничку клисуру ка Скопљу, да би 28. јединице Треће армије (изузев Дринске дивизије II позива која је остала на Косову као посада) стигле у рејон Скопља где су се прикупиле и одмориле уз први кувани оброк након четири дана маршевања.[23]

То је био тренутак у коме је извршено још раније планирано сједнињавање трупа Прве и Треће армије, с тим што је до њега дошло након успеха у Кумановској битци и заузећа Скопља, а не за планирану битку против

[17] Ратковић, „Мобилизација српске и турске војске за Први балкански рат", стр. 359-364.
[18] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* IV/1924, стр. 21.
[19] Ратковић, „Мобилизација српске и турске војске за Први балкански рат", стр. 364-376.
[20] *Први балкански рат I*, Историјски институт Југословенске народне армије, Београд 1959, стр. 491. (У даљем тексту: *Први балкански рат I*).
[21] *Први балкански рат I*, стр. 799-800.
[22] *Први балкански рат I*, стр. 810.
[23] *Први балкански рат I,* стр. 825-826.

Турака на Овче пољу. Извршено је прераспоређивање снага за даље наступање ка југу. У новом распореду Моравска дивизија II позива је остала у саставу Треће армије с тим што је ојачана са I прекобројним пешадијским пуком и I коњичким пуком и коњичком батеријом. Њој је одређен правац наступања ка Тетову где је кренула већ 30. октобра.[24] У Тетово је видно ојачана Моравска дивизија II позива ушла истог дана без борбе. Одржаван је контакт са непријатељем који се повлачио према Гостивару. Током једнодневног одмора извршено је прегруписавање снага. Посебним наређењем од 31. октобра Моравска дивизија II позива издвојена је из састава Треће армије чији је већи део још увек био на просторима Косова и Метохије (Шумадијска дивизија I и Дринска дивизија II позива), стављена под непосредну команду Врховне команде. На известан начин пуковник Милован Недић био је поласкан чињеницом да му је дата толика слобода дејства. Да би наставио даље напредовање било је потребно да се побољша рад позадине и снабдевање војника. Затражио је да се појача остатком Моравске бригаде I позива као и да му се достави 5000 пари обуће јер су дотадашњи напори довели до тога да је велики број војника био готово бос, а зима се неумитно приближавала.[25]

Напредовање ка Гостивару је настављено 31. октобра. Први коњички пук без борбе заузма град око поднева, а до краја дана у град долазе и остале јединице. Због кишовитог времена и кашњења коморе дивизија остаје у Гостивару 1. новембра (у међувремену из њеног састава издвојени су I прекобројни пук и 3. брдски артиљеријски дивизион). Како би се заштитио правац од Дебра, на Мавровим хановима истурен је 2. батаљон II пешадијског пука II позива са једним митраљезом и водом коњице под командом капетана I класе Мирослава Пилетића.

Потом дивизија у два ешалона креће ка Кичеву где долази до дводневног боја 3. и 4. октобра. Због развученог распореда дивизије непријатељ није имао представу о јачини српских снага тако да је пружио одлучан отпор, па чак у једном тренутку извршио и противнапад. Уласком у борбу другог ешалона у чијем саставу је био II пешадијски пук II позива, турске снаге су се повукле. Губици дивизије били су 29 погинулих н 94 рањених.[26] Јединице су распоређене у граду и околини, а у правцу Дебра и Битоља упућени су извиђачки делови. Почело се са припремама за наступање ка Битољу, а у састав дивизије је 22. октобра ушао II прекобројни пук са брдском батеријом.[27]

У периоду од 3. до новембра новембра, војници су се одмарали, обновили залихе муниције и хране. У тренутку поласка према Битољу 12. новембра

[24] Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VI /1924, стр. 12. (У даљем тексту: Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VI/1924)

[25] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VI/1924, стр. 15.

[26] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VI/1924, стр. 21-29.

[27] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VI/1924, стр. 31.

дивизија је у саставу имала 265 официцра и подофицира, 2622 каплара, 18449 редова, 14492 пушака, 16 топова, 26 митраљеза и 1193 сабаља.[28] Покрет је извршен у једној колони где се II пешадијски пук II позива (без једног батаљона) налазио у претходници, при чему је стварну функцију претходнице обављао I коњички пук који је био истурен напред. Међутим, због не постојања ефикасне везе са командом Прве армије као и због догађаја који су у бити мењали претхидно добијена наређења пуковник Недић је одлучио да дејствује према ситуацији. Уместо да настави напредовање према Мургашу он 13. новембра главнину снага управља ка Гопешу оставивши могућност да у случају потребе дејствује ка Мургашу.[29] Упркос кишовитом времену које је довело до раста водостаја Црне реке и Шемнице, дивизија 14. и 15. новембра наставља напредовање ка Битољу. Због немира Арнаута у позадини дивизије Врховна команда је упутила Моравску бригаду из Скопља за Гостивар, а II прекобројни пук вратила у њен састав.[30] Сутрадан 16. новембра, Моравска дивизија наставља непредовање, а најтеже борбе води II пешадијски пук II позива на Облаковској коси коју успешно заузима и одбија непријатељски противнапад. Ситуација је била тешка. Војници су заноћили на отвореном без хране, воде и адекватне одеће и обуће. Због такве ситуације одложен је повратак II прекобројног пука у састав Моравске бригаде, а пуковник Недић је затражио помоћ једног пука из састава Моравске дивизије I позива.[31] По успостављању везе између јединица команда Прве армије издаје наређење о општем нападу на Битољ 17. новембра. Међутим, уместо да крене у напад главнина снага Моравске дивизије II позива (II и III пук II позива) води огорчене одбрамбене борбе на Облаковском вису током 17. и у ноћи између 17. и 18. новембра. Јаке непријатељске снаге имале су задатак да заузму Облаковски вис чиме би се поправила ситуација турског гарнизона у Битољу јер би се на тај начин омогућило извлачење снага у правцу Ресна.[32] Сутрадан, 18. новембра на фронту дивизије вођене су још жешће борбе. Упркос одлучном отпору снаге које су штитиле Ђаватски превој су се повукле чиме је непријатељу отворен пут за повлачење у правцу Ресна. Са друге стране, на Облаковском вису упркос крајњој исцрпљености јединице II и III пука II позива као и III пука I позива, издржале су све непријатељске нападе. Суочен са неуспехом непријатељ је почео повлачење према Флорини и Корчи. Поновним заузећем

[28] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VI/1924, стр. 37.

[29] Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VII-VIII /1924, стр. 1-6. (У даљем тексту: Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VII-VIII /1924)

[30] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VII-VIII /1924, стр. 7-14.

[31] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VII-VIII /1924, стр. 15-19.

[32] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VII-VIII /1924, стр. 20-21 и 25-28.

Ђаватског превоја спречено је даље извлачење турских снага у правцу Ресна. То је уједно и означило крај Битољске битке.[33] Према речима генерала Марића деловање II пешадијског пука II позива у борбама на Облакову „спада заиста у ред најдрскијих предузећа у нашим ратовима" где су се снаге једног пешадијскиог пука увукле „као клин дубоко у непријатељски распоред" чиме су заузеле кључне положаје чији значај непријатељ у почетку није схватао. У свим бојевима до тада, као и током целе Битољске битке командант дивизије пуковник Недић деловао у сагласју са реалним потребама и према приликама на терену. Правилно је оценио значај појединих комуникацијских праваца и само захваљујући његовој самоиницијативности избегнуте су велике жртве до којих би неминовно дошло да се слепо придржавао наређења својих претпостављених.[34] Уз све то, имао је пуно поверење у одлуке својих потчињених у првом реду команданта II пешадијског пука II позива потпуковника Душана Васића[35] и команданта III пешадијског пука II позива потпуковника Милутина Стефановића.[36] Значај Моравске дивизије II огледа се у чињеници да је она у Битољској бици поднела 30% укупних српских губитака – 1061 од 3230 погинулих, рањених и несталих.[37]

[33] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VII-VIII /1924, стр. 29-37.

[34] Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратни*к IX /1924, стр. 10. (У даљем тексту: Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* IX /1924). Међутим поглед на дневничке белешке ђенерала Марића које је приредила Душица Бојић, даје једну другачију слику команданта Моравске дивизије II позива. Марић наводи:„Са командантом дивизије пуковником Недићем ишло је доста тешко, нарочито због његове својевољности и недисциплиновасти у односу према армијском штабу, са суровошћу и нетактичношћу према потчињенима према којима је ишао из крајности у крајност. Но ипак благодарећи стандардности и јединственој хармонији у раду особља штабапослови су ишли потпуно задовољавајуће... Пуковник Недић и поред својих мана и рђавих манира ипак је био командант дорастао за свој положај. Лично храбар, одлучан, енергичан, истрајан, пун самопоуздања, добар психолог, способан и увек готов да прими и да сноси одговорност. Своје потчињене штитио је... Уживао је љубав, поверење и поштовање својих потчињених, а нарочито војника, који су га необично ценили и волели због његовог храброг држања њима блиског и разумљивог.". *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960)*, Косјерић 2012, стр. 196-198.

[35] „Море, Марићу, оставимо га! Немој да мислиш, да би то Душан предузео да није добро расмотрио прилике и нашао да су оне повољне. Паметан је он и видећеш ти шта ће бити, а ови нека седе и нека се намештају лево од нас"- коментар пуковника Недића на мишљење, тада мајора Марића, о томе да је II пешадијски пук II позива на Облаковском вису био исувише истакнут, самим тим изложен опасности да буде уништена, као и да је тиме прекорачена армијска заповест, види: Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* IX /1924) стр. 11.

[36] „Команданти пеш. пукова: п.пуковници, Душан Васић и Милутин Стефановић били су за време својих дужности храбри, дисциплиновани борбени и при том према својим потчињеним примери пожртвовања не само у времену својих борбених дужности већ и дужности својства о својим потчињеним што им је у пуној мери осигурало љубав, оданост и поверење подчињених.": *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960)*, Косјерић 2012, стр. 196-197.

[37] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* IX /1924) стр. 13.

После Битољске битке Моравска дивизија II позива добија задатак да деловањем у правцу Дебра од непријатеља очисти долине Црног Дрима и Шкумбе. Покрет је започет 24. новембра. Због најтежег стања по питању умора II пешадијски пук II позива је требало да остане у Ресну са задатком да контролише правац према Корчи.[38] Након неколико дана, тачније 30. новембра пуку је наређено да се пребаци у Охрид што је и учињено сутрадан. Пук је у Охриду остао све до 6. децембра када извршен покрет преко Кичева и Гостивара ка Тетову. У међувремену, 3. децембра 1912. склопљено је примирје са Турском.[39] У наредним недељама повремено је долазило до сукоба са албанским бандама. Када је 31. јануара 1913. дошло до прекида примирја и наставка борбених дејстава трупе Моравске дивизије II позива нису биле ангажоване.

Укупно су II пешадијски пук II позива и остале јединице Моравске дивизије II позива у Првом балканском рату учествовале у шест бојева и једној великој битци. За 51 дан борбених дејстава пређено је 585 километара.[40]

Учешће II пешадијског пука II позива у Другом балканском рату

У периоду између краја Првог балканског рата и почетка озбиљне кризе у односима између дојучерашњих савезница српска војска није демобилисана. Између осталог, то време је искоришћено за успешно отклањање оних пропуста из периода мобилизације и концентрације трупа уочи Првог балканског рата. Тако су јединице Моравске дивизије II позива попуњене до пуне ратне формације. Људи и стока су се опоравили. Највећи напредак је учињен у опремању јединица II позива чиме су оне по том питању коначно изједначиле са јединицама I позива.[41] Морал је био на висини првенствено због чињенице да се обични војници са великим нерасположењем посматрали намере Бугара да оспоре резултате њиховог дотадашњег ратовања. Ово стање је у великој мери олакшало старешинама да војнике припреме за предстојеће догађаје, то јест, да бугарски напад дочекају спремни и мотивисани.[42]

За предстојеће догађаје српска врховна команда је извршила

[38] Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* XI-XII /1924, стр. 48. (У даљем тексту: Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* XI-XII /1924).

[39] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* XI-XII /1924, стр. 52.

[40] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* XI-XII /1924, стр. 57.

[41] Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", Ратник III /1925, стр. 44. (У даљем тексту: Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* III /1925)

[42] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* III /1925, стр. 45.

преформацију својих армија. Према њој је Моравска дивизија II позива ушла је у састав Прве армије заједно са са Шумадијском дивизијом I позива, Дунавском дивизијом I позива, Дунавском дивизијом II позива и Коњичком дивизијом.[43] Прва армија је заузимала централни део битачног распореда између Друге армије на северу и Треће на југу.

Други пешадијски пук II позива и даље се налазио под командом, сада већ пуковника, Душана Васића. Командант Моравске дивизије II и даље је био пуковник Милован Недић. Све до краја маја 1913. године дивизија се налазила скоцентрисана у околини Скопља одакле је упућена у правцу Куманова. Уочи рата дивизија је била ојачана са IV прекобројним пуком I позива и коњичким пуком Дунавске дивизије.

За то време, напетост између српских и бугарских јединица све више се појачавала.[44] Други пешадијски пук II позива добио је распоред на десној обали Злетовске реке где је и дочекао бугарски напад у ноћи између 29. и 30. јуна 1913. год. чиме је почела битка на Брегалници. Иако су јединице Моравске дивизије II позива биле фази распоређивања пружиле су активан отпор бугарским нападачким колонама. Тог дана (30. јуна) посебно се истакао 2. батаљон II пука II позива под командом капетана Мирослава Пилетића који је држао положаје код манастира Лесново. Коњички пук Дунавске дивизије и 2. батаљон заједно су „својим умешним и иницијативним радом пуним пожртвовања успели да јако успоре непријатељско наступање“.[45] Сутрадан 1. јула уследио је противнапад српских снага чији је циљ био повратак изгубљених положаја и заузимање важних положаја Ретке Букве и Рајчанског Рида. Други пук II позива успешно је помагао дејство I пука II позива и VII пука I позива (из Дунавске дивизије I позива) који су тог дана водили тежишне борбе. Крајем дана постигнут је успех заузећем Ретких Букава.[46] За сутрашњи дан (2. јул) било је предвиђено заједничко дјество Моравске дивизије II позива и Шумадијске I позиваv циљу заузимања Рајчанског Рида. Нападу је требало да се придружи и једна бригада Црногорске дивизије која је почела да пристиже на фронт у Македонији. Међутим, до тога није дошло ни тога дана већ тек 3. јула. Изгубљено је доста времена што је противнику омогућило да консолидује своје редове. Ипак, тог дана, након успешног напада који је резултирао великим бројем заробљеника, II пук II позива успео је да у поподневним часовима подиђе бугарским положајима и да одбије непријатељски противнапад.[47]

---

[43] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* III /1925, стр. 34.

[44] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* III /1925, стр. 39.

[45] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* III /1925, стр. 56.

[46] Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* IV/1925, стр. 17-23. (У даљем тексту: Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* IV /1925)

[47] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* IV/1925, стр. 28.

Сутрадан, 4. јула, уследио је коначан и показало се успешан на Рајчански Рид након чијег заузећа је наступило гоњење пораженог непријатеља.[48] У овој фази Брегалничке битке Моравска дивизија II позива имала је губитке од 46 погинулих и 635 рањених (без губитака I пешадијског пука II позива и коњичког пука).[49]

До 6. јула настављено је са напредовањем, заузети су Кочани, али почело је да се осећа дејство колере која се са бугарских војника проширило на српске. Од 7. јула па све до 10. јула када се вратила у рејон Кочана Моравска дивизија II позива дејствовала је на правцу планине Пљачкавице како би помогла Трећој армији у нападу на штипске положаје.[50] Након тога, новембра јула, донесена је одлука да се дивизија врати у састав Треће армије. Поред тога из њеног састава су изузети коњички пук Дунавске дивизије и IV прекобројни пук I позива.[51] Наставак офанзиве у правцу Царевог Села, међутим, уследио је тек 17. јула када је колера почела да оставља све озбиљније последице.[52] Међутим, противник је почео да консолидује своје редове, тако да је даље напредовање било све теже и теже. Истовремено, упркос напретку које су остварили Турци и Румуни, који су пожурили да искористе сукоб дојучерашњих савезника (Турци су повратили Једрене, а Румуни се приближавали Софији) грчка офанзива у долини Струме је почела да јењава.[53] Од 18. до 30. јула вођене су исцрпљујуће борбе чији је циљ било посезање што бољих положаја пре склапања примирја до кога је дошло 31 јула.

Други пук II позива претрпео је у овим последњим борбама велике губитке. По трагичности су посебно остале забележене борбе за Црни Камен и Грленске висове.[54] Иначе, према сачуваним подацима Моравска дивизија II позива је у Другом балканском рату имала губитке од 563 мртвих и погинулих и 2437 рањених. Поред тога треба навести и 1400 умрлих од колере на самом бојишту, при чему овај број није коначан јер су многи оболели војници умрли у болницама након евакуације са бојишта. У сваком случају, бројно стање пукова ове дивизије је, упркос доброј попуни било сведено на „испод половине“.[55]

[48] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* IV/1925, стр. 31-33.
[49] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* IV/1925, стр. 36.
[50] Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* V/1925, стр. 42-54. (У даљем тексту: Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* V /1925)
[51] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* V/1925, стр. 55.
[52] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* V/1925, стр. 63.
[53] Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* VI/1925, стр. 34. (У даљем тексту: Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* VI/1925).
[54] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* VI/1925, стр. 44.
[55] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* VI/1925, стр. 45.

У анализи учешћа Моравске дивизије II позива у Другом балканском рату ђенерал Љубомир Марић посебно је истакао да је у односу на претходни рат против Турака, рат против Бугара, иако краћег трајања, вођен против далеко снажнијег и одлучнијег противника. Проузроковао је веће губитке и веће напрезање људи и стоке. Дошло је до већег утрошка пешадијске и артиљеријске муниције. Поново је затајило правовремено снабдевање јединица храном и муницијом. Санитет је потпуно затајио јер није био припремљен за борбу са заразним болестима. Попуна људством, иако је била организована у многочему се показала чак и штетном јер су међу прекаљене борце довођени обвезници са мало или нимало војничке спреме.[56]

Мир је потписан 9. августа 1913. године, након чега је требало извршити демобилизацију. Демобилизацију Моравске дивизије II позива штитио је њен II пук. Он је као последњи кренуо са Калиманских положаја и 5. септембра стигао у Ниш, да би већ 7. био у Прокупљу где је демобилисан сутрадан 8. августа. Допунски батаљон овог пука демобилисан је 13. септембра по повратку са албанске границе.[57]

Као што наводи ђенерал Марић, за хероје са Мердара, Приштине, Урошевца, Кичева, Битоља и Брегалнице није било свечаних дочека и народних светковина. Шта више, многи су умрли од колере код својих кућа. Трагичност је достигла своју кулминацију смрћу команданта дивизије пуковника Милована Недића. Он се разболео 10. августа увече и након само 24 часа умро пре него што је демобилизација дивизије окончана.[58] Генерал Недић је сахрањен у Нишу, а посмртно слово том приликом одржао је потпуковник Љубомир Марић.[59]

Прослављање великог јубилеја 100-годишњице српских и црногорских победа у Балканским ратовима представља велику част за данашње генерације. Међутим, подсећања на славну прошлост и свечарски тон ни у ком случају не смеју да заглуше и у други план ставе њихово хладнокрвно и критичко тумачење. Претеривање у томе лишава нас корисних поука из прошлости, неминовно ствара стање „селективне амнезије" и у крајњем исходу доводи до понављања истих грешака и компромитовања жртава и труда претходних генерација.

[56] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VI/1925, стр. 44-50.
[57] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VI/1925, стр. 51.
[58] Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године", *Ратник* VI/1925, стр. 51-52.
[59] Ја сам га отпратио до гроба и на гробу одржао посмртно слово. Ожалио сам га искрено јер и поред човечанских мана, он је у себи имао нечега командантског чиме је одскакао од многих ондашњих команданата дивизија па и сад ја му понављам: Бог да му душу прости": *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960)*, Косјерић 2012, стр. 202.

Резиме

Балкански ратови представљали су испит целе једне генерације која се њих спремала. Један од укупно четири пешадијска пука који су били мобилисани на територији Топлице, II пешадијски пук II позива током оба Балканска рата налазио се у саставу Моравске дивизије II позива. Иако испрва скрајнути и слабије наоружани и опремљени пукови II позива показали су борбени квалитет подједнак пуковима I позива. Свој ратни пут овај пук је славно започео код Мердара да би га подједанко славно завршио на Брегалници. Хероји са Мердара, Приштине, Урошевца, Кичева, Битоља и Брегалнице својом жртвом и трудом окончали су петовековну потчињеност своје сабраће и успешно зауставили превелике амбиције дојучерашњег савезника.

Командант II пешадијског пука II позива, пуковник Душан Васић спадао је у ред најквалитетнијих официра српске војске. Исто се може рећи и за команданта дивизије, пуковника Милована Недића, чији су војнички квалитети и знање у великој мери надмашивали његове људске мане и слабости.

Извори и литература

Први балкански рат I, Историјски институт Југословенске народне армије, Београд 1959.

Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, Војноисторијски институт, Београд 2007.

Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, Војна књига, Београд 2002.

Борислав Ратковић, „Мобилизација српске и турске војске за Први балкански рат октобра 1912. године”, *Војноисторијски гласник* 1/1985.

Борислав Ратковић, „Први балкански рат 1912 - 1913. (Поводом 75. годишњице рата)”, *Војноисторијски гласник* 2-3/1987.

Борислав Ратковић, „Српска војска у Балканским ратовима 1912-1913 и у Првом светском рату 1914-1918”, *Војноисторијски гласник* 1-2/1993.

Борислав Ратковић, „Борбе на граничном фронту и ослобођење Косова и Метохије 1912”, *Војноисторијски гласник* 1/1991.

Љубомир Марић, „Моравска дивизија I позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* IV/1924.

Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* VI /1924.

Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* VII-VIII /1924.

Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* IX /1924.

Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* XI-XII /1924.

Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* III /1925.

Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* IV/1925.

Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* V/1925.

Љубомир Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912. и 1913. године”, *Ратник* VI/1925.

Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960), Косјерић 2012, (приредила Душица Бојић).

Божица Б. Младеновић
Филозофски факултет, Департман за историју
Универзитет у Нишу

ГВОЗДЕНИ ПУК И ХЕРОИНЕ У РАТОВИМА СРБИЈЕ 1912-1918

Апстракт: У чланку је на примеру једног пука српске војске, Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“, који је од непријатеља у Брегалничкој бици добио надимак „Гвоздени пук“, указано на улогу и учешће жена Србије у ратовима који су вођени од 1912. до 1918. године. Приказане су ратнице – у биткама у два балканска рата, одбрани Србије (Церска, Дринска и Колубарска битка) и на Солунском фронту. Посебан сегмент представља учешће хероина – женског дела популације у Топличком устанку 1917. године. Осим тога, у једном делу рада направљено је својеврсно поређење у ратним ангажовањима између војника Пука и њихових мајки, сестара, супруга и осталих рођака које су три тешке године окупације живеле у Србији, уз краћи осврт на њихове животне прилике у позадини фронта.

Кључне речи: Гвоздени пук, хероине, жене, Србија, ратови 1912-1918.

Жене у ратовима 1912-1918

Од 1912. до 1918. године, са кратким прекидима, трајали су ратови који су натерали жене да се баве пословима традиционално сматраним за мушке и да обуку униформе. Жене су постале болничарке, неговатељице, ратнице. Живеле су у тешким условима који су захтевали физичку издржљивост, чврстину, предузимљивост, сналажљивост, способност руковођења и извршавања наређења. При том су испољиле многе способности које, по тада преовлађујућем мишљењу, жене нису поседовале. Сматрало се да идеална жена треба да буде крхка, мирна, кротка, без амбиција да се бави пословима који су подразумевали одговорност и одлучност.[1]

[1] М. Крипнер, *Жене у рату, Србија 1915-1918,* Београд 1986, 17.

У зони фронта

У првој фази Светског рата у Србији (1914-1915) жене су биле итекако видљиве у ратној зони. То је разумљиво, имајући у виду карактер и обим ратних операција и изложеност цивилног становништва страдањима. Уз традиционално учешће жена у санитету српске војске, које представља наставак делатности из ранијих ратова: против Турске (1876-1878), Бугарске (1885) и у два балканска рата (1912-1913), известан број њих је у овом рату учествовао у борбеним дејствима српске војске.

По ондашњим схватањима, дакле, женама није било место на фронту. Ипак, у два балканска рата забележено је учешће неколико жена-бораца, које су на почетку новог сукоба очекивале да буду мобилисане. Мотиве за учешће у ратним операцијама објаснила је Софија Јовановић: „*Ми смо, у то време, рат схватили као сваку другу несрећу, као непогоду, као поплаву или пожар, на пример, од кога се треба штитити заједно, удруженим снагама, а после, кад све мине и сврши се војна, да свако буде оно што је био. /.../ У том суровом отаџбинском рату, схватили смо то као дуг земљи, дуг отаџбини, нико, разуме се, није могао да очекује да му отаџбина за проливену крв – плати на било који начин. Ако је био јунак, добио је одликовање. Било је и напредовања у чиновима: ја сам догурала до наредника!*“ [2]

У Гвозденом пуку прославиле су се две хероине: Милунка Савић и Флора Сендс. Мање позната је још једна жена-ратница: Живана Терзић. Оне су се бориле у операцијама против аустроугарске војске од августа до децембра 1914. године, у Церској, Дринској и Колубарској бици, и приликом одступања српске армије у јесен 1915.

Милунка Савић се пријавила као добровољац код генерала Степе Степановића, али ју је командант Друге армије вратио кући. Потом је отишла у Крагујевац, седиште Врховне команде. Начелник Генералштаба, војвода Радомир Путник је девојци понудио да буде болничарка, што она није прихватила. Мајор Војислав Танкосић примио је у Руднички добровољачки одред. Од тада, Милунка Савић је била у униформи и наоружана. Постала је командир јуришног бомбашког одељења. У борбама на Дрини стекла је прву Карађорђеву звезду са мачевима. У Колубарској бици се прославила као бомбаш.[3] Милунка Савић је као поднаредник у Горничевској бици стекла другу Карађорђеву звезду. У борбама је девет пута рањена. Добила је два француска ордена Легије части и једно од највиших српских војних одликовања, медаљу Милош Обилић. Једина је жена која је за заслуге у Првом светском рату одликована француским орденом Ратног крста са златном палмом. Учествовала је у пробоју Солунског фронта.[4]

[2] А. Ђурић, *Жене-Солунци говоре*, Београд 1987, 137.
[3] А. Ђурић, *нав. дело*, 35-42.
[4] Исто, 35-42.

Флора Сендс је на почетку ратних сукоба била болничарка, да би од јесени 1915. постала борац. Пуковник Димитрије Милић је примио у Други пешадијски пук „Књаз Михаило“. Милић је Флори доделио коња и посилног, што су по правилима службе биле официрске повластице.[5] Флора Сендс је рањена у борбама на Кајмакчалану.[6] У болници је од ађутанта престолонаследника Александра одликована Карађорђевом звездом.[7]

Живана Терзић, такође распоређена у Други пешадијски пук, у рат је отишла да освети брата који је погинуо на Гучеву. У ноћној бици на Курјачици, недалеко од Дрине, добила је чин наредника.[8]

Жене у Топличком устанку 1917. године

Многе карактеристике и особине које је у ратовима испољио Гвоздени пук, чија је ратна застава била најодликованија међу свим осталим у српској војсци, нимало случајно дошле су до изражаја и у његовој колевци – Топлици и Јабланици, где је становништво у складу са својом слободарском традицијом подигло устанак против окупационе власти, бугарске и аустроугарске. У Топличком устанку (од 24. фебруара до 22. марта 1917. године), једином који је избио на окупираним територијама у Првом светском рату, жене су имале значајну улогу. Оне су и пре почетка борби помагале припадницима покрета отпора (четницима), снабдевајући их храном и одећом. Обавештајни официри Аустро-Угарске монархије су у извештајима писали о помоћи коју су жене пружале устаницима, обављајући позадинску службу. Са старијим мушкарцима и децом су допремале муницију, превозиле рањенике, чувале стражу, носиле хитне вести и писма, доносиле воду и храну.[9]

Жене су одлазиле да четују и пре почетка устанка, али су најчешће постајале борци у току устаничких борби.[10] Масовно су учествовале у нападима на градове Куршумлију, Прокупље и Блаце. Жене и девојке бориле су се у Ибарско-копаоничком, Централном и Јабланичком одреду. Под командом једног од вођа устанка Косте Војиновића-Косовца бориле су се Даница Димић, Станка Петровић Димић, Ната Огњановић и Веселинка Лукић. У Јабланичком одреду биле су Милица Кујовић, Јелена Шаулић, Милица Борачић и Даница Мрделић. Ризна Радовић била је у Ибарско-копаоничком одреду од јануара до почетка маја 1917. године, када је са

[5] М. Крипнер, *нав. дело*, 157.
[6] Исто, 205.
[7] Исто, 206.
[8] Б. Младеновић, „Живана Терзић - ратница са Дрине”, *Историјски часопис* 49 (2002), 2003, 275-278.
[9] Б. Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917. године*, (даље: *Жена у устанку*) Београд 1996, 29.
[10] Исто, 45.

одредом Косте Пећанца кренула у акцију на територији Бугарске. Роса Пантић је до 6. маја била у Централном одреду Косте Пећанца, а потом у одреду Косте Војиновића.

Ове жене су се из различитих разлога нашле у герилским одредима. Роса Пантић се после репресалија казнене експедиције, када јој је изгорела кућа и настрадало дете, придружила своме мужу, четовођи Вучку Пантићу. Осим Росе Пантић, четовале су и супруге четовођа Арсе Стакића и Евђенија Цветковића. Ризна Радовић и Веселинка Лукић су се пре устанка прикључиле четницима због бруталности бугарске окупационе власти. Већина жена-ратница је погинула у борбама. Ризна Радовић је рањена и ампутирана јој је десна нога. Веселинка Лукић је завршетак рата дочекала у логору Шумен у Бугарској. Светски рат је преживела и Роса Пантић.[11]

Терет ратова

У ратној Србији жене су у позадини преузеле обављање значајног дела привредних функција. Имајући у виду структуру српског друштва, које је већински било аграрно, са малим поседом, жене на селу су поред својих обавеза у кући и бриге о деци, биле принуђене да обављају и послове које су претежно обављали мобилисани мушкарци. То је најчешће био тежак физички рад. У периоду одбране Србије, мајке, сестре и жене су, поред обављања свих послова, ишле у обилазак војника. У сведочанствима савременика налазе се описи типичних ратних призора на путевима Србије 1914-1915: многе жене натоварене тешким торбама од грубог платна, ишле су десетине километара пешице да би виделе синове, браћу, мужеве и донеле им преобуку и храну. То је често био последњи кратак сусрет.[12]

Трговачки путник из Швајцарске, који је за време окупације провео извесно време у Србији, записао је: *"Пошао сам с убеђењем да српски народ, који је привремено стављен под туђ јарам, својим садашњим држањем, својом свесности о својој слободи, даје један сјајан доказ о својој моралној вредности и о бољој будућности која га очекује“*. Упоређујући издржљивост српских трупа приликом њиховог одступања са постојаношћу и хладнокрвношћу српских породица које су остале у Србији, он није био у стању да каже чему би се више требало дивити, односно, закључио је да су једни достојни других.[13]

Жене су радиле све пољске послове, без обзира што су имале малу децу. Стога су колевке на њивама биле чест призор. Увече су раније одлазиле, да

[11] Б. Младеновић, *Жена у устанку,* 133-134. Више о Роси Пантић: Б. Младеновић, *Судбина жене у рату: Роса Пантић (1891-1945)*, Београд 2012.

[12] Б. Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, (даље: *Породица у рату*), Београд 2006, 97.

[13] Архив Србије, Министарство Иностраних Дела, Политичко Одељење, досије VI, фасцикла IV.

би обавиле послове у кући и намириле стоку. Помоћ од старијих мушкараца и одраслије мушке деце била је често недовољна. У најтежем положају су биле жене из сиромашних породица са много деце. О бројним обавезама и пословима сељанки савременик је забележио: *„Орале су, копале, сејале, жњеле, пластиле, радиле од јутра до мрака, често гоњене бајонетом и кундаком, само да би непријатељ што бољу жетву имао. Гајиле су стоку, криле и мучиле се, па често и главом плаћале, ако су хтеле сакупити и заштитити своју имовину. На кулук су ишле, камење вукле, џакове товариле и најтеже послове радиле, без икаквог признања од обесног непријатеља, а уз то су још и порез плаћале, ратне зајмове давале и храниле ону солдатеску по селима.“*[14]

Жене су биле принуђене да осим послова, преузму и „друштвене“ обавезе мушкараца. Оне су, осим уобичајених улога мајке и домаћице, представљале породицу пред окупационом влашћу. То је, између осталог, значило и регулисање многих нових обавеза (порези, прирези, ратни зајмови).[15]

Промењени услови живота су на неки начин избрисали границу између борбеног и кућног фронта, између рата и мира, јавног и приватног живота. Напори које су чиниле жене, борећи се да преживе и очувају породицу, радећи у домаћинству и на пољу не могу се посматрати изоловано од онога што су њихови мушкарци у униформама учинили на борбеним линијама. Заправо су сви напори жена ишли у правцу помоћи онима на фронту. Свака активност била је на неки начин у функцији ратних напора. Преживети, одржати децу у животу, исто је било важно. Некада је прави подвиг био направити деци проју, која је у комбинацији са пекмезом од шљива била и хлеб и празнични колач. Или спремити ручак у ситуацији када није било довољно ни најосновнјих намирница, у условима велике скупоће, од које се страховало и у сну и на јави и бележило: *„Како ћемо тешко живети, и од чега – нема ништа“*.[16] Обавити сетву и жетву без довољно радне снаге, оруђа, вучне стоке, такође је био својеврстан успех.

Жене као жртве рата

Женски део становништва Србије био је током рата и окупације 1914-1918 подвргнут најразноврснијим и најстрашнијим облицима репресије и убијања. Биле су жртве сексуалног насиља, батинања, принудног расељавања, теране да учествују у потерама за својим одметнутим сународницима, одвођене су у интернацију у аустроугарске и бугарске

[14] *Правда*, 11. октобар 1919, 1.
[15] Б. Младеновић, Рат и приватност: *Први светски рат, Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио М. Ристовић, Београд 2007, 783-784.
[16] Исто, 790.
[17] Б. Младеновић, *Породица у рату*, 183.

логоре, пљачкане, хапшене, излагане најразличитијим понижењима и психолошкој тортури.[17]

Жене су највише пострадале у казненој експедицији трупа Централних сила на подручју Топлице и Јабланице по престанку устаничких борби, у пролеће 1917. Према извештају Међународне комисије за утврђивање ратних злочина Бугара у Првом светском рату, тада је убијено 20.000 особа.[18] Подаци парцијалних истраживања говоре да су у 129 села убијене 452 жене, 829 жена је тучено, од којих су неке добиле и преко 100 удараца батином.[19] Забележени су случајеви силовања 163 жене од стране бугарских комита и војника. Срамота и страх утицали су да већина жена силовање сачува као своју страшну тајну из рата.[20]

Резиме

У Гвозденом пуку бориле су се три хероине, прослављене Милунка Савић и Флора Сендс као и мање позната Живана Терзић. Оне су, не заостајући за осталим војницима, учествовале у многим биткама, биле рањаване и одликоване. У Топлици, колевци Гвозденог пука, жене су на разне начине учествовале у устанку 1917. године. Поред тога што су за време рата Српкиње подносиле терет рада на пољу и очувања породице, било је и оних које су се са оружјем у рукама супротставиле окупационим снагама. Последице оваквог ангажовања су биле страховите: жене су страдале у казненим експедицијама, биле су убијане, силоване, подвргаване различитим облицима мучења и садизма. Напори које су оне подносиле чинили су јединствену целину са оним који су на фронту изнели њихови синови, очеви, мужеви, рођаци...

Извори

Архив Србије, Министарство Иностраних Дела

Documents relatives aux violations des conventions de la Haye et du Droit international ene general commisses de 1915-1918. par les Bulgares en Serbie ocupee, Paris 1919.

Rapport de la Commission interallies sur les violations des Conventions de la Haye et de Droit International en general, commisses de 1915-1918.par les Bulgares en Serbie occupee, Paris 1919.

[18] *Documents relatives aux violations des conventions de la Haye et du Droit international ene general commisses de 1915-1918.par les Bulgares en Serbie ocupee,* Paris 1919; *Rapport de la Commission interallies sur les violations des Conventions de la Haye et de Droit International en general, commisses de 1915-1918. par les Bulgares en Serbie occupee*, Paris 1919.

[19] Б. Младеновић, *Жене у устанку.*

[20] *Исто*, 142-143.

Изабрана библиографија

Ђурић Антоније, *Жене-Солунци говоре*, Београд 1987.
Крипнер Моника, *Жене у рату, Србија 1915-1918*, Београд 1986.
Младеновић Божица, *Жена у Топличком устанку 1917. године,* Београд 1996.
Младеновић Божица, „Живана Терзић - ратница са Дрине”, *Историјски часопис,* 49 (2002), 2003, 275-278.
Младеновић Божица, *Породица у Србији у Првом светском рату,* Београд 2006.
Младеновић Божица, „Рат и приватност: Први светски рат”, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку,* приредио Милан Ристовић, Београд 2007, 777-795.
Младеновић Божица, *Судбина жене у рату: Роса Пантић (1891-1945)*, Београд 2012.

Флора Сандс
(22. јануар 1876 — 24. новембар 1956)

Милунка Савић
(Копривница, 1890 — Београд, 5. октобар 1973)

Радоје Костић
Прокупље

НАЈХРАБРИЈИ ОФИЦИРИ „ГВОЗДЕНОГ ПУКА“ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ

Апстракт: На захтев више команде, командант 2. пеш. пука „Књаз Михаило“ је 13. маја 1918. године саставио списак најхрабријих официра овог пука. Тако је настао јединствен документ о хероизму официра овог пука јер је овом документу дат и краћи преглед појединачних јуначких дела 10 одабраних официра. Овај рад има за циљ да представљањем овог документа истакне подвиге људи који су понели славу „Гвозденог пука“ и који су, поред осталих, заслужни што је овај пук понео тај почасни назив.

Кључне речи: Други пеш. пук „Књаз Михаило“, Гвоздени пук, Моравска дивизија, Солунски фронт, најхрабрији официри.

Прошао је цео век од оних трагичних година када су ратници „Гвозденог пука“ војевали уздуж и попреко по Балкану, добијали битке и бојеве, гинули и крварили бранећи своја огњишта и своја имања, бранећи Србију и слободу,дубоко свесни да без своје државе неће имати ништа. У тим ослободилачким ратовима 1912-1918. године, ратници овог пука су извели безброј подвига и јуначких дела од којих се нека граниче са немогућим. Зато су и ушли у легенду, о њима су се певале песме и сама реч “гвоздени” изазвала је опште поштовање.

Међутим прошло је доста времена од тада. Постепено су њихови подвизи падали у заборав а онда су дошли и нови ратови и нови јунаци. Херојски „гвоздени“ браниоци Србије су заборављени а вео заборава и пословично кратко памћење Срба, допринели су да чак и њихови директни потомци почну да их заборављају.

Зато се, сасвим умесно, може поставити питање дали је уопште могуће данас, после 100 година, мериторно писати о најхрабријим официрима овог пука. Како уопште дефинисати шта је то храброст који су то критеријуми на основу који би се данас, после толико времена рангирали људи? Како одабрати 10 најхрабријих између око 400 официра који су се у разним периодима ратова борили у овом пуку? Како то урадити а да се не огреши душа и изостави неко ко је неизоставан а давно је мртав па не може ништа променити?

Све ове дилеме су мучиле и аутора овог рада.О томе шта је храброст, поготово храброст официра испољена на бојном пољу, много је писано и у стручној литератури али и у белетристици. Највећи умови су то покушавали да дефинишу. Чак је и велики Толстој, који је сигурно био мериторан јер се као официр борио у Кримском рату и на Кавказу, то покушао и можда је дао најкраћи и најбољи одговор. Он је у својим „Севастопољским причама" једноставно дошо до закључка да се индивидуална храброст појединаца у борби јавља због тога што у човеку постоји „нешто" што се јавља у критичним ситуацијама. Сублимишући цео низ особина јунака у реч „нешто" велики мислилац и романсијер је дефинисао хтаброст као нешто што се не може дефинисати.

Посебно је тешко дефинисати храброст официра, јер официр не одговара само за себе већ и за поверене му војнике. Зато је храброст официра много сложенији појам. То никако не може бити лудо срљање без обзира на опасност што проузрокује и губитке туђих живота. Храброст официра је прожета одговорношћу и она није само индивидуални чин. Аутор као своје мишљење о томе може изнети само став да је храбар онај официр који постављени задатак у борби успешно изврши са најмањим могућим жртвама својих војника.

Друга дилема је како рангирати храбре официре. Како одабрати најхрабрије?

Када се све то има у виду може се доћи до закључка да је један овакав рад у суштини бесмислен и произвољан. И то би сигурно било тачно да у Војном Архиву у Београду, у пописнику 3 не постоји један необичан документ под називом „Списак најхрабријих официра 2. пешад.пука „ Књаз Михаило" са њиховим биографијама."[1] Списак са биографијама урађен у штабу пука на захтев више команде а потписао га је командант пука, потпуковник Михаил Ковачевић. Списак је урађен 28. маја 1918. године, нешто више од три месеца пре пробоја Солунског фронта. Због чега је рађен овај Списак, данас није могуће утврдити. Да ли је то тржено за потребе пропагандних активности или због неких других потреба није познато.

Полазећи од тога да командант пука сигурно представља најпозванију личност да процени ко су му најхрабрији официри, аутор је, користећи овај документ и друге изворе из архиве 2. пеш.пука, одлучио да широј јавности представи људе који су оцењени као најхрабрији у најхрабријем српском пуку. Била би велика штета да ти људи остану у анонимности а поготову њихова дела која су прославила и њих и пук али и целу српску војску.

* * *

Први на овом списку је резервни капетан 2. класе **ЉУБОМИР КОЈОВИЋ** из Коњарника код Житорађа. Рођен је 7. фебруара 1882. године

[1] Војни архив Београд, (у даљем тексту: ВА), поп. 3, к-298, бр. 2, фас. 2.

од оца Стевана и мајке Јанице. До почетка ратова радио је као шумар. Био је један од најхрабријих и најпознатијих српсих официра. О његовим подвизима писала је сва српска штампа још од 1912. године. Већ у првим борбама српске војске у рату са турцима 1912. године вођеним на Мердару, потпоручник Којовић се посебно истакао великом храброшћу. Какве је све подвиге извео тада Којовић, најбоље се види у Релацији команданата Моравске дивизије 2, позива у чијем се 2. пуку борио Којовић као командир вода. Релација је писана после боја на Мердару и у којој су детаљно дати сви аспекти ове борбе и на крају, командант дивизије, генералштабни пуковник Милован Недић је похвалио за храбро држање у борби једног команданта пука, једног команданта батаљона, једног команданта чете и од 64 командира водова само резервног потпоручника Љубомира Којовића, који је са својим водом први пробио турске одбрамбене положаје на граничној линији.[2]

Којовић је због храбрости и вештине у командовању брзо напредовао. Већ 1915. године је постао капетан и са својим војницима је обезбедио Врховну команду у повлачењу преко Албаније.

На Солунском фронту је прекомандован у „Гвоздени пук“ и постао командир 1. чете 3. батаљона овог пука. Већ у првим борбама овог пука он се посебно истакао.За време Горничевске битке, прве битке коју је српска војска водила после запоседања Солунског фронта, он је у јеку битке, док је његов батаљон био заустављен пред јаким непријатељским рововима, опасаним са више редова бодљикаве жице, на Трапезастој коси, успео да са својом четом, провлачећи се кроз јаруге, избије у бок непријатељског положаја, отвори убиствену ватру на бугарске ровове и принуди бугарску посаду са Трапезасте косе да се повуче чиме је отворен пут његовом 3. батаљону да напредује ка Горничеву.

После освајања Горничева „Гвоздени пук“ гони разбијеног непријатеља који прелази преко Црне реке и на левој обали поседа утврђену линију на којој намерава да пружи одсудни отпор. Форсирање Црне реке крајем септембра 1916. године представља велики подвиг овог пука. Под кишом непријатељских куршума и тучени јаком артиљеријском ватром, батаљони „Гвозденог пука“ успевају да пређу преко реке и заузму прве линије бугарске одбране. Пук је само 25. септембра 1916. године на првим линијама заробио 5 бугарских официра и 804 војника из бугарског 40.пука. У рововима је избројано преко 280 лешева азаплењено 7 митраљеза, 600 пушака и маса другог материјала.[3]

У тој борби, Којовић са својом 1. четом 3. батаљона први је ускочио у непријатељске ровове. Већ сутрадан, 26. септембра Којовић са својом четом креће први у напад на другу линију бугарске одбране. У предходници пука он напредује трпећи јаку артиљеријску ватру од бугарске артиљерије из села

[2] ВА, кутија 79, гр. 2/1, фас. 1.
[3] ВА, пописник 9, к- 171, р. бр. 1, Операцијски дневник 2. пешадијског пука за 1916. годину.

Пологa. Без обзира на то његова чета стиже на јуришно растојање и Којовић, са исуканом сабљом, као и увек, на челу својих војника упада у бугарске ровове. У том нападу је смртно погођен и издахнуо је на рукама својих војника.
Велики јунак „Гвозденог пука“, капетан Љубомир Којовић је сахрањен са свим почастима у порти цркве код села Живојно. Његов унук, проф. др Зоран Којовић из Ниша, трагајући за гробом свога деде, једва је, после 70 година пронашао мали потамнео камен који је остао као једино обележје некада најхрабријег официра „Гвозденог пука“.

Скромни шумар из Коњарника је био два пута одликован официрским орденом Карађорђеве звезде са мачевима, са три ордена Белог орла са мачевима, Златном медаљом за храброст „Милош Обилић“ и другим српским ратним одликовањима. Похваљен је посмртно наредбом команданта 1.армије војводе Ж. Мишића АЂ бр. 1. маја 14 од 31. маја 1917. године.

Следећи на овом списку је активни пеш. поручник **АЛЕКСА МИЈАЛКОВИЋ**, командир 2. чете 1. батаљона. Рођен је 21. октобра 1886. године у Лесковцу од оца Ђорђа и мајке Сике. Алекса је прави ветеран „Гвозденог пука“. У њему се борио у свим ратовима 1912-1918. године. У рат је кренуо као командир вода и до краја рата је командовао водовима, четама и самосталним одредом, све у саставу „Гвозденог пука“.

Посебно се истакао као заступник командира чете у рату са Бугарима 1913. године на Брегалници и у јуришима на Грленским височима где је први пут рањен. За време битке на Церу у једном ноћном препаду са својим водом је заробио целу једну аустроугарску чету код села Корените. У бици на Дрини је 26. августа 1914. године са својом четом разбио један непријатељски батаљон који је покушао да ноћу пређе Дрину и изненади „Гоздени пук“ код Лиманске аде. За време Колубарске битке, у чувеном јуришу на Кремeницу, када је погинуо и командант „Гвозденог пука“, пуковник Миливоје Стојановић, Мијалковић је рањен 22. новембра 1914. године. За време повлачења 1915. године са својом четом је 13 дана на Мукошу задржавао надирање Бугара према Прилепу од 22. октобра до 02. новембра 1915. године. А потом је, иако му је чета била потпуно исцрпљена, смелим ноћним препадом 4. новембра повратио Крушево који су Бугари већ били заузели.

На Солунском фронту је од првог дана са својом четом изазивао дивљење великим подвизима. Свакако највећи је био на злогласним Чукама, када је у једном јуришу запленио два митраљеза, пет пољских топова и једну брдску хаубицу, пошто је предходно побио посаду ових оруђа.[4]

Више пута је рањаван али је увек остао у строју. Војвода Мишић је као командант 1. армије, наредбом АЂ 1. маја 1917. године јавно похвалио поручника Мијалковића, наводећи његова многобројна јуначка дела. На крају наредбе, прослављени војвода каже: „Овом наредбом похваљујем га а остале позивам, да следују његовом примеру храбрости, пожртвовању, одлучности,

[4] Исто.

енергије, присебности и послушности“.

Видно нарушеног здравља због великог броја рана из рата, Мијалковић је пензионисан као потпуковник 1934. године. Умро је у Београду 10. октобра 1941. године у 55. години живота.

Мијалковић је био носилац бројних високих одликовања - одликован је свим највишим српским ратним одликовањима, Карађорђевом звездом официрског реда, са три Ордена белог орла, Златном и Сребрном медаљом за храброст „Милош Обилић“ итд.

Следећи на списку је права легенда „Гвозденог пука“, поручник **ЂОРЂЕ МИЛАЧИЋ** из Беле Воде код Прокупља, један од највећих јунака овог пука али и целе Топлице. Рођен је 19. априла 1888. године од оца Захарија и мајке Тодоре.[5]

Ђорђе је још један ветеран „Гвозденог пука“. У рат је кренуо 1912. године као каплар, већ после месец дана у бици за Битољ је поднаредник а у рату са Бугарима 1913. године наредник да би после тога, због изузетне храбрости на Брегалници и Грленицима, када је после погибије и рањавања официра преузимао са успехом команду над четом, био унапређен у чин потпоручника. На Солунском фронту је поручник, командир чувене 2. чете 2. батаљона.

На формулару на којем су уписивани подаци о најхрабријим официрима, простор на којем су уношени подвизи Ђорђа Милачића је, иако испуњен врло ситним словима, био недовољан да се опишу сви подвизи овог великог јунака. Зато су дати само подвизи у борбама у 1916. години, па и за њих није било довољно простора.

Навешћемо само неке. После прелаза Црне реке, са својом четом се ноћу провукао кроз непријаељски борбени распоред, ножевима су ликвидирали посаду бугарских митраљеза и ујутро, чим је зора зарудела, из позадине отворили убиствену ватру по бугарским рововима, побили 280 бугарских војника из 38. и 10. пука. Једним митраљезом је лично Милачић немилосрдно косио, тако да се цео бугарски одбрамбени појас распао и настало дивље бегство преживелих војника. Том приликом Милачић је са својом четом заробио 3 официра и 309 војника и запленио 3 митраљеза.[6]

Овај подвиг је Милачић извео 25. септембра 1916. године.

Од тог дана, па све до освајања чувене коте 1212, чиме је омогућено ослобођење Битоља, Милачић је непрекидно са својом четом у првим борбеним редовима. Тако је 2. новембра на Чукама у једном јуришу заробио једног официра и 45 војника а затим је са својом четом јуришао на злогласну коту 1212 и први избио на њен врх. Иако рањен у том јуришу, није напустио строј док није стигла главнина пука и обезбедила заузети положај.[7]

[5] Из ове породице је у рат кренуло пет синова: Божидар, Братимир, Ђорђе, Душан и Бранимир. Божидар и Бранимир су погинули а у кући су после рата стигле 4 Карађорђеве звезде са мачевима. Мајку Тодору су Бугари убили на зверски начин.
[6] ВА, пописник 3, к - 298, бр. 2, фасц. 2.
[7] ВА, пописник 9, к - 173, р. бр. 6, ф - 2/1.

О подвизима Ђорђа Милачића би се могла написати цела једна књига. О његовом пожртвовању и јунаштву најбоље говори податак да је за непуних месец дана крвавих борби у јесен 1916. године три пута био рањаван и пошто се радило о прострелним ранама, остајао је у строју и настављао да командује четом после превијања у рововима.[8]

Више пута је похваљиван од стране највиших команди. За подвиге у борбама у јесен 1916. године, похваљен је наредбом команданата Моравске дивизије бр. 1010 и командана 1. армије АЂ бр. 1 маја 1914. године Поред навођења бројних примера његових подвига у овим наредбама се имеђу осталог каже: „...Поручник Милачић показао се у свим борбама као неустрашиви јунак, пун енергије, јунаштва за дивљење, пожртвовања, хладнокрвности и иницијативе. Осим тога је довитљив и искусан ратник. Он може служити као пример највеће храбрости и пожртвовања...“.

За своје подвиге одликован је свим највишим српским ратним одликовањима. Два пута је одликован орденом Карађорђеве звезде са мачевима 4. реда, три пута Орденом Белог орла 4. и 5. реда, три пута медаљом за храброст „Милош Обилић“, као и другим високим одликовањима. Французи су га, као једног од најхрабријих српских официра одликовали Ратним крстом са палмом, највишим одликовањем које се додељује за исказану храброст у првој борбеној линији.

У априлском рату 1941. године као пуковник је командовао једним пуком који се због издаје брзо распао. Разочарани стари ратник је био заточен у немачком заробљеничком логору, одбивши позив генерала Недића да га ослободи заробљеништва, како би се придружио његовим квислишким формацијама. Поносни ратник је такву понуду одбио и остао у заробљеништву до краја рата. После рата се вратио у домовину и живео је у Београду од скромне пензије. Умро је у Београду 6. децембра 1962. године у 74. години живота. Са супругом Зориславом имао је сина Томислава и кћи Миму.

Пуковник Ђорђе Милачић је један од највећих ратника које је Топлица дала Србији. Био је храбар борац, јунак без мане и страха, човек који се на бојном пољу није склањао, напротив, увек је био први. Дуго се после Првог светског рата препричавало како је, на челу своје чете, октобра 1918. године, у борби за ослобођење Ниша, први улетео у центар града и гонио Немце преко Нишаве ка Винику.

У ратове 1912-1918. је кренуо као каплар а изашао као капетан. У Други светски рат је кренуо пуковник а завршио у заробљеништву. Таква је горка војничка судбина.

Поручник **БЛАГОЈЕ Ј. КОСТИЋ** је четврти јунак са овог списка. Рођен је 1891. године у Прокупљу од оца Јована и мајке Јевросиме.

И он је ветеран „Гвозденог пука“ са којим је кренуо у рат 1912. године

[8] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918*, књ. 20, Београд, 1931, стр. 137 и 483.

и у његовим редовима се борио све до јуначке смрти на коти 1212 новембра 1916. године.

Од рата са Бугарском 1913. године непрекидно је командир митраљешког одељења 3. батаљона. Према подацима из наведеног списка, као и из Операцијског дневника „Гвозденог пука“ види се да је поручник Костић у више наврата а посебно 6. и 7. октобра код села Сливице и 28. и 29. октобра 1916. године на „Чукама“ у критичним тренуцима, приликом јуриша надмоћнијих непријатељских снага, лично преузимао митраљез и дугим и прецизним рафалима, косећи бугарске јуришне стројеве, одбијао нападе у тренуцима када би пешадија већ почињала да попушта.

Какав је јунак био поручник Костић, сведочи податак да је он био једини официр „Гвозденог пука“ у ратовима 1912-1918. чија је погибија детаљно описана у пуковском операцијском дневнику. Наиме, у овом дневнику се, приликом погибије неког официра, само наводило када је неки официр погинуо а не и околности под којима је изгубио живот. Једини изузетак је учињен код поручника Благоја Костића, чија смрт је детаљно описана, па заслужује да то и ми наведемо:

„У борбама за одбрану коте 1212 коју је заузео поручник Милачић, 2. батаљон се нашао у тешкој ситуацији јер су Бугари, свесни велике важности овог положаја за одбрану Битоља, надмоћнијим снагама више пута вршили јурише како би положај повратили. У тим тешким борбама, поручник Благоје Костић је, према наводима Операцијског дневника урадио следеће: „Силни и неустрашиви поручник Благоје Ј. Костић докле се 2. батаљон није измешао са непријатељем, својим митраљезима је лично косио непријатеља а после дочепао пушку и бомбу и јурнуо на непријатељске редове и докле је могао клао их је бајонетом или убијао кундаком и ту је пао славно, херојски као јунак коме нема равна.“[9]

Овим редовима није потребан никакав коментар. Само треба напоменути да су после тих борби у српској армији коту 1212 називали „гробница Гвозденог пука“.

Поручник Благоје Костић је за своје подвиге у ратовима био одликован официрским орденом Карађорђеве звезде са мачевима 4. реда, Орденом Белог орла 5. реда, Златном и Сребрном медаљом за храброст „Милош Обилић“ и другим високим ратним одликовањима. Када је погинуо имао је само 25 година и био је не ожењен.

У овом јединственом списку епских јунака следеће је име још једног великог јунака из Топлице, двоструког витеза Ордена Карађарђеве звезде са мачевима, чувеног **ЈАНАЋКА ЈОВИЋА** поручника из Доње Речице код Прокупља.

Резервни поручник Јанаћко Јовић је рођен 1889. године у Доњој Речици од оца Аксентија и мајке Убавке. Пре почетка ратова завршио је малу матуру и радио је у Београду у неким новинама. И он је ветеран „Гвозденог пука“ са

[9] ВА, пописник 9, к - 173, р. бр. 6, ф - 2.

којим је кренуо у ратове 1912. године као каплар. Занимљив је податак да је у предаху између Балканских ратова и Првог светског рата, радио као деловођа општине у Битољу.

Судбина је хтела да у борбама за ослобођење тог града 1916. године погине.

Од првих борби са Турцима 1912. године Јовић је истицао изузетном храброшћу и пожртвовањем. Зато је брзо напредовао. Већ у рату са Бугарском 1913. године он је наредник а за показану храброст на Брегалници, када је, после погибије и рањавања свих официра у чети, преузео команду над четом и са успехом одбио више бугарских јуриша, он је унапређен у чин резервног потпоручника и одликован Златном медаљом за храброст. Тад је био и први пут рањен.

У биткама на Церу и Колубари он је командир првог вода а затим преузима команду над четом и на Колубари бива тешко рањен. За показану храброст у тим борбама одликован је први пут Орденом Карађорђеве звезде са мачевима 4. реда. Други пут ће овим највишим српским ратним одликовањем бити одликован на Солунском фронту. Тако је постао један од малобројних двоструких витезова Карађорђеве звезде са мачевима.

Недовољно опорављен, прекинуо је боловање да би се придружио пуку у одбрани Македоније у јесен 1915. године. Остало је запамћено како је у више наврата, за време одбране Велеса, препливавао ноћу набујали Вардар и на супротној обали ноћу хватао бугарске неопрезне официре и пребацивао их у штаб свог пука, због чега је одликован и другом Златном медаљом за храброст.

Поручник Јовић је био велика љубав чувене Енглескиње Флоре Сендс, која је те јесени, током борби за одбрану последњих делова српске територије, у Битољу ступила као борац у „Гвоздени пук“. Командант пука, пуковник Димитрије Милић је Флору распоредио управо у чету Јанаћка Јовића. Иако је Енглскињу примио мргодно у своју чету, убрзо се међу њима развила велика романтична фронтовска љубав. О тој љубави, коју је сурово прекинула Јанаћкова трагична погибија у јесен 1916. године, Флора Сендс је оставила дирљиве записе у својој књизи „Вољени наредник“, коју је штампала у Енглеској.

У борбама на Солунском фронту он је командовао 3. четом 3. батаљона од 26. септембра 1916. године. Када је тога дана у јуришу на десантној обали Црне реке погину капетан Љубомир Којовић командир 1. чете овог батаљона, команда пука је одмах на његово место поставила Јанаћка Јовића. У својој књизи Флора Сендс врло сликовито описује незадовољство бораца његове чете што им премештају вољеног командира са којим су до тада делили и добро и зло. Слутили су неку несрећу и о томе отворено говорили Флори.
И заиста, после само 11 дана командовања 1. четом, поручник Јовић се на злогласним „Чукама“ са њом сукобио са једном немачком јединицом. Наиме, Јовић је дрским препадом успео да две немачке чете протера са једног

утврђеног положаја и када су они кренули у противнапад да поврате изгубљени положај, Јовић је повео своју чету у контрајуиш. У борби на отвореном пољу између ровова,немачки напад је одбијен али је, смртно погођен хицем из близине, Јовић у тој борби јуначки погинуо.

Јанаћко Јовић је спадао у плејаду највећих јунака „Гвозденог пука“ који су допринели да овај пук постане надалеко чувен а њихова имена су ушла у легенду.

За бројна јуначка дела Јанаћко Јовић је два пут одликован официрским орденом Карађорђеве звезде са мачевима, Орденом Белог орла, два пута медаљом за храброст „Милош Обилић“ итд. Погинуо је 7. октобра 1916. године у 27. години живота. Сахрањен је у порти цркве у селу Добровени.

Најмлађи међу овим јунацима је **ЧЕДОМИР МАРЈАНОВИЋ**, активни потпоручник, рођен 18. децембра 1895. године у Доњој Шаторњи код Крагујевца, од оца Јована и мајке Станице. У време када је рађен овај списак био је водник митраљеског одељења 1. батаљона „Гвозденог пука“.

У рат је кренуо 1915. године, када је напунио 20 година. Истакао се у борбама током одступања 1915. године. На Солунском фронту је извео прави подвиг за време форсирања Црне Реке. У току ноћи 25. септембра он је са једним водом, носећи два тешка митраљеза, неопажено прешо преко реке, у тишини савладао бугарске предстраже и заузео непријатељску прву линију одбране на обали реке. Одмах је поставио своје митраљезе и када је у праскозорје његов батаљон отпочео форсирање реке, он је дугим рафалима ућуткао непријатељску одбрану и омогућио да батаљон са минималним губицима пређе преко Црне реке и одбаци непријатеља са обале.

Такође се веома истакао у борбама на „Каменитим чукама“ испред коте 1212, када је, слично као и поручник Костић, оставио митраљезе и кренуо у прву линију да бомбама одбије бугарске и немачке јурише. Том приликом је тешко рањен.[10]

За овај подвиг је одликован официрским Орденом Карађорђеве звезде са мачевима 4. реда. Поред тога био је одликован и другим високим ратним одликовањима.

После рата је дао оставку на војну службу, завршио правни факултет у Београду и постао судија Окружног суда а потом и председник Врховног инвалидског суда Краљевине Југославије.

После слома Југославије 1941. године, у јесен исте године ушао је у прву квинслишку владу генерала Недића као министар правде. Касније се повукао из те владе и није нам позната његова даља судбина.

Активни потпоручник **МИЛОЈЕ ДОДИЋ** је рођен 1888. године, у селу Лукову у срезу пчињском. У рат је отишао 1914. године и непрекидно се борио у чети којом је командовао легендарни Јанаћко Јовић. Био је његов водни официр и најбољи пријатељ. О њиховом пријатељству и једноставном јунаштву доста података је оставила у својој књизи Флора Сендс, поднаредник у њиховој чети.

[10] ВА, к - 298, р. бр. 2, фасц. 2.

Истакао се у борбама код Горничева 1. септембра 1916. године, затим сутрадан док су он и Јанаћко гонили разбијене бугарске јединице код Крушеграда и касније у борбама на обали Црне реке. У борбама на „Чукама“ испред коте 1212, бомбама је са својом четом пробио одбрану непријатеља у дубоким рововима и омогућио батаљону да напредује ка коти.

На самој коти 1212 истакао се приликом одбијања непријатељских напада којима су покушавали да поврате овај стратешки важан положај. Док је бомбама одбијао бугарске нападе био је рањен али је имао још довољно снаге, али и среће, да у јеку борбе, под кишом непријатељских куршума, на леђима изнесе тешко рањену Флору Сендс и спасе је сигурне смрти.

За бројне подвиге, био је одликован Орденом Карађорђеве звезде са мачевима 4. реда, Златном и Сребрном медаљом за храброст „Милош Обилић“ и бројним другим ратним одликовањима.

Због нарушеног здравља од бројних рана, као капетан 1. класе је пензионисан релативно рано, 1926. године и касније умро у Београду.

Дугачак је списак јуначких дела резервног потпоручника **СИМЕ КОМНЕНОВИЋА** из Селишта код Куршумлије. Рођен је 9. маја 1882. године од оца Ђока и мајке Митре. Био је један од највећих јунака „Гвозденог пука“, који је прешао све степенице војничке каријере, од каплара до официра.

У операцијском дневнику „Гвозденог пука“ за 1914. и 1915. годину, врло често се помиње његово име уз напомену „посебно се истакао у борби“. Међутим, највеће подвиге је извео на Солунском фронту као командир вода 1. чете 2. батаљона „Гвозденог пука“. Највећи број бораца у овом батаљону био је из његове родне Косанице и са њима је Сима изводио права чуда од јунаштва. Немогуће је навести све примере. Цитираћемо само два његова подвига, који се описују у наведеном Списку: „25. септембра 1916. године на левој обали Црне реке, код села Сливице, приликом јурша на непријатељски положај, са својим водом извршио је налет на леви бок непријатеља, који је био према његовом 2. батаљону и том приликом лично убио 2 непријатељска официра, заробио једног официра са 120 војника и запленио 3 митраљеза. Овим је омогућио да 2. батаљон изврши јуриш“.

Само десетак дана касније: „6. октобра 1916. године на Каменитој коси сев.западно од села Сливице, са својим водом је први ускочио у непријатељске ровове и бомбама и бајонетима натерали непријатељске војнике у панично бекство а затим их са својим водом енергично гонио. Том приликом непријатељ је на бојном пољу оставио масу лешева и велики број оружја.“[11]

За бројне подвиге био је одликован бројним ратним одликовањима. Био је један од ретких који је два пута одликован Орденом Карађорђеве звезде са мачевима и то, први пут, као наредник, Златним војничким одредом КЗм а други пут официрским орденом КЗм 4. реда. Поред тога, био је одликован и Орденом Белог орла, Златном и Сребрном медаљом за храброст „Милош Обилић“ као и високим руским ратним одликовањем Крстом св. Ђорђа 3.

[11] Исто.

реда.

После завршетка ратова Сима Комненовић се демобилисао и као државни чиновник радио је у Скопљу а после окупације Југославије 1941. године морао је да се склања испред Бугара у Србију.

Девети на овом почсном Списку је резервни потпоручник **МИЛОВАН ДРАГИЧЕВИЋ** из Доње Трнаве код Прокупља. Једини је на овом Списку који није одликован Орденом Карађорђеве звезде са мачевима. Врло је чудно зашто није понео ово високо одликовање. Зна се да је предлог за његово одликовање овим орденом био послат Врховној команди. Похваљен је и наредбом команданта 1. армије бр. 14.184 од 10. јуна 1917. године а свако ко је бивао похваљен оваквом наредбом, добијао је Орден Карађорђеве звезде са мачевима. И списак његових јуначких дела је позамашан, па ипак је остао без овог одликовања. Зашто? Никада се неће ни утврдити. Дали је учинио неки дисциплински преступ или је у питању бирократска немарност која се претворила у велику неправду?

Милован је рођен 10. новембра 1885. године у Гораждевцу код Пећи, пре него што се његова фамилија одселила за Топлицу и нашла имање у Д. Трнави. Био је и он један од прекаљених ветерана „Гвозденог пука“ са којим је октобра 1912. године, са прокупачког Тракалишта кренуо у ослободилачке ратове. И он је прешао пут од каплара до официра, пут који је био обележен јуначким делима и обилато заливен крвљу. И за њега и имамо детаљне податке са Солунског фронта. Дугачак је списак његових подвига, због којих се и нашао на овом списку. Навешћемо само један и биће довољно да се види какав је то ратник био.

За време тешких борби на „Чукама“ испред коте 1212, 28. октобра је његов 1. батаљон био заустављен снажним отпором бугарских снага ушанчених у јаким фортификационим објектима, изграђеним између великих громада стена и ојачанних митраљешким гнездима. Батаљон је неколико пута кретао на јуриш али је увек бивао одбијен са великим жртвама.

У таквој ситуацији, потпоручник Драгичевић је, на своју руку, не чекајући команду (самоиницијатива нижих официра и подофицира је била једна од одлика овог пука), повео свој вод кроз неке урвине и провалије и успео да зађе непријатељу иза леђа и да отвори убиствену ватру на његове положаје. Изненађени овим препадом, Бугари су се поколебали и то је искористио 1. батаљон, кренуо на јуриш и скоро без жртава заузео до тада неосвојиви положај. Иницијатива потпоручника Драгићевића спасила је многе животе тог дана.

То није било довољно овом смелом командиру, већ је одмах кренуо (опет самоиницијативно) у гоњење разбијеног непријатеља. Јурећи за потученим непријатељем, продро је са својим водом дубоко у позадину бугарске одбране и налетео на једну бугарску батерију. Са својим војницима је побио посаду и запленио 4 топа са запрегама и резервом граната.[12]

[12] Исто.

О томе какав је био борбени морал овог ратника говори и један карактеристичан детаљ. Недељу дана касније, док су на коти 1212 целог дана, 5 новембра 1916. године, трајале огорчене борбе, јер су Бугари и Немци хтели да је по сваку цену поврате, Драгичевић је био рањен и одведен у превијалиште у позадини. Док су га превијали, чуо је од једног рањеника који је управо пристигао, да су избачени из строја командир његове чете и сви командири водова и да је чета, у најтежим тренуцима остала без официра. Прекинуо је превијање и отрчао назад на положај, преузео команду над четом и одбио јуриш непријатеља.

Иако је био рањаван више пута (на Брегалници 17. јула 1913. године, на Колубари 3. новембра 1914. године, на Чукама 31. октобра 1916. године и на коти 1212 маја. новембра 1916. године) Милован је преживео сва искушења и вратио се у се у свој завичај. Умро је 1951. године.

Био је одликован са два Ордена Белог орла са мачевима 4. и 5. реда, Златном и Сребрном медаљом за храброст „Милош Обилић“ итд.

Последњи на овом списку, не по храбрости, већ зато што неко мора да заврши овај јединствени попис хероја, је резервни потпоручник ГАЈА СТОЈАНОВИЋ из Статовца. Он је рођен 1877. године у Брајковачи код Никшића и потомак је великог црногорског јунака Стојана Џаковића. После погибије Стојана у боју са Турсима, Гајина мајка Станка се са децом преселила у Топлицу, прво у Мачју Стену у Косаници а затим у Статовац.

Гаја је био командир вода у 2. чети 2. батаљона којом је командовао прослављени поручник Ђорђе Милачић, такође херој са овог списка. Са таквим јунацима, ова чета је била трах и трепет за непријатеља. Списак Гајиних подвига је такође дуг и зато је могуће навести само неколико карактеристичних Гајиних подвига, који илуструју јунаштво и ратничку вештину овог прекаљеног граничара.

Када је Милачић са својом 2. четом извршио већ наведени јуриш и пробио непријатељске линије одбране на левој обали Црне реке, Гаја је, док се главна чета задржала на освојеним положајима, са својим водом кренуо у енергично гоњење разбијенг непријатеља. Гонећи непријатеља није им дозволио да се саберу, већ је, искористивши њихову растројеност, без много жртава успео да у неодољивом јуришу, крчећи пут бомбама, освоји значајни утврђени положај „Каменита коса“, који је доминирао тереном. Тамо је разбио једну митраљешку чету, заробио 52 непријатељска војника и неколико митраљеза.

Само недељу дана касније опет је са својим водом бомбама освојио једно утврђено митраљешко нездо. Лично се, пузећи преко 50 метара, привукао до тог митраљеза и бомбама уништио митраљез и посаду и тиме отворио пут својој чети да наступа даље. Том приликом је од парчади непријатељске бомбе био тешко рањен.

Гаја је више пута похваљиван, поред осталог и наредбом кандидата 1. армије бр. 1514 од 31. маја 1917. године у којој су наведена сва његова јуначка дела. И он је двоструки носилац Ордена Карађорђеве звезде са

мачевима. Још као подофицир одликован је Златним војничким орденом КЗм а као потпоручник официрским Орденом КЗм 4. реда. Поред тога, одликован је и руским крстом св. Ђорђа, Златном и Сребрном медаљом за храброст „Милош Обилић“ итд.

После рата, Гаја је као капетан 1.класе служио у Скопљу где је умро од последица бројних рана које је понео из ратова. Сахрањен је на војничком гробљу у Скопљу. Када су бугарски окупатори после априлског рата 1941. године окупирали Македонију, мртвом гаји су се осветии за све јаде које им је нанео у рату. На варварски начин су му раскопали гроб и разбацали кости. Гајин старији брат Филип је такође био носилац КЗм и догурао је до генерала. У Краљевини Југославији је био командант Јадранске бригаде. Гајин син Вукоје био је судија Врховног суда Србије. То су били људи са којима се Топлица могла дичити и поносити.

* * *

Наведени списак најхрабријих официра је јединствен и драгоцени документ из наше ратне прошлости. Рађен је 23. маја 1918. године на Солунском фронту и због тога су се на том Списку нашли само официри који су се у саставу тог пука борили на том фронту од 1916. до 1918. године. Списак је потписао командант пука, потпуковник Михаило Ковачевић али је евидентно да је он приликом израде овог Списка, нарочито у тешком и одговорном да се из масе храбрих изабере 10 најхрабријих, користио и помоћ команданта батаљона и неких ветерана пука. То је и разумљиво, јер Михаило Ковачевић је за команданта „Гвозденог пука“ постављен само 13 дана раније и нормално, није могао да за тако кратко време оцени допринос и бројна јунаштва официра овог пука, нарочито у борбама август – децембар 1916. године.[13]

Свако ко је детаљно изучио борбени пут овог пука на Солунском фронту, мора се сложити да је потпуковник Ковачевић, заједно са својим сарадницима, поштено, савесно и са високим степеном моралне одговорности успешно обавио поверени му задатак. Једном речју, тешко се може ставити иоле оправдана замерка учињеном избору.

Прво што се може уочити је то да су од десет предложених официра, девет носиоци највишег српског ратног одликовања - Ордена Карађорђеве звезде са мачевима.

Петорица су чак двоструки носиоци овог високог одликовања. Само је један предложени официр, резевни потпоручник Милован Драгичевић без овог одликовања иако је био похваљен наредбом команданта 1. армије.

Од десет предложених официра један је капетан 2. класе, четири поручника и пет потпоручника. Петорица су командири чета а петорица су

[13] М. Јелисијевић, *Кратак историјат 2. пешадијског пука „Књаз Михаило“*, *Ратник*, бр. 11, Београд, 1936. стр. 55.

командири водова. Значи, на овом Списку су само они официри који су се борили у првој борбеној линији и своју храброст су безброј пута потврђивали у директним окршајима са непријатељем. Иако су и команданти батаљона у овом пуку били изузетно храбри и способни официри, командант је био ригорозан – на списку су само они који су свакодневно излагали себе смртној опасности. Зато не чуди што се на овом Списку нашло места за три официра која су већ била погинула у претходним борбама. Погинули су али нису били заборављени.

Правични командант је водио рачуна и да направи баланс између активних и резервних официра. На Списку су шест активних и четири резервна официра. Најмлађи међу њима је активни потпоручник Чедомир Марјановић, водник митраљешког одељења, стар само 23 године, а већ четири године непрекидно ратује. Најстарији са овог Списка је резервни потпоручник Гаја Стојановић из Статовца, стар 39 година, који је свој ратни пут започео као подофицир и носилац два Ордена КЗм. У просеку, предложени официри су имали 30 година.

Према томе одакле су, седморица су пореклом из Топлице, један из Лесковца, један из Врања и један из Д. Шаторње из Шумадије. Зато није ни чудо што су често овај пук називали „Топлички Гвоздени пук“, чинећи, несвесно, неправду према борцима из Заплања и Јабланице који су се такође храбро борили у овом пуку.

На крају треба рећи и неколико речи о команданту који је поштено и саесно, са пуно скрупулозности саставио овај Списак. Потпуковник Михаило Ковачевић је на чело „Гвозденог пука“ дошао новембра маја 1918. године.[14] Командовао је пуком у пробоју Солунског фронта и операцијама за коначно ослобођење Србије. Са својим пуком стигао је до Кикинде и Темишвара. Када су завршене ратне операције он је предао дужност 23. децембра 1918. године и отишао на нову дужност.

Остварио је блиставу војничку каријеру. Као изузетно способни командант, са великим ратним искуством, брзо је напредовао и већ 1929. године он је, као дивизијски генерал, командант Брегалничке дивизијске области са седиштем у Штипу. Ту је октобра 1926. године на њега извшен атентат. Један терориста ВМРО-а, убачен из Бугарске, прекинуо је живот последњег ратног команданта „Гвозденог пука“.

После величанствене сахране, једна од најстаријих улица на Дедињу добила је његово име. Нажалост, после 1945. године преименована је у улицу Теодора Драјзера, америчког писца кога данас мало ко чита.У Штипу му је био подигнут велелепни споменик у виду великог белог обелиска који стреми ка небу. Тај споменик су 1941. године срушили бугарски окупатори, као освету за све јаде које им је Ковачевић са својим пуком нанео у витешкој борби. Тако су постепено настали белези о једном великом српском ратном команданту. Али је зато његово име остало трајно запамћено у историјату „Гвозденог пука“.

[14] Исто.

Резиме

У једном изузетном пуку, најхрабријем и најцењенијем у српској војсци тешко је издвојити појединце као најхрабрије. Било је много храбрих и изузетних ратника који су се прославили великим подвизима а многи од њих су изгубили животе у борбама за одбрану отаџбине.

Међутим, у Војном архиву је сачуван један изузетан документ. То је списак десет најхрабријих официра на солунском фронту који је урађен у штабу пука на захтев Врховне команде. Вредност овог списка је, поред осталог, што се у њему наводе и најзначајнији подвизи ових официра, од којих неки нису ни били живи када је Списак рађен. Чињеница да су тих десет официра одабрани од својих ратних другова даје посебну тежину аутентичност овом Списку.

Активни поручник
Алекса Мијалковић

Активни поручник
Ђорђе Милачић

Активни потпоручник
Чедомир Марјановић

Активни потпоручник
Милоје Додић

Резервни капетан
Љубомир Којовић

Резервни поручник
Јанаћко Јовић

Резервни потпоручник
Гаја Стојановић

Резервни потпоручник
Милован Драгићевић

Резервни потпоручник
Сима Комненовић

Добросав Ж. Туровић
Лесковац

ИСТАКНУТИ ЈУНАЦИ ГВОЗДЕНОГ ПУКА ИЗ ЈАБЛАНИЦЕ

Топлички округ, наслоњен на стару српско–турску границу 1879–1912. године, био је база Гвозденом пуку. Живећи крај границе деца су од малих ногу учила од својих дедова и отаца чему пушка служи. И није чудо, што су патриотизам и родољубље у одбрани отаџбине и кућног прага били пречи и од живота, што је дошло до изражаја у Првом светском рату.[1]

Јабланица је позната као и крај са највише одликованих војника Карађорђевом звездом. У Великом отаџбинском рату, из овог краја, 133 војника су носиоци Карађорђеве звезде са мачевима, као и Белог орла и златне и сребрне Медаље Милош Обилић за храброст. Да истакнемо да су ти ратници, од обичних редова, њих 100 је унапређено у официрске чинове српске војске, и то: 21 поручник, 26 капетана, 8 мајора, два потпуковника и два пуковника, као и 42 нижа подофицира. Они су носиоци 149 Карађорђевих звезда, 10 француских Легија части и 6 руског Крста Светог Ђорђа. Било је и села у Јабланици са више витеза слободе, као што су: Гајтан са 17, Реткоцер 16, Стубла 14, Туларе 8, Обилић и Медвеђа са 5 витеза.[2]

У Другом Гвозденом пуку 37 најхрабријих војника из Јабланице су носиоци Карађорђеве звезде са мачевима. Да поменемо најхрабрије: потпоручника Мирка Васиљевића из Стубле, Петра Вукадиновића, капетана из Тулара, легендарног Бојицу Ивовића из Реткоцера, четовођу у Топличком устанку, потпоручника Светозара Миловановића из Газдара, непромашивог топџију Рустема Сејдића из Бојника, Вуксана Стругопутића Радовановића, познатог хајдука из Ивања, капетана Новицу Перовића из Обилића, двоструког витеза, капетана Влајка Петрушића из Гајтана, наредника Томицу Премовића из Чокотина, мајора и пилота Стевана Рајчевића из Реткоцера, капетана Петра Савића из Сијарине и Матију Матића Туровића, поднаредника из Гајтана. Сви они испољише личну храброст на Церу, Текеришу, Рајцу, Гучи, Колубари, Мачковом Камену, Сувобору, Косином

[1] Добросав Туровић, *Горња Јабланица кроз историју,* Београд, 2002, стр 103–151.
[2] Добросав Туровић, *Јунаци Гвозденог пука*, Лесковац, 1990, стр 17–33; Мирко Добричанин, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд, 2010. (Прво издање); Добросав Туровић, *Јунаци незаборава*, необјављен награђен рукопис на књижевно-публицистичком конкурсу Фондације „Драгојло Дудић“, прва награда, Београд, 17. XI 1999. године.

граду, на Дрини, Лазаревцу и другим бојиштима 1914–1915. године.[3]

И на Солунском фронту 1916–1918. године најхрабрији ратници Јабланице, у Гвозденом пуку, одликовани су Карађорђевом звездом за борбене подвиге и испољену храброст, као: капетан Милован Богдановић из Реткоцера, мајор Миладин Васовић из Гајтана, који је са десетином 29. октобра 1916. заробио два непријатељска официра и 174 војника, наредник Станко Влаховић из Тулара, Илија Грубач, поднаредник из Гајтана, потпоручник Милутин Драговић из Обилића, двоструки витез и легендарни командир чете Гвозденог пука поручник Јанаћко Јовић из Доње Речице, поручник Петар Павловић из Медевца, који је са Туларчанима 26. септембра 1918. године заробио и разоружао 19 аустријских официра и 150 војника, на путу Качикол–Туларе–Медвеђа, капетан Ђуро Перовић из Гајтана, убачен 1918. године у непријатељску позадину, поднаредник Миладин Поповић, познати песник и гуслар, истакао се у одступним борбама 1915. и у борбама на коти 1212–Чуке, а капетан Петар Цветковић из Реткоцера и капетан Милован Богдановић, јавно су похваљени за испољену храброст у пробоју Солунског фронта, од команданта генерала Панта Грујића Моравске дивизије 4. децембра 1918. Вредно је истаћи и четири рођена брата, носиоца Карађорђеве звезде и официра – Саву И. Перовића, Вукосава И. Перовића, Михаила И. Перовића и Риста И. Перовића из Мискића.[4]

Јунаштва на Церу, Дрини, Колубари и Дунаву

Јабланичани су се борили 1914–1915. године на Церу, Текеришу, Рајцу, Колубари, Врапчијем Брду, Гучеву, Мачковом Камену, Црној Бари, Сувобору, Богатићу, Косином граду, код Љига на одбрани Београда, на Авали, Белом Камену, Великом Поповићу, на Дрини, код Лопатње, Кременице, Лазаревца, Липолиста, Иверка и другим бојиштима. На тим бојиштима погинуло је 355 војника из Горње Јабланице.

Јунаци из Јабланице у српској војсци одликовани су орденом Карађорђеве звезде са мачевима за испољену личну храброст у борбама 1914–1915. године, на Церу, Текеришу, Рајцу, Гучеву, Колубари, Врапчјем Брду, Мачковом Камену, Црној Бари, Сувобору, Косином Граду, Богатићу, Белом Камену, Великом Поповићу, на Дрини, код Лопатње, Лазаревца и другим бојиштима, и то: из Гајтана – Матија Туровић, Петар Јовановић Перута, Влајко Петрушић, Срдан Петровић, Новак Грбовић и Бошко Албијанић; из Реткоцера – Радосав Р. Булатовић, Крсто Жугић, Бојица Ивовић, Милутин Бојић, Марко Ђедовић, Живко Јоксимовић, Јован Миковић, Крсто Михаиловић, Милован Перовановић, Милутин Ристовић и

[3] Д. Туровић, *Горња Јабланица*, нав. дело, стр 216.

[4] Исто, стр. 254–255. Мирко Добричанин, *Топлички Гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд, 2012, друго допуњено издање, стр 232–535.

Стеван Рајчевић; из Пустог Шилова – Михајло Миловановић Гецо, Милета Пауновић и Новак Живковић; из Стубле – Мирко Минић, Илија Лукић, Мирко Васиљевић и Јаков Николић–Јевремовић; из Врапца – Мико Милошевић; из Богуновца – Арсеније Микарић; из Тулара – Томица Премовић, Јанко Вуксановић, Новица Булатовић и Ђуро Милосављевић Вуксановић; из Сијарине – Јован Ђ. Кнежевић и Петар Савић; из Мркоње – Бајо Милуновић, Благоје Ђапић и Стеван Смајевић; из Чокотина – Душан Поповић, Милош Перовић и Петар С. Вукадиновић; из Брајине – Лука Кнежевић, Грујица Перишић и Лука Перовић; из Губавца – Симо Лазаревић и Божо Токовић; из Свирца – Адем Адемовић, Благоје Раденовић Николић и Раде Раденовић Николић; Светозар Миловановић из Газдара; из Дренца – Сава Грубач и Миливоје Ђуровић; из Леца – Михаило С. Голубовић.[5]

У књигама са подацима ратника–бораца одликованих златним и сребрним војничким одредном Карађорђеве звезде са мачевима за Влајка (Јована) Петрушића пише: „У 4. чети 3. батаљона 2. пешадијског пука Књаза Михајла, по избору војника као најхрабрији у чети... Заробљен у новембру 1914. год. код Лазаревца и истог дана побегао из ропства...[6]

Капетан I класе (касније мајор у југословенској војсци) Бајо (Гајов) Милуновић, из Мркоња, био је међу најхрабријим официрима „Гвозденог пука”. Истакао се јунаштвом и у Балканским ратовима и у Првом светском рату. Носилац је Карађорђеве звезде са мачевима, Ордена белог орла, две Обилића медаље, Албанске споменице, Споменице за ослобођење и уједињење 1914–1918, као и Бугарског одликовања за рат 1912. године са Турцима. У борбама на Церу и Текеришу, од 12. до 20. августа, и код Лознице, 21. и 22. августа 1914. године, истакла се Милуновићева чета. Изузетну храброст Милуновић је испољио на Дрини 6. и 8. октобра 1914. на положају на Лиманској ади, код села Бадовинци. Ту су две чете „Гвозденог пука”, једном је командовао Милуновић, уништиле 79. аустријски пук приликом његовог неуспелог покушаја да пређе на Аду. На том положају Милуновић је два пута рањен, али није напуштао своју јединицу. Са још неисцељеним ранама Милуновић је наставио ратовање и храбро се борио 28. и 29. октобра 1914. код села Липолиста, а 31. октобра 1914. код села Бојића.[7]

* * *

Извиђач и тобџија, наредник „Гвозденог пука“ Мирко Минић из Стубле, био је један од најхрабријих артиљераца српске војске у Првом светском рату. Велико јунаштво испољио је у борбама на Церу, код Текериша, и после тога на Дрини, при повлачењу непријатељске војске. У присуству генерала Степе Степановића хаубицом је погодио понтонски мост преко кога се

[5] Д. Туровић, *Јунаци Гвозденог пука,* стр. 374–380..
[6] Архив Југославије Београд, бр. 525.
[7] Архив Војноисторијског института Београд, К–3, ф–1/65 и 1/68.

непријатељ повлачио, а затим је усмерио паљбу српских хаубица којом је мост у целини разрушен. На Дрини је заробио и непријатељске војнике, а на Бадовинцима је уништио аустроугарске топове. као и код Шапца и код Араповца. Одликован је Карађорђевом звездом са мачевима, двема Обилића медаљама (златном и сребрном), руским Крстом светог Ђорђа III и другим одликовањима.[8]

* * *

Капетан I класе Петар С. Вукадиновић, из Чокотина, био је граничар на Гољаку пре избијања Балканских ратова, из којих је изишао као подофицир. Његове војничке врлине дошле су до изражаја већ у првим биткама са Аустријанцима у Првом светском рату. У бици на Церу 16. августа 1914, у саму зору, Осми аустријски корпус покушао је да се пробије кроз одбрамбени положај српске војске код села Ображдa. Ту је дошло до снажног окршаја и борбе прса у прса. На једној коси српска пешадија је одолевала троструко јачем непријатељу. После двочасовне борбе наређено је повлачење. Погођен куршумом у десни кук, митраљезац Вукадиновић, међутим, није био способан за повлачење. Његов командир чете упутио је носила да га војници пренесу на нову одбрамбену линију, али је Вукадиновић то одбио да његови другови не би страдали. Војници су га са жаљењем напустили. Чета се повукла и заузела нов положај. Петар је у рову очекивао непријатељске војнике, који су навирали у стрељачком строју. У махнитом налету аустријски војници прешли су преко његовог рова.

Петар их је пропустио а онда је митраљеском ватром покосио с леђа први непријатељски строј. Затим је окренуо митраљез у супротну страну и наставио да коси непријатеља. Збуњени војници помислише да су упали у српску заседу, па се дадоше у панично бегство. То је охрабрило Вукадиновићеву чету, која је успела да поново заузме напуштени положај. За тај подвиг Вукадиновић је одликован златном Обилића медаљом и унапређен у чин наредника.[9]

* * *

Наредник и носилац Карађорђеве звезде Бојица Ивовић, из Реткоцера показао је велику храброст 1914. године и касније као четовођа у Топличком устанку 1917. године. О јунаштву Бојице Ивовића записано је у операционом дневнику „Гвозденог пука”. „За време одступања од Дрине према Колубари, 4. октобра 1914. године, 4. чета 2. батаљона налазила се у заштитници пука, између села Липолиста и Добрића. У заседи је сачекала аустријски батаљон који је био у претходници. Кад су се Аустријанци приближили, поднаредник Бојица Ивовић из Реткоцера је успео да им се приближи иза леђа и баци

[8] Сећање Радована Минића из Прокупља; М. Добричанин, стр. 490.
[9] М. Добричанин, стр. 484.

бомбу, од које је 20 непријатељских војника убијено. Остатак је чета успела да зароби. За овај подвиг Бојица Ивовић је добио златну Карађорђеву звезду и унапређен је у чин наредника.[10] Бојица је за време Топличког устанка био командир Споначке и Секирачке устаничке чете. Храбро се борио са Бугарима 1916. и 1917. године у борбама у Јабланици и Пустој реци. Убијен је августа 1917. у Реткоцеру.

* * *

Потпоручник Светозар Ј. Миловановић, из Газдара, командир 3. чете 2. батаљона „Гвозденог пука“, прославио се у Балканским ратовима и у Првом светском рату. Као неустрашив ратник прочуо се у многобројним борбама и добио надима „Други Обилић“. Као резервни официр преузео је команду над једном четом у току битке на Церу. У његовој чети били су Стеван Смајевић, наредник из Мркоње, и каплар Недељко Минић, из Стубле. У жестоким борбама на Церу, Иверку, код Лознице и на Дрини Миловановић је тукао немилице непријатеља и наносио му велике губитке. У жестокој борби на Липо- листу и српска војска је имала велике губитке, али се Миловановићева чета храбро држала. Његова чета се истакла и у биткама на Колубари и Љигу. У одступним борбама Миловановић је показао велику храброст и присебност.[11]

* * *

Мајор и носилац Карађорђеве звезде Стеван Рајчевић, из Реткоцера, показао је велику храброст у рату са Аустријанцима 1914–1915. године и касније, на Солунском фронту 1916–1918. године. У бици на Церу тешко је рањен а за подвиге које је тада показао одликован је Карађорђевом звездом. Стекао је и две Обилића медаље за храброст.[12]

* * *

Поднаредник Матија Матић–Туровић, из Гајтана, војник „Гвозденог пука”, истакао се у многим борбама у Балканским ратовима и Првом светском рату. Показао је храброст у биткама на Церу, Великој глави, Колубари и Дрини. У првом јуришу на Церу, 15. августа 1914. године, приликом заузимања Текериша Туровић је, заједно са земљацима Милисавом Божовићем–Дрпићем, из Гајтана, Божом М. Канкарашом, из Маровца и Милошем Михаиловићем, из Гајтана, ватром дочекао непријатељске војнике

[10] Архив VII, к. 77, ф. 1.
[11] М. Добричанин, стр. 491; Д. Туровић, *Гвоздени пук*, стр. 347.
[12] Исто, стр. 495 и Д. Туровић, стр. 133–134.

и осуо паљбу кад су Аустријанци кренули у противнапад. Том приликом погинуо је Милисав Божовић. У трећем јуришу на Текеришу, Матија је био тешко рањен. Војвода Живојин Мишић похвалио је јунаке пред пуковским стројем, а Милисава Божовића је посмртно предложио за Карађорђеву звезду, као и Матију Туровића, који је предложен и за чин поднаредника. Јуна 1915. године Туровић је одликован златним одликовањем Карађорђевом звездом са мачевима, „као најхрабрији војник у чети“. Одликован је и златном Обилића медаљом, Крстом краља Петра I и медаљом „Освећено Косово“. Са још неисцељеним ранама Матија Туровић је наставио војевање октобра 1915. године. На Дрини је 9. новембра те године поново рањен. Избегао је сигурну смрт захваљујући помоћи Божа М. Канкараша и Милоша Михаиловића. Тада је стекао још једну медаљу за храброст. Преживео је рат и оставио бројно потомство.[13]

* * *

Приликом одступања српске војске преко албанских гудура, из Пећи према Драчу, Миладин Поповић из Гајтана спасавао је изнемогле и рањене српске војнике и штитио их од напада албанских качака. Једног децембарског дана, пред саму ноћ, Други пук се зауставио и заноћио је близу мањег албанског села, поред кога је протицала речица. Изнад села налазила се воденица поточара. У пуку је организовано сакупљање новца да би се од Албанаца купила проја или брашно. Мештани су уцењивали српску војску, те је албанска проја била прескупа за изгладнеле војнике. За два–три златника добили би једва прегршт кукурузног брашна.

Воденицу је држао висок старији Албанац, који је добро говорио српски. Неколико војника је пошло да купи брашно. Међутим, отуда се нису враћали. Војници који су чекали већ су се забринули. Капетан Милоје Ђокић обавестио је команданта пука Милића да се војници нису вратили из воденице са брашном. Миладин се добровољно јавио команданту пука да извиди шта се догодило војницима и пошао је према воденици. Затекао је воденичара. Војника није било. Воденичар га је упитао зашто је дошао. Миладин га је замолио да му прода пројано брашно за качамак. Воденичар је тражио само дукате. Миладин му је пружио дукате, а воденичар му је насуо брашно у широку војничку мараму. На Миладиново изненађење воденичар је поново затражио да плати већ плаћено брашно. Миладин је одбио и тражио да му врати дукате или да му да брашно. У тој расправи са воденичаром приметио је да је кроз прозор воденице нечија рука узела мараму са брашном. У том тренутку воденичар је физички напао Миладина гвозденим вилама. Миладин је у њега уперио свој карабин. У том тренутку, из споредне воденичке просторије појавили су се три млађа Албанца са подигнутим крамповима, ашовима и моткама. Воденичар је зграбио цев

[13] Архив VII, Београд, Фонд. 525.

Миладинове пушке. Настало је право гушање. Одлучан и присебан, Поповић је потегао каму и зарио је у воденичареве груди. Смртно погођен, воденичар је испустио цев пушке и стропоштао се на дрвени под. Потом је Поповић устрелио албанске нападаче. Кад је разгледао водегашу, јаз и уставу и подигао једну даску на поду, имао је шта да види: двадесет мртвих српских војника, разбијених лобања, унакажених лица, лежало је у јазу близу воденичког точка. Некима су биле и руке одсечене. Међу мртвима препознао је и војнике из своје јединице. О трагедији војника детаљно је обавестио командира чете и команданта пука. Пред постројеним пуком командант Милић је јавно похвалио Миладина за испољену храброст и војничку сналажљивост.[14]

* * *

Каплар и носилац Карађорђеве звезде Лука Перовић, из Мале Брајине, био је учесник Балканских ратова, где се истакао у више битака. По избијању Првог светског рата и објављивању мобилизације Лука Перовић је пошао у рат иако није био позван у војску. Пријавио се првој команди у Нишу као добровољац. Упућен је на ратиште ка Дрини, заједно са земљацима Иваном Миџуровићем и Божом Токовићем. Перовић се храбро борио код Љубовије, на Чавлића брду и на Дрини. С бомбашком десетином извршио је препад на немачке ровове и био рањен, за шта је одликован златном Обилића медаљом. И у борбама на Гучеву, Мачковом камену и Костајници испољио је јунаштво и био је теже рањен. Тада је одликован Карађорђевом звездом са мачевима. Прешао је Албанију и наставио војевање на Солунском фронту све до ослобођења домовине.[15]

Јунаштва на Солунском фронту 1916–1918. године

После опоравка и обуке, која је трајала три месеца, 10. априла 1916. године савезници су српску војску пребацили лађама за Солун, у савезнички логор у Микри. Ту је боравила до августа 1916. године, припремајући се за предстојеће борбе. Удружене савезничке снаге, које су сачињавали Французи, Енглези и Срби под командом генерала Сараја, почетком августа 1916. поселе су фронт од Вардара до Пелагоније према јединицама 1. и 2. бугарске, новембра немачке армије и једног аусгроугарског корпуса.

Британска војска је била на Струми, француска на левој обали Вардара према Дојрану, а Прва српска армија од Вардара до Кожуфа, Друга армија од Ветерника и Доброг Поља до Кајмакчалана и Трећа српска армија од

[14] Уверење бр. 2740, 23. II 1927. и М. Добричанин, стр. 498..

[15] Историјски архив Србије Београд, број 5532, књ. 3, стр. 149–150; Д. Туровић, *Јунаци Гвозденог пука*, стр. 248–261; М. Шамић, 356–364.

Кајмакчалана до пута Баници – Лерин.

Војници из Јабланице налазили су се у саставу Моравске дивизије, Прве вардарске бригаде, Дунавске дивизије и другим српским и савезничким јединицама. Највише их је било у Првом и Другом гвозденом пуку.

На Солунском фронту 1916–1918. године јунаци из Јабланице одликовани су и највишим савезничким одликовањима. Француску Легију части носили су Илија Илић (Поповић) – Поп Тоне, Максим Ђуровић, Миладин Васовић, Симо Контић, Михаило Миловановић – Гецо, Новица Перовић, Илија Мазић и Михаило Тмушић, француски Ратни крст са палмом Ђуро Перовић и Илија Перовић, а руски Крст св. Ђорђа Мирко Минић, Лука Перовић, Божо Токовић, Михаило Миловановић-Гецо, Миладин Поповић и Илија Поп Тоне Илић. Било је и Горњојабланичана одликованих и Крстом св. Марије и британским и италијанским медаљама за храброст.[16]

* * *

У два балканска и првом светском рату Грубачи из Горње Јабланице истакли су се у борбама са Турцима, Бугарима, Немцима и Албанцима у окупаторским војскама. Два рођена брата Грубача – Илија и Сава су познати хероји из првог светског рата и носиоци Карађорђеве звезде и златне Медаље Обилића за храброст. Поред њих, у тим ратовима су се истакли и њихова браћа: Ђурица, Жарко и Новица, носиоци Обилићеве медаље за храброст. И после седам деценија од пробоја Солунског фронта, и данас у Гајтану и Медевцу чују се приче о њиховом јунаштву: на Церу, Облакову, Колубари, Дрини, Власини, Чемернику Кајмакчалану и другим бојиштима. Шест Грубача истакло се у јабланичко–топличкој буни 1917. године. Од њих су погинули Новица, Сава, Зеко, Спасоје и Ђурица Грубач.

Витез Карађорђеве звезде Илија А. Грубач више пута је унапређиван и деградиран официр српске војске због слободног иступања и правичности. Истакао се у најтежој борби на Облакову, на Чемернику. Најтеже му је било у борби с Бугарима на Чемернику и када је морао да преплива хладно Власинско језеро. О одступању преко Албаније 1915. и гладовању српских ратника каже: „У Кафеји нашао сам свог брата од стрица и још неке познанике. Мој брат набио читаву руку у стомак да би га смањио и тиме смањио потребу за јелом, а очи му се прошириле као чаша. Нисам веровао да човеку могу бити онолике очи од глади. Сећам се била је недеља, кад смо одступајући стигли у Елбасан. Ту на једној ледини, сели смо да се мало одморимо, да се умијемо. Једном мом војнику како се изувао премрзли прсти остадоше у ципели. Ноге су му биле беле као да су парене. Приђе му један официр са прутићем и поче да га шиба по израњаваним ногама. Мени се смрчи, зграбим га па од ледину. Због тога ме стрпају у шатор који је представљао затвор. Мало касније изведу ме пред строј, а ја извадим две

[16] Д. Туровић, *Горња Јабланица*, стр. 253–299.

бомбе, подигнем их увис и ударим једну о другу. Сви се поплаше и разбеже. Тако сам избегао двадесет пет батина, али су ми одузели чин."

Илија Грубач, стари ветеран из два балканска и првог светског рата, у другом светском рату био је на страни народноослободилачког покрета и партизана. У току народноослободилачког рата Грубач је биран за одборника, а 1944/45. године и за пред–седника Среског народноослободилачког одбора среза лесковачког. О ратовању у другом светском рату Грубач каже: „Ја мислим да је нашим синовима у другом светском рату било теже. И ми и они били смо гладни, голи и боси, али ми смо водили фронтални рат, знало се ко је јунак, а ко кукавица и ишло је лакше. Међутим, њих ноћ затекне на Кукавици, а освану на Радану, или омркну на Радану, а освану на Копаонику. Борили су се у сасвим другачијим и тежим условима, али су успели да победе. Делом треба захвалити и нашим причама о јунаштву којим смо их васпитавали.[17]

Наредник 3.ч. 2. б. Петар В. Савић у борбама на Црној реци код с. Сливице при јуришу на непријатељске ровове, испред којих су биле разне препреке и поред пакленог дејства из непријатељских пушака и митраљеза, показујући примером као десетар, успео је да се пробије кроз непријатељску ватру, приморао непријатеља на предају и продужио даље гоњење. Својим налетом са десетином допринео је да чета има преко 100 заробљених бугарских војника. Нарочито је показао трезвеност у гоњењу одступајућих непријатељских делова и заробљавању 20 непријатељских војника. У борби код с. Сливице је скочио из рова подижући пушке у вис позивао је војнике да бацају бомбе на непријатеља, а затим заробио је 15 бугарских војника. У борби ноћу, на Чукама, сам је изашао испред рова, упркос јакој пушчаној ватри и избацио око стотину бомби, и тако допринео да непријатељ претрпи крах. У борби при јуришу на к. 1212, као вођа бомбаша успео је да се пре јуриша привуче непријатељском рову и да га бомбама поколеба.[18]

Јагош К. Николић, потпоручник, водник митраљеског одељења 2. батаљона: „Предстражарску службу је вршио са необичном ревношћу и разумевањем. У току борбе при пребацивању предстражних делова преко Црне р. као водник одељења помажући кретање своје пешадије, лично је руковао митраљезом преко откривеног простора снажно тученог непријатеља и пребацујући митраљез преко отвореног простора под топовском ватром изванредном храброшћу и присебношћу, пришао је до саме реке и дејством митраљеза штитио прелаз преко реке два вода 1. чете, који су прешли реку и укопали се налевој обали. Овом је приликом био тешко рањен. После лечења вратио се са поштедом од 10 дана, али је није издржавао већ се вратио у своје одељење и наставио борбу. Приликом тежег

[17] Д. Туровић, *Јунаци Гвозденог пука*, стр. 290–291; *Наша реч*, 15. IX 1968, Д. Туровић, *Гајтан*, стр. 432; *Документи о настанку и развитку власти на југу Србије 1941–1945*, књ. I, Лесковац, 1967. стр. 479.
[18] Архив VII Београд, бр. 28, ф. 2.

рањавања једног нишанџије са изванредном храброшћу наставио је борбу пуна два дана у тој улози, на положају северно од с. Макова, којом приликом је био јако контузован, али митраљез није оставио.“[19]

Васа С. Павић, поднаредник 3. чете 3. батаљона, из села Рујковца, истакао се 10. новембра 1916. године у борбама на Чукама. Храбро је јурнуо на непријатеља, знатно допринео да се зароби око 200 непријатељских војника. Такође, 17. новембра у борби на коти 1212 личним примером и пожртвовањем храбрио своје другове да држе положај.[20]

Душан Ђ. Поповић, потпоручник 1. чете 2. батаљона, из Чокотина, на положају северно од Сливнице, 10. новембра 1916, када је чета вршила јуриш, јурнуо је са водом на непријатеља у рову, натеравши их да напусте положај. 10/ новембра новембра на положају Чуке, када су непријатељи извршили контранапад на наше ровове и успели да поједине делове потисну, Поповић је, бацајући лично бомбе на непријатељске наступајуће групе, довикнуо војницима: „Јунаци, овако као ја, сви на Бугаре!“ Војска га је послушала и положај је задржан, а противнапад одбијен.[21]

Милутин П. Драговић, потпоручник, водник ађутант 3. батаљона: „Учествовао је у свим борбама а нарочито се истакао на положају „Трапезастој коси“ на Горничеву и горничевским косама, те вису „Црвене земље“ на Црној реци код с. Брода у припремама прелаза батаљона, јер је стално био у стрељачком строју, храбрећи војнике овог батаљона“.[22]

Недељко М. Минић, поднаредник 3. чете 2. батаљона из Стубле, борио се врло храбро на положају Црној Реци, у гоњењу разбијеног непријатеља. Као вођа патроле са групом војника присилио је јачу групацију непријатеља на повлачење и да овалада једним утврђеним ћувиком. Привукао се непријатељском рову и бацио четири бомбе и нанео непријатељу губитке. На коти 1212 са својим војницима изашао је на саму коту и бацио је бомбе у непријатељске ровове и натерао их у бег.[23]

Такође, Симо Р. Радовић, поднаредник 1. чете 3. батаљона, испољио је јунаштво у борбама 1917. на Чукама и коти „2“. Био је у свим борбама, одличан и неустрашив борац и старешина. Личним примером, знањем и храброшћу допринео је победи 1. чете на Чукама.[24]

Михајло О. Докнић, поднаредник 3. чете 3. батаљона, из Маровца, истакао се у борбама 1916. године код села Горничева. Са својом патролом нападао је непријатељске патроле испред села. Непријатељу је нанео губитке и био рањен.[25]

Никола М. Вучић, каплар 4. чете 3. батаљона, из Боровца, испољио је

19 Исто, бр. 27, ф. 3.
20 Архив VII, бр. 26, ф. 3.
21 Исто.
22 Исто.
23 Архив VII, бр. 25, ф. 2.
24 Исто.
25 Исто.

јунаштво у борбама на Црној реци, Редуту и „Белој земљи“. У борбама које су трајале даноноћно истакао се храброшћу, вештином у вођењу своје десетине и у управљању убитачне пушчане ватре.[26]

Петар Б. Спасојевић из Реткоцера истакао се 1917. године у борби код Горничева, у заузимање „Трапезасте косе“ на положају Чуке. Први је испред стрељачког строја јуришао и том приликом први бацио седам бомби у непријатељски ров, што је допринело да његова чета успешно изврши борбени задатак. У тој борби тешко је рањен од непријатељске бомбе.[27]

Павле М. Драшковић, каплар 1. чете 1. батаљона истакао се у свим борбама 1917, а посебно на коти 1212, када је непријатељ вршио контранапад. Бацајући бомбе у непријатељске ровове, спречио је његов напад и присилио га у бекство.[28]

Михаило И. Петровић, потпоручник из Стубле, истакао се у нападу 2. чете 3. батаљона, у борби 14. октобра 1916. на Каменом вису, коте 12–12. При непријатељском нападу, трчао је од војника до војника да би их задржао на положају, тако је и погинуо. Његов брате, наредник Ристо И. Перовић, први је ускочио са својом десетином у непријатељски ров и успешно се борио са њима, прса у прса и био тешко рањен.[29]

За Илију Илића (Поповића) – Поп Тона из Боровца, горштаци веле да Илија није учио никакву школу, а није ни био у војсци као хранилац породице. Отресит, дружељубив, неустрашив и доброћудан, од малена је био вичан пушци. У ратовима Србије од 1912. до 1918. године учествовао је као добровољац.

У рат с Турцима 1912. године ушао је као прекаљени српски граничар и добар стрелац. Борио се у саставу Вељеглавско-јабланичког добровољачког одреда на караули „Свирце”. На каменој утврди Турци нису издржали добровољачки јуриш, већ су се дали у бег. Испред добровољаца јуришао је бомбаш Илић. Непромашиво је погађао турске бусије и ровове. Тако српски добровољци, из борбе у борбу, стигоше до Газиместана, на Косово, и растераше Арнауте који су штитили Турке и Муратово тулбе. Уз помоћ земљака Илија се са српским барјаком попе на тулбе. Залепрша се српска тробојка. Добровољачком весељу није било краја. Певали су и пуцали. Шенлучили и узвикивали: „Живела Србија! Живело Косово! Живео Други Обилић!” Ту је Илија Поп Тоне Илић први пут прозван „Другим Обилићем”. И убрзо за испољену храброст у тој и другим биткама одликован је Златном медаљом „Милош Обилић“.

После ослобођења Косова Илија је наставио ратовање с Бугарима 1913, а кад је угушена албанска побуна, Илија 1914. одлази у рат против Аустријанаца. Храбро се борио у Другом гвозденом пешадијском пуку „Књаза Михаила” на Церу, Дрини и Колубари, где је 1914. рањен у лево раме. Одликован је златном Медаљом за храброст.[30]

[26] Архив VII, бр. 26, ф. 3.
[27] Архив VII, бр. 25, ф. 2.
[28] Исто, бр. 28, ф. 2.
[29] Исто, бр. 25, ф. 2.
[30] Добросав Туровић, *Горња Јабланица – Људи и време*, 2004, стр. 72–78.

Илија Илић (Поповић) – Поп Тоне, Марко Чупић, Вуксан Стругопутић –Радовановић, шумар из Ивања, и познати трубач Рустем Зитин Сејдић, из Бојника, нису мировали ни за време затишја између две битке. Мимо знања њихове команде договорили су се да упадну у бугарске ровове. Једне јесење ноћи 1917. године напустише српски положај и унутише се ка окомитом брду. По киши и грмљавини приближише се бугарским рововима. Испод брда била су три реда бодљикавих жица, а иза њих први непријатељски ровови. Користећи густу кишу и помрачину, Илић се приближио бодљикавом јежу. Клештима је брзо секао жицу и правио пролазе за евенутални напад српске војске. Ометена кишом и грмљавином, бугарска стража није ништа приметила. Илића, који је секао жицу, штитили су Стругопутић и Сејдић. На неколико места пресекли су три реда бодљикавих жица. Кад је жице одбацио у страну, Илић је наредио трубачу Рустему да, пошто Вуксан и он убаце бомбе у бугарске ровове, свира за српску војску „напад” а за бугарску „одступницу”. Илија и Вуксан пузећи уз брдо пришли су до самих првих бугарских ровова. Илија је ухватио првог стражара и задавио га шакама. То исто урадио је са још двојицом стражара. После тога, Илија и Вуксан су бугарске ровове засули бомбама. Трубач је свирао „напад” српске војске и „одступницу” бугарске. Овај силовит напад изазвао је код Бугара велику панику. Бугарски војници безглаво су напуштали ровове и бежали низ стрмо брдо према својој команди и логору, српски бомбаши засули су их бомбама и направили праву касапницу.

Ова акција унела је узнемирење и у редове српских војника, али се убрзо сазнало где су Илија, Марко, Вуксан и трубач Рустем. Неко се сетио да су се договарали да заузму врх планине и бугарски положај. Наређено је да српска војска нападне на тај бугарски положај. После кратке борбе, српска војска је посела врх, а бугарска војска се повукла.

Сутрадан српска војска је била постројена да дочека престолонаследника Александра и команданта савезничке војске Франше Деперea, као и друге високе војне личности. После смотре војске престолонаследник је наредио да испред строја изађу три српска јунака. Престолонаследник је пришао Илији и лично му на груди окачио Карађорђеву звезду с мачевима, уз речи похвале и честитке.[31]

* * *

Бивши граничар и наредник Стеван Марковић, из Тулара, учествовао је у оба балканска рата и у Првом светском рату са четири брата. Истакао се на Солунском фронту. Неколико пута је рањаван. Погинуо је у борби са Бугарима 1. октобра на Црној реци. У рату су погинула и два његова брата. Петнаест чланова Стеванове шире породице пало је на бојном пољу.

Одликован је Карађорђевом звездом и двема златним Обилића

[31] Исто.

медаљама за храброст. О погибији Стевана Марковића „Ратни дневник" 1916. године доноси вест у којој се каже:

„У велико гробље бесмртника и мученика за слободу Србије и Српства, убројен је ових дана још један светао гроб – гроб наредника 2. чете 2. батаљона, једног од најславнијих пукова наше пешадије, – Стевана Марковића... 1. октобра ове године, би наређено нашем командиру, да са четом нападне један истакнути бугарски ров, који је био у непосредној близини наших ровова. Командир још није био ни издао наређење да се Бугари нападну, а Стеван је већ био ван свог рова и са чистине гађао противнике које би приметио. Пред сам полазак рекао је војницима из његовог вода: „Децо, не бојте се! Бугари су кукавице, они нас не смеју ни сачекати!... Ви само радите оно што ја радим, па ће бити добро у име Бога!... Ваш „Чика Стева" ће напред, а ви се само угледајте на њега!". – То су му биле последње речи и полетео је ка противничком рову. Њему се придружио и поднаредник Раша Дробњак са још два друга... Пушке и митраљези, од једне и друге стране, косили су све... Бугари су имали такве положаје, да су наше тукли са три стране. Неустрашиви Стеван и његови другови нису презали пред пакленом ватром противника, већ су се постепено примицали његовом рову, убијајући сваког ко би се на истом помолио... Бугари су их видели и концентрисали су на њих пространу паљбу митраљеза и пушака, а кад су им ови пришли на 40–50 метара пред ров они су тада почели бацати бомбе на њих. Тресак бомби и фијук зрна проламао је камените терен на коме су били. Стеван и његови храбри другови нису им остајали дужни, већ су их просто урнисали својим бомбама... Наједном једна непријатељска бомба паде пред саме ноге наредника Стевана, који беше скочио да је врати откуд је дошла, али, то беше његов последњи замах! Неколико ми траљеских зрна проби његово витешко тело. – Он се зањиха... јекну и паде!... Погођен је био у само срце и није проговорио ни једне једине речи. Велики млазеви његове племените крви покропили су свету српску земљу за коју је покојник дао све, па и сам живот свој!... До тога времена Раша и још један од његових другова били су тешко рањени, али видећи да њихов „Чика Стева" храбро погибе, нису се ни обзирали на своје ране, већ су и даље још огорченије тукли противнике све до самог мрака."[32]

* * *

Мајор Миладин И. Васовић, из Гајтана, носилац Карађорђеве звезде с мачевима, две златне медаље Обилића, француске Легије части, енглеског одликовања и још пет медаља и крстова, својим подвигом на Солунском фронту задивио је не само српске већ и савезничке војнике. Истакао се већ у Балканским ратовима, где је стекао одличја за храброст.

На Солунском фронту дошле су до изражаја Васовићеве војничке

[32] *Ратни дневник,* бр. 158, 11. X 1916. године.

врлине: храброст, самоиницијатива, сналажљивост, одлучност и пожртвовање. Миладин је брзо напредовао, од наредника до пешадијског потпоручника. Био је припадник „Гвозденог" пука и истакао се 29. октобра 1916. у борби с Бугарима на Чукама, на самом Кајмакчалану. Тада је повео 15 војника у извиђање и дубоко ушао у непријатељску позадину. На неких 300 метара приметио је велику бугарску јединицу како му иде у сусрет. У први мах Васовић је устукнуо, али се брзо средио и командовао војницима да припреме бомбе и склоне се у шибље. Сваки од војника држао је одшрафљене по две бомбе. Миладин је био на самој ивици пута. Са две офанзивне бомбе чекао је Бугаре. Непријатељска претходница је прошла поред српске десетине и за њом је наступила главшша. Кад је митраљеско одељење стигло на двадесет метара, Васовић је са бомбама у рукама искочио из заклона и викнуо непријатељским војницима да се предају. Бугари, сматрајући да их је опколила већа српска јединица, бацили су оружје и предали се Васовићу и његовој десетини. Васовић је заробио 176 војника, а међу њима и пуковника и мајора. Кад су Бугари положили оружје изненадили су се довитљивости и храбрости српских војника. Кажу да су неки млађи официри плакали због неспретности својих виших официра.[33]

„Наредник 4. чете 3. батаљона Миладин М. Васовић показао се храбар и неустрашив на Чукама и коти североисточно од Полога, као десетар. Храбро је јурнуо са својом десетином, зашао непријатељу за леђа, отворио ватру и допринео да се заробе 2 официра и 174 непријатељских војника. На коти 1212 као вођа патроле, за време јуриша на истој коти јурнуо је на челу своје десетине на непријатеља, ускочио у непријатељски ров, запленио митраљез и из њега отворио ватру на непријатеља.[34]

У пробоју Солунског фронта, у једној од многобројних борби с Бугарима на самом врху Кајмакчалана, Миладин Васовић је погођен куршумом и избачен из строја. Лечен је у савезничкој болници у близини Солуна. После излечења Васовић је наставио ратно војевање у Банату. Из рата је изашао са више српских и савезничких одликовања и чином капетана.

О борбеним подвизима Миладина Васовића сведочи и наредба српске Врховне команде од 13. фебруара 1918. о додељивању Карађорђеве звезде, у којој се набрајају његови подвизи у борбама:

„Наредник из резерве Миладин Илије Васовића учинио је следеће похвално дело:

1) У борбама на Горичеву, где су биле огорчене борбе био је неустрашив. У тим борбама показао је сву своју умешност, пожртвовање и родољубље, јер је 31. августа 1916. године на поменутом положају у борби био рањен и као такав остао је и даље у борби не хтевши ићи на превијалиште, нити у болницу, мада је упућен.

2) У борбама на Црној Реци био је водник и увек је предњачио својим

[33] Добросав Туровић, *Јунаци Гвозденог пука*, стр. 99–106.
[34] Архив VII Београд, бр. 26, ф. 3.

личним пожртвовањем у своме воду.

3) У борбама 28. октобра и ноћу између 28. и 29. октобра 1916. г. на положајима „Чуке” при непријатељском контра–нападу, показао се неустрашив, као на положајима северно од села Полога. У критичним моментима држао је десетину у својим рукама чврсто и непоколебљиво, храбрећи је личним примером.

4) У борби 29. октобра 1916. г. на „Чукама” као десетар храбро је јурио на челу своје десетине све док није зашао непријатељу за леђа и пресекао му одступницу, отворивши ватру изненада непријатељу у леђа, а за тим извршио јуриш на истог, чиме је допринео да се заробе два официра и 174 непријатељска војника.

5) 4. новембра 1916. г. у борби при нападу на коту 1212 као вођа патроле био је храбар и неустрашив. За време јуриша на истој коти, храбро је јурио на челу своје десетине на непријатеља, ускочивши у непријатељски ров и у истом заробио непријатељски „митраљез” и из истог непријатељског митраљеза отворио бочну ватру на непријатеља.

Приликом одбијања непријатељског контра–напада на коти 1212 истог дана наредник Васовић, такође је дејствовао из заробљеничког непријатељског митраљеза.

Наредника Васовића за горе поменута дела и храбро држање у свима борбама јавно похваљујем.”

У пробоју Солунског фронта Миладин Васовић је погођен куршумом и избачен из строја. Лечен је у савезничкој болници у близини Солуна. После излечења Васовић је наставио ратно војевање у Банату. Из рата је изашао са чином капетана.[35]

* * *

Капетан прве класе и носилац Карађорђеве звезде Новак Живковић, из Пустог Шилова, учествовао је у ратовима с Турцима 1912, Бугарима 1913, Аустријанцима, Немцима и Бугарима 1914–1915. и на Солунском фронту 1916–1918. године. Припадао је прослављеном „гвозденом“ пуку. „Наредник 2. чете 1. батаљона Новак Живковић у свим борбама служио је чети за пример., посебно се истакао код села Горничева, где је са својим водом допринео да се овлада положајем.“ Из Првог светског рата изашао је с чином капетана прве класе. За војничке подвиге и командовање на бојном пољу одликован је златном Карађорђевом звездом, Обилића медаљом за храброст, Медаљом за војничке врлине и Медаљом за ревносну службу. Носилац је и свих српских споменица у ратовима 1912–1918. године. Умро је 1929. у Војној болници у Београду, где се лечио од рана задобијених у ратним окршајима.[36]

[35] Дневник Миладина Васовића, св. (необјављен), налази се у породичној заоставштини Васовић у Скопљу.
[36] Д. Туровић, *Горња Јабланица*, стр. 378 и М. Добричанин, стр. 487.

Носилац Карађорђеве звезде и потпоручник Мирко Васиљевић, из Стубле, учествовао је у оба балканска рата и у Првом светском рату. Истакао се у српско–турском рату 1912. и унапређен у чин поднаредника, а у српско–бугарском рату 1913. у чин наредника. Борио се и на Солунском фронту 1916–1918. године. Ту је стекао златну Карађорђеву звезду и унапређен је у чин потпоручника. Његове груди красила су и одликовања савезника Носилац је четири споменице за учешће у ратовима 1912–1918. године.[37]

* * *

Капетан прве класе и носилац Карађорђеве звезде Петар Цветковић, из Реткоцера био је припадник „Гвозденог пука". Кад је започео рат са Аустријанцима ступио је на војну дужност као]ак наредник 13. иула 1914. године. После Церске битке, 13. октобра, унапре]ен је у чин потпоручника. За време Макензонове офанзиве на Србију повлачи се 1915. године са српском војском. Пешице прелази албанске гудуре и стиже на Крф, а одатле на Солунски фронт.

И на Солунском фронту Петар Цветковић ће показати јунаштво и војничке врлине. Септембра 1916. године истакао се у борбама српске војске код Црне Реке и на Кајмакчалану. Са својим пуком борио се у саставу 122. колонијалне дивизије француске војске. На Црној Реци преживео је тешке борбе с Бугарима, а на Битољу је тешко рањен. Бајонетом је рањен на шест места. Непријатељско тане пробило му је грудни кош. Из Првог светског рата Петар је изашао као тежак војни инвалид и са највишим српским одликовањима: Карађорђевом звездом с мачевима IV реда, златном Медаљом за ревносну службу, Медаљом за војничке врлине, Орденом југословенске круне V реда и Обилића медаљом за храброст. Носилац је и свих ратних споменица 1912–1918. године.[38]

Поручник српске војске и носилац Карађорђеве звезде Станко Влаховић, из Тулара, после повлачења преко Албаније укрца се са многим другим рањеницима у три француске лађе које су из Валоне запловиле према Алжиру. На путу их је пресрела немачка подморница и потопила један брод. Код италијанске обале немачка подморница погодила је у леви бок брод на којем се налазио и Влаховић. У тој несрећи настрадало је око сто војника и рањеника. Брод се једва одржао на површини мора и тако оштећен стигао је до Туниса. Рањеници су упућени у Бизерту. После неколико месеци лечења и опоравка, с пролећа 1917 године, Станко Влаховић са групом опорављених рањеника пребачен је из Бизерте на Солунски фронт. „Поднаредник 3. чете 1. батаљона Станко Р. Влаховић као заступник десетара нарочито се истакао у борби код Горничева као вођа бомбаша. Постигао је знатан успех и био

[37] Исто, стр. 280 и М. Добричанин, стр. 484.
[38] Д. Туровић, стр. 280–281, М. Добричанин, стр. 498.

тешко рањен. У каснијим борбама запленио је један митраљез. Каотакав предложен је за страна одличја." И на положајима Слоунског фронта Станко је доживео два рањавања. Лечен је у француској и енглеској болници. Са још неисцељеним ранама Влаховић је учествовао у пробоју Солунског фронта септембра 1918. године. Са српском војском доспео је чак до Триглава и Ријеке.[39]

* * *

Витез Карађорђеве звезде Стеван П. Рајчевић, пилот и капетан прве класе, родом из Реткоцера, истакао се у Балканским ратовима и Првом светском рату. Носилац је златне Карађорђеве звезде с мачевима, Ордена Белог орла, две Обилића медаље за храброст, француског Ратног крста и других српских и савезничких одликовања. За ратне заслуге и показану храброст више пута је похваљиван.

О Стевановом ратном војевању лист „Авијатика" пише:

„После угушења албанске побуне његов пук је из Дебра са положаја „Два брата" пребачен на бугарску границу, те је читав месец дана логоровао на Овчем Пољу. Приликом мучког бугарског напада на Брегалници, његов пук је био на Јежевом Пољу, где се сукобио с Бугарима. У огорченим борбама на Брегалници и после заузећа Штипа, при једном јуришу Рајчевић је био тешко рањен. При објави мобилизације 1914. године распоређен је у Други прекобројни пук комбиноване дивизије. Са тим својим пуком, у коме је био водник, учествовао је у свим борбама које је пук водио и са њиме дошао на Крф. У борбама на Церу, видно се истакао личном храброшћу, тешко је рањен и за заслуге у бици на Церу одликован је златним орденом Карађорђеве звезде с мачевима. 6. априла 1916. године из другог прекобројног пука комбиноване дивизије био је изабран за питомца за изучавање пилотаже и са Крфа са осталим изабраним друговима упућен у Француску. 1. септембра 1916. Сврпшо је пилотску школу у Шартру у Француској, а потом се вратио на Солунски фронт, где је распоређен у српско-француску ескадрилу.

У даљем свом раду у ескадрили на фронту имао је изванредних примера храбрости и пожртвовања и увек се истицао у извршавању тешких задатака. За тај свој рад, поред осталих похвала и одликовања, 23. марта 1918. године похваљен је наредбом команданта армије. За време пробоја Солунског фронта извршио је с успехом многе задатке и видно се истакао личним јунаштвом. Његов рад у авијацији приликом септембарске офанзиве нарочито је крунисан успешним одржавањем веза између наших јединица, које су наступале и гониле непријатеља."[40]

[39] Исто, стр. 325–335.
[40] *Авијатика,* 1934, стр. 401–403.

* * *

О ратовању на Солунском фронту казивао је Лука Перовић, из Тулара: „После три месеца отишли смо за Солун и ја сам прекомандован у Шеснаести пук. Била кратка обука, па ајде одмах на Кожух. Претурали смо се тамо и овамо. После месец дана отишли смо на Горничево, па на Кајмакчалан и коту 12–12. Било је то новембра 1916. године. Подвукли смо се под коту, све сам камен. Одреди мене командир да идем лево на стражу и да пазим да се непријатељ не провуче кроз поток. Пробдео сам целу ноћ са петнаест војника. Око поноћи паде киша, а онда удари снег и мећава, какве никад у животу нисам упамтио. Дошло да се мора мрети од студени. Пред зору стигло наређење да нападамо, а ми се смрзли. Не може човек пушку да држи у рукама. Брише север, снег засипа, а ми у борбу. Са петнаест мојих соколова ја пођем напред. Полако, полако све до шанца. Хладан ветар бије до костију. Пред самим ровом пузали смо од плоче до плоче. За нама цео батаљон. Пуже и командант батаљона и командир чете, звао се Никола, беше омален човек. Нема ту разлике између војника и официра. Кад смо дошли до на саме ровове, ништа се није чуло. Имали смо француске бомбе са оном кашиком. Бациш је – она одмах експлодира. Командант нас поведе у јуриш кличући: „Ура! Напред, јунаци! Напред соколови!"

Почеше да праскају бомбе. Што је било у рову од Бугара све се предало. Заробили смо педесет војника и два митраљеза. Они се били смрзли у рововима, па нису могли ни пушку да опале. И лево и десно наши заузеше коту. Изломили смо ту њихове пушке и подложили ватру да се огрејемо.

Одатле смо отишли на коту 10–50. Тамо је било, богами, повуци и потегни. Они се изненада вратише и заузеше наш положај. Удри онда у контранапад. Опет бомбама, опет на ровове. Ту ме удари куршум испод десне сисе и изађе испод леве плећке. Таман сам хтео да бацим бомбу. Сама ме срећа сачувала да је нисам запалио. Разнела би мене. Како ме ударило, испустио сам бомбу и ништа више нисам видео. Тако рањен лежао сам цео дан. Тек увече дигао сам се, дотетурао до наших ровова. Мој водник био је један каменорезац из Ужица, дође па ми преви рану. Удари крв кроз копоран, па само цури низ леђа. Заповеди он да узму шаторско крило на пушке и да ме однесу до превијалишта. Кад се спустисмо мало доле, непријатељска артиљерија осу ватру. Сакрили смо се под једну стену и ту остали целу ноћ. Гранате падају, руши се дрво и камен. Тек сутрадан одвели су ме у француско превијалиште. Доктор, неки добар Француз, даде ми коњака и ја дођох себи. Тамо сам нашао и Божа Токовића из Губавца. После смо се опет вратили у јединицу и наставили рат. Убрзо је пробијен фронт."

Наредник Прве чете Првог батаљона Другог пешадијског пука Миладин Поповић, из Гајтана, носилац Карађорђеве звезде, испевао је песму о свом побратиму Луки Перовићу под насловом „Српски ратник у рову болује".[41]

[41] М. Шантић, *Витези слободе*, Београд, 1938, стр. 356–369 и Д. Туровић, *Јунаци Гвозденог пука*, стр. 247–261.

* * *

Влајко Петрушић, из Гајтана, истакао се у многим борбама са Бугарима, Аустријанцима и Немцима у Првом светском рату, а учествовао је и у пробоју Солунског фронта. Његови савременици причали су да је у бој ишао као на „свадбу”. Од редова унапређен је у чин потпоручника. Неколико је пута рањаван. Умро је веома млад, у првој послератној 1919. години и сахрањен на београдском Новом гробљу. Његова породица ископала је његове кости и пренела их на сеоско гробље у Гајтану.

Влајко Ј. Петрушић, наредник 4. чете 3. батаљона, из Гајтана, истакао се у борби на коти 1212. Са четом извршио је јуриш на непријатељски ров, заузео га и уништио непријатељске војнике. После заузећа рова отворио је бочну ватру и тиме допринео да се заузму остали непријатељски ровови на коти 1212. Такође, при непријатељском контраудару испољио је јунаштво.[42]

О преносу посмртних остатака Влајка Петрушића писало је у „Политици”:

„У оно време када је на београдском Новом гробљу сахрањен професор Илија Хаџић, са истог гробља ископане су, однете и на сеоском гробљу у селу Гајтану, у Јабланици, на југу Србије, покопане кости ратника, потпоручника Влајка Петрушића, јунака у балканским и првом светском рату, умрлог у првој послератној, 1919. години.

Влајко Петрушић је био млад сељак из Јабланице, из села Гајтана, носио је у себи јуначку искру, којом су се одликовали сви његови земљаци – војници чувеног Другог гвозденог пука. У војску је ступио 1913. године, у борби на Злетову издржао је прво ватрено крштење, па даље, на Брегалници, Гуљану, све до 1918. године. За све време рата Влајко је важио за једног од најхрабријих бораца. То му је донело многе похвале и одликовања. Одликован је и сребрним и златним орденом Карађорђеве звезде...”

На Солунском фронту са Влајком били су и његова браћа Видак и Радуле Петрушић. Радуле је био телеграфиста и учесник оба балканска рата.[43]

Аустроугарско–немачка и бугарска офанзива 1915. на Србију затекла је Баја Милуновића у војној болници. Српска команда одредила је Баја за командира моравске болничке чете. Са неисцељеним ранама и завојима око главе, Милуновић је преко Призрена, Љум Куле и Скадра прешао албанску голготу. На Крфу, после реорганизације српске војске, Бајо је упућен на Солунски фронт. Иако тежак инвалид, Милуновић учествује у борбама Моравске дивизије на Груништу и Бразатој коси. Борио се још пуне две године, до ослобођења земље 1918. године. За испољену храброст на Солунском фронту предложен је за Карађорђеву звезду I степена. Међутим, никада је није добио због прописа да српским официрима то високо

[42] Архив VII Београд, бр. 25, ф. 2.
[43] *Политика,* Београд, 14. VI 1931. и Д. Туровић, стр. 230–339.

одликовање не следује. Уместо Карађорђевом звездом одликован је Орденом белог орла IV степена са мачевима и Орденом југословенске круне IV степена.[44]

* * *

Миладин (Мијајлов) Поповић, из Гајтана, својим храбрим и одлучним држањем био је пример и на Солунском фронту. Борио се са Бугарима на коти 12–12, Добровени, Облаковом брду, Груништу, Старовини, Бањици, на Црној Реци, Магленици, на Кајмакчалану, Криволаку, Каменој чуки, Горничеву, Суходолу, Бранику, Репишту, Кожуфу, као и приликом пробоја Солунског фронта 15. септембра 1918. године и ослобађања Србије, Срема, Баната, Бачке, Барање, Славоније, Арада, Темишвара и других крајева.

У књигама података о ратницима–борцима одликованих сребрним војничким орденом Карађорђеве звезде о јунаштву Миладина Поповића, између осталог, пише како је добио ово највише одличје:

„У 1. чети 1. батаљона 2. пешадијског пука „Књаза Михаила”, зато што је:

а) 2. септембра 1916. године када је његова чета, која је вршила гоњење непријатеља, била заустављена непријатељском пешадијском ватром код села Кружеграда, пријавио се добровољно да извиди село. При извршењу задатка дочекан је јаком пешадијском ватром,али га то није спречило у извршењу добивеног задатка. Непријатељска одељења напао је са својих 6 војника бомбама и принудио их да се повуку, чиме је створио могућност да се чета без губитака пребаци на леву обалу Кружеградске реке.

б) У борби на чукама 28. октобра 1916. године био је необично храбар приликом одбијања непријатељског контранапада, који је непријатељ вршио да поврати изгубљени положај.

в) 31. октобра 1916. године пред котом 1212 отишао је добровољно у патролу, привукао се непријатељском митраљезу и онеспособио га бомбама за дејство, том приликом је тешко рањен.

г) У свим овим борбама показао се храбар, умешан и ретко пожртвован борац у својој чети.”

Миладин је у тим великим биткама два пута рањен: 7. октобра у борби са Бугарима код Сливнице (Црна Река) и 31. октобра 1916. године у нападу на коту 12–12. Ова кота била је за српску војску дуго недостижна. Српске јединице, пуних дванаест дана и ноћи, водиле су тешку борбу не би ли је освојили, уз велике губитке. Добровољац и бомбаш Миладин Поповић једне јесење кишовите ноћи, крадомице, привукао се до саме коте и бомбама је паралисао дејство непријатеља. Тада је рањен. За тај подвиг Врховна српска команда одликовала га је сребрном Карађорђевом звездом са мачевима. Миладин је рањен и 1917. године и лечен у савезничкој болници од 15. септембра до 27. новембра. Унапређен је у чин поднаредника.

[44] Архив VIII, к. 3, Д. Туровић, стр. 123–128.

Крајем 1916. године војна безбедност посумњала је да Миладин Поповић припада тајној организацији пуковника Драгутина Димитријевића Аписа „Уједињење или смрт”, познатој и под именом „Црна рука”. Служба безбедности пратила га је два–три месеца. Покушала је и да га физички ликвидира. Једне априлске ноћи 1917. припадници безбедности ушли су у Миладинов шатор у намери да га убију, али га нису затекли. Пре њиховог доласка Миладин је био изашао из шатора у шетњу са својим земљацима. Тако је избегао смрт. Сутрадан у пук је стигао краљев поверљив акт са напоменом да Миладин Поповић није припадник Аписове организације, па је сва сумња одбачена.

Поред храбрости и свих војничких врлина Миладин Поповић је на Солунском фронту запажен и по дружењу са Енглескињом Флором Сандез, познатом болничарком и потпоручником српске војске. С њом је ратовао и дружио се скоро до краја рата. У предаху ратних окршаја, још током повлачења преко Албаније, Крфа и Вида, а затим ратујући на Солунском фронту, написао је више епских песама. На жалост, збирка епских песама није сачувана у целости, јер је пропала за време Другог светског рата.[45]

Јунаштва у пробоју Солунског фронта

На Солунском фронту 1916—1918. године Горњојабланичани су испољили јунаштво, пожртвовање, одлучност, присебност и гороштачку сналажљивост у биткама „Гвозденог пука” на коти 12–12, код села Бача, Добровине, Ешкиса, Камене чуке, Црне Реке, Говедарника, на Кајмакчалану, на Горничеву, Воштарану, код река – Бродске, Црне и Сакуљеве, затим Острва, на Чукама, код Велеса, Тепаваца, Јаротока, Суходола, коте 10–50, Радеша, Кожуфа, Магленице, Кавадараца, Криволака, Црног Дрима, Редута, Црног Брода, Чеганске косе и на многим другим непријатељским тврђавама и бусијама. И није чудо што се „Гвоздени” пук дичио војницима из Горње Јабланице![46]

Савезничка војска извршила је пробој Солунског фронта од 15. до 18. септембра 1918. године. Пред пробојем фронта српска војска је имала 6 пешадијских и једну коњичку дивизију. Савезници су имали 28 а бугарско–немачке снаге 14 и по дивизија. Српска војска ојачана двема француским дивизијама и артиљеријом, у тродневним борбама пробила је Солунски фронт на сектору Добро Поље–Ниџе–Козјак. За скоро десет дана непријатељ је потпуно разбијен. Српске снаге са фронта Серта и Бабуне избиле су на линију Штип–Велес. Бугари су се повукли на читавом фронту 150 километара, од Дорјана до Јадранског мора, на линији организоване одбране Тетово–Скопље–Плачковица–стара бугарска граница. Српска војска заузела

[45] Уверење Другог пешадијског пука, команде бр. 2740, од 23. II 1927, *Радио ТВ ревија Београд,* 22. XII 1978. године; Д. Туровић, *Јунаци Гвозденог пука*, стр. 299–314.
[46] Д. Туровић, *Горња Јабланица кроз историју*, стр. 286–299.

је Прилеп (23. септембра) и Скопље (29. септембра), затим избила на бугарску границу код Царева села и Криве Паланке и бугарску војску избацила из рата. Коначан слом непријатељског фронта у Македонији присилио је бугарску владу да 30. септембра 1918. потпише безусловну капитулацију. Кад је нехмачки цар Виљем чуо вест о капитулацији Бугарске послао је бугарском краљу Фердинанду саркастичан телеграм: „60.000 Срба решили су исход рата. Срамота!"

Прва српска армија под командом генерала и војводе Петра Бојовића наставила је гоњење разбијене војске немачког генерала Сколтеза на правцу Врање–Ниш–Београд, а Друга српска армија под командом војводе Степе Степановића на правцу Косово, долином Ибра ка Босни и Херцеговини. У току дводневних борби, између Прешева и Врања Прва српска армија разбила је 9. аустроугарску дивизију и 4. октобра ослободила Врање, а њена Дунавска дивизија 7. октобра, ослободила је Лесковац. Аустроугарски маршал Ковес, коме је поверен балкански фронт, безуспешно је покушао да задржи наступање српске војске код Ниша а касније и на Сави и Дунаву. Прва српска армија осујетила је његов план. Непријатељ је разбијен и код Ниша 12. октобра 1918. године. Војвода Петар Бојовић убрзао је победоносни марш и 1. новембра ушао у ослобођени Београд. Почетком новембра Немци су прешли Дунав и Саву. За шездесет дана, српска војска поразила је непријатељске армије, прешла око 800 километара, ослободила земљу и прешла Дунав сламајући отпор немачких и мађарских трупа. Ослобођени су Срем, Банат, Бачка, Барања, Славонија, Арад (22. XI), Темишвар (16. XI) итд. За Србију и српски народ била је превисока цена побуде: у Првом светском рату Србија је изгубила 1.180.000 становника и чак 58,5 % мушких глава од 18 до 35 година. На самом почетку Првог светског рата Србија је прокламовала да води рат не само за ослобођење Српства већ и за ослобоћење других јужнословенских народа и остварење идеје њиховог уједињења, које су се појавиле у XIX веку.[47]

Капетан I класе Милован П. Богдановић, из Реткоцера, одликован је трима златним Обилића медаљама, Орденом Југословенске круне V реда. Носилац је Албанске споменице, Споменице за рат ослобођења и уједињења 1914–1918. године и других српских и савезничких одличја. Богдановић је био и један од 1300 каплара. Борио се у Ћачкој чети, прешао албанске гудуре и беспућа и наставио ратно војевање на Солунском фронту 1916–1918. године. О његовом борбеном подвиг у пробоју Солунског фронта, у наредби број 1625 генерала Панте К. Грујића, команданта Моравске дивизије, између осталог пише:

„Активни наредник – помоћник водника митраљеског одељења 2–ог батаљона, 2-ог пешадијског пука, Милован П. Богдановић – 15. септембра (1918). тек. год, у борби са непријатељем, када је непријатељ. батаљон нападао са две чете источно од села Јокале Дилер на знатно јачег

[47] Исто.

непријатеља, који се је спремао да нас нападне, показао је одличну храброст, умешност у вођењу митраљеског вода као и у отварању прецизне и поражавајуће ватре, подухватајући кошењем непријатељских стројева, који су се упорно бранили, задржавајући наше нападне делове, одлично организованом ватром онемогућио је дејство и непријатељских митраљеза и брдске батерије према себи, када је дрско штитила одступајуће делове, затим, брзим скоковима гонећи у стопу непријатеља не дајући му ни тренутка да се организује за одбрану. Напред именованог за изложена дела јавно похваљујем.“[48]

* * *

Резервни капетан I класе Ђуро (Ђорђијев) Перовић, из Гајтана, показао је храброст на Церу, Колубари, Дрини и Солунском фронту. Посебно се истакао на Солунском фронту, где је и у часовима примирја звуцима гусала бодрио дух својих другова. Одликован је сребрном Карађорђевом звездом са мачевима, златном и сребрном Обилића медаљом, Орденом југословенске круне, француским Ратним крстом са палмом, Албанском споменицом и још неколико одликовања.[49]

Пре пробоја Солунског фронта 1918. године, на позив команданта „Гвозденог пука“ пуковника Ћире Даскаловића, наредник Ђуро Перовић добровољно се пријавио, са још неколико Горњојабланичана – Петром С. Вукадиновићем из Чокотина, Николом Спасојевићем из Реткоцера, Недељком Минићем из Стубле, Симом Радовићем из Тулара и Милорадем Пећанцем, да изврши неколико опасних борбених задатака у непријатељској позадини. Војвода Живојин Миишћ саопштио им је да иду у велику неизвесност, али да морају чувати част српског војника и Отаџбине. Потом су се јавили у штаб француске Источне војске. После једнонедељних припрема, са поверљивим инструкцијама, упућени су на извршење борбеног задатка на простору Кавадар–Грацко.

Ђуро је понео и дванаест голубова и 26. августа 1918. године из места Јенице на Вардару полетео је француским авионом у непријатељску позадину. Спустили су се неприметно на једну малу ливаду. Ђуро Перовић је остао са голубовима–писмоношама, а пилот је одмах покре нуо авион на повратак. Ђуро је извиђао терен и голубовима слао савезничкој команди извештаје о непријатељу. Сваког дана прелазио је десетине километара између Криволака и Грацког, где се налазио штаб непријатељске артиљерије. Спуштао се и у села и варошице. Прерушавао се повремено у радника, продавца бозе, просјака. Голубове је морао сакривати по шумарцима и корову. Они су му задавали највише бриге. Перовићеви подаци из позадине

[48] Д. Туровић, *Горња Јабланица*, стр. 287–288.
[49] Д. Туровић, *Јунаци Гвозденог пука*, стр. 243–245 и М. Добричанин, *Топлички Гвоздени пук*, стр. 493.

фронта да вали су драгоцене податке српској и савезничкој команди о непријатељу уочи пробоја Солунског фронта. После три недеље извиђања, кад је фронт већ био пробијен, Перовић је наишао на војнике 22. пука српске војске, са којима је отишао у Кавадар, где се налазио штаб Вардарске дивизије. Ту је саслушан, а потом је упућен у штаб Армије, који је био смештен у једном селу више Кавадара, где је поднео рапорт лично војводи Степи Степановићу. Војвода га је детаљно испитивао о свим догађајима и свему ономе што је видео у позадини непријатељског фронта.

Сутрадан је врховни командант престолонаследник Александар одликовао Ђура Перовића Карађорђевом звездом са мачевима, а један француски пуковник предао му је француски орден Ратни крст са палмом. Затим је упућен да иде и тражи своју јединицу, која је била одмакла у свом борбеном налету. Перовић је сустигао свој „Гвоздени пук" у Великом Бечкереку, где је служио још годину дана, све док није демобилисан.

У међувремену сусрет са завичајем, за време кратког одсуства, донели су Ђуру, уместо радости, велики бол. У Гајтану је затекао само згариште, а мајка Петрана, сестра, жена Милева и ситна деца Обрад, Крстиња и Милена на зверски начин су уморени од Бугара за време Топличко–јабланичког устанка 1917. године. Ђуро је на згаришту свога дома пролио вино које је био донео за славу (Аранђеловдан) и одмах се вратио у јединицу. Видевши га унесрећеног, његов ратни друг Миладин Васовић, из Гајтана, у жељи да га утеши, одмах му је наменио за жену своју најмлађу сестру Божану. Тако је Ђуро поново засновао породицу и стекао шесторо деце (два сина и четири кћери), али ће седамнаестогодишњег сина Ђорђија (Баја) изгубити у Другом светском рату.[50]

* * *

Петар (Савов) Вукадиновић, из Чокотина, иако са још неисцељеним ранама, наставио је борбени пут 1915. године, прешао албанске гудуре и стигао на Крф. На Церу и касније на Солунском фронту Вукадиновић је потврдио своју неустрашивост и храброст, о чему су Горњојабланичани касније са усхићењем причали. На крају рата унапређен је у чин резервног пешадијског потпоручника и постављен за командира митраљеског вода 1. батаљона „Гвозденог пука". Два пута је рањаван и задобио тешке промрзлине.

Пред сам пробој Солунског фронта августа 1918. био је у групи Горњојабланичана који су се добровољно јавили да пређу у непријатељску позадину и прикупе податке о непријатељу. У пределу између Штипа и Струмице бугарска артиљерија погодила је француски авион којим су летели наредник Петар Вукадиновић из Чокотина и поднаредник Симо Радовић, из Тулара. Авион је принудно атерирао у позадину бугарског положаја. Опкољени од бугарске војске, добровољци су били принуђени да се предају заједно са француским авијатичарем. Бугари су их спровели у Софију. После

[50] Исто и Д. Туровић, *Горња Јабланица,* стр. 288–290.

саслушања и премлаћивања, осудили су их на смрт. Заказан је и дан њиховог погубљења. Бугари су их чак натерали да ископају гробове. Непосредно пре извршења пресуде објављена је капитулација Бугарске. Бугари добровољце и француског пилота враћају на фронт и предају савезничкој команди. За испољену личну храброст и борбене подвиге у рату Петар је одликован сребрном Крађорђевом звездом, двема златним и једном сребрном Медаљом Обилића за храброст и другим одликовањима, носилац је Албанске споменице и Ордена св. Саве. Крај рата дочекао је у чину потпоручника, а касније је доспео до чина капетана I класе у резерви.

По завршетку рата краће време је био у активној војној служби као командир вода у граничној јединици, на сектору Вршца, на југословенско–румунској граници. Ослобођен је војне обавезе пошто су наступиле тешке последице рањавања и промрзавања у рату. Обе ноге су му ампутиране. После операција нашао се у војној болници у Скопљу када је био у посети краљ Александар Карађорђевић. Видевши га руменог и ведрог лица, а зачуђен што не устаје да га поздрави, краљ је упитао Вукадиновића: „Побогу, војниче, што си ти овде?" Уместо одговора Петар је збацио покривач са себе и открио остатке ногу. Изненађен призором, краљ га је војнички поздравио и извинио му се речима: „Опрости, јуначе, молим те!"

У време каснијег боравка и лечења у истој болници посетио га је армијски генерал (ранији црногорски сердар) Јанко Вукотић, командант Треће армијске области у Скопљу, који му је био сродник (Вукадиновићи су огранак породичне лозе Вукотића). У знак рођачке пажње и захвалности за ратне подвиге генерал Вукотић му је поклонио свој сребрни џепни сат, који Петрови потомци и данас чувају као драгоцену породичну успомену.

Израњаван и оболео, Петар Вукадиновић дочекао је тек 43. годину живота. Умро је 1931. године и сахрањен је у Пропаштици, где се населио после рата.[51]

* * *

Носилац Карађорђеве звезде Арсеније Микарић, из Богуновца, и Цветко Симић, из Медвеђе, војевали су у Првом светском рату у истој јединици, у „Гвозденом пуку". У свим борбама, од Цера до Дрине, из боја у бој, ишли су заједно. У многобројним оружаним акцијама и препадима на непријатеља били су увек један поред другог и у тим тешким тренуцима међусобно се помагали. Њихово велико ратно пријатељство нарочито се исказало приликом преласка албанских гудура и на Солунском фронту. У јуришима на непријатељска утврђења по неколико пута били су рањавани. Али, једнога дана граната паде близу њих и шрапнели погодише Арсенија Микарића. Овог пута његов ратни друг није му могао помоћи. Арсеније је издахнуо на Цветковим рукама.[52]

---

[51] Д. Туровић, *Јунаци Гвозденог пука*, стр. 241–244 и *Горња Јабланица*, стр. 290–291.
[52] Исто, стр. 316–317.

* * *

Наредник Мико Милошевић, из Врапца, учествовао је у Балканским ратовима Србије и у многим борбама у Првом светском рату. За испољено јунаштво стекао је 13 одличја у биткама на Куманову, Брегалници, Церу, Колубари, Дрини и Солунском фронту. Носилац је Карађорђеве звезде са мачевима и три Медаље Милоша Обилића за храброст.[53]

Петар Т. Павловић, поднаредник 1. чете, 3. батаљона из Медевца, истакао се 1916. године у борби на Горничеву. Осмотрио је непријатељску артиљерију у повлачењу и снажним гласом викнуо: „Напред, одступају!" и убрзо међу првима стигао до топова пука, што је допринело убрзаном повлачењу непријатеља.[54]

Поднаредник Петар Т. Павловић, са редовима Петром Радовановићем и Марком Симоновићем стигао је са Солунског фронта коњима у Туларе. Непријатељске јединице су се још повлачиле из Јабланице и Пусте Реке према Нишу. Кад су стигли у завичај, позвали су преживеле јабланичке комите у Туларе и организовали мању наоружану јединицу. Циљ ове јединице био је разоружање и заробљавање немачких, аустријских и бугарских војника који су се повлачили. Туларска јединица, под командом Петра Павловића, напала је 26. септембра 1918. једну већу аустријску јединицу.

О том подвигу Туларчана под командом Петра Павловића, у „Службеним новинама", између осталог, пише:

„Петар Т. Павловић из Медевца се као поднаредник 1. чете, 3. батаљона 2. пука, одликује се орденом КЗ (Карађорђева звезда) за велики подвиг и показану храброст 26. 9. 1918. године.

Тога дана су он и редови 2. пука Петар Радовановић и Марко Симоновић самоиницијативно организовали народ општине туларске и напали једну непријатељску јединицу у повлачењу, код села Дабишевца.

У тој борби је заробљено 19 непријатељских официра, 150 војника и заплењено 5 митраљеза, 8 коња и осталог ратног материјала. Истовремено су том приликом ослобођена и наша два заробљена војника."

Потпоручник Петар Павловић, поред Карађорђеве звезде са мачевима, одликован је и савезничким одликовањима. Носилац је француске војне медаље и енглеске војне медаље за изузетну испољену храброст и заслуге стечене на бојном пољу Солунског фронта.[55]

---

[53] Д. Туровић, *Горња Јабланица*, стр. 293–294.
[54] Архив VII Београд, бр. 26, ф. 3.
[55] Архив VII Београд, бр. 26, ф. 3; М. Добричанин, стр. 332; Д. Туровић, стр. 132–136.

* * *

У интерпелацији Народне скупштине Србије донете на Крфу 23. септембра 1917. године о храбрим српским ратницима на Солунском фронту, између осталог, пише:

„Дуго ратовање и под врло тешким околностима без сумње утицало је на издржљивост физичку и душевну наших херојских војника. Нема примера, у овом Светском рату, да је војник ма које државе, која је у рату, без смене, без свих оних потребних услова за одржавање здравља, без добре исхране, без потпуног лечења-издржао толико борби и имао толиких успеха као српски војник. Нема државе, која је такав и толики проценат према своме људству у војску узела, као Србија. Нема државе, која би показала пример, да се у рату налази: дед, син, унук и зет.“[56]

Резиме

Јабланица у јужној Србији дала је видан допринос ослободилачкој борби српског народа у XX веку. Посебан допринос испољила је у два балканска и два светска рата, као и у Топличком устанку.

У Отаџбинском рату 1914–1918. године из Јабланице су 133 војника српске војске носиоци Карађорђеве звезде са мачевима. У овом крају регрутован је чувени Други Гвоздени пук „Књаз Михаило“ и дигнут Топлички устанак у селу Обилићу. У Другом Гвозденом пуку 37 најхрабријих војника из Јабланице су носиоци Карађорђеве звезде. Они су испољили личну храброст и јунаштво 1914–1915. На Церу, Богатићу, Текеришу, Рајцу, Црној бари, Гучеву, Колубари, Мачковом камену, Сувобору, Косином граду, Великом Поповићу, Дрини, Лазаревцу и другим српским бојиштима, затим на Солунском фронту 1916–1918. На коти 1212, Чуки, Горничеву, на Црној реци, Редуту, на коти 10–50, Облаковом брду, Груништу, на Кајмакчалану, Криволаку, Репишту, Кожуфу, реке Бродске, Суходола, Црног Дрима, потом у пробоју Солунског фронта септембра 1918. године.

У Првом светском рату погинуло је око 5.000 Јабланичана, а само у Топличком устанку 2.500 Срба и спаљена устаничка села, а имовина уништена и опљачкана од стране Бугара и Арнаута.

И данас Јабланица се поноси са својим јунацима, витезима Карађорђеве звезде и Другим Гвозденим пуком „Књаз Михаило“, елитним пуком српске војске.

[56] Д. Туровић, *Горња Јабланица*, стр. 296.

Марина Влаисављевић
Народни музеј
Ниш

ОФИЦИРИ ИЗ НИША - ПРИПАДНИЦИ 2. ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА ПОГИНУЛИ У РАТОВИМА ОД 1912. ДО 1918. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду су представљени активни и резервни официри из Ниша, погинули током балканских ратова и Првог светског рата, који су припадали 2. пешадијском „Гвозденом“ пуку. Приказани су основни биографски подаци, место и начин погибије 15 официра.

Кључне речи: 2. пешадијски пук „Књаз Михаило“, Гвоздени пук, погинули официри из Ниша, Први балкански рат, Други балкански рат, Први светски рат.

Ретке су јединице у историји српског ратовања које су су стекле тако високу репутацију као што је 2. пешадијски пук 1. позива „Књаз Михаило“. Српску војску и њену храброст и борбену моћ су у ратовима од 1912. до 1918. године високо ценили и непријатељи и савезници. Најелитнији у таквој војсци били су припадници овог пука. „Гвоздени пук“[1] пронео је славу српског војника од Куманова, преко Прилепа, Битоља, Брегалнице, Грљанског виса, Цера, Дрине, Колубаре, Струмице, Велеса, Дрима, Албаније, Крфа, Солунског фронта, Горничева, Црне реке, Црналишта, Ниша, Ћуприје, Свилајнца, Зрењанина и Кикинде, где је пук 1918. године завршио свој ратни пут.

Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ формиран је 19. децембра 1897. године, са Нишом као својим седиштем.[2] Пук се попуњавао војницима „првог позива“ (старости од 21. до 31. године), са подручја Топличког, Јабланичког и Заплањског среза. Најдубљи траг у колективном народном памћењу пук је оставио на подручју Топлице, па је и називан Топлички гвоздени пук.

Будући да је Ниш био мирнодопски гарнизон Другог пешадијског пука у њему су били ангажовани активни и резервни официри родом из овог града. Многи од њих су оставили своје животе на славном и тешком ратном

[1] Опширније о називу „Гвоздени пук“: М. Добричанин, *Топлички „Гвоздени“пук „Књаз Михаило“*, стр. 114, Београд: Интерпрес, 2012.
[2] Исто, стр. 7.

путу започетом у Прокупљу, по проглашењу мобилизације 30. септембра 1912. године. Радом ће бити обухваћени официри из Ниша, који су, часно служећи својој отаџбини у Другом пешадијском пуку, кроз три рата и шест година голготе, дали своје животе.

До сада је идентификовано 113 официра (активних и резервних) из Ниша и ближе околине, који су смртно страдали током ратова од 1912-1918. године.[3] Међу њима је и 15 официра припадника Другог пешадијског пука, што чини 13,2 % од укупног броја страдалих официра из Ниша.

Током ратова од 1912-1918. године, према расположивим подацима, страдала су 84 официра Другог пешадијског пука.[4] Официри из Ниша чине 17,8 % страдалих. Нису нам познати подаци о укупном броју официра из Ниша који су се борили под заставом овог прослављеног пука.

Из табеле можемо видети да је током Првог балканског рата страдао један активни официр из Ниша, током Другог балканског рата три активна и два резервна официра и током Првог светског рата пет активних и четири резервна официра.

Знајући да су на Војну академију примани одлични ученици, доброг физичког здравља а да су за резервне официре узимани узорни школовани грађани можемо у потпуности сагледати трагедију коју је доживела Србија. Изгубљене су генерације младих људи, са села и из градова, у напродуктивнијем добу, што се свакако изузено негативно одразило на демографски и сваки други напредак земље.

Иза хладних бројева крију се људске судбине и невиђена херојства. Официри који су водили храбре војнике Гвозденог пука и сами су морали бити од истог кова. Својим примером, како приличи српском официру предњачили су испред својих војника.

Први официр из Ниша, припадник Другог пешадијског пука, који је положио свој живот био је активни пешадијски потпоручник Никола Филиповић, командир вода у 2. чети, 3. батаљона. Млади потпоручник страдао је 24. октобра 1912. године, током Кумановске битке. Храбро је предводио своју чету у нападу на турску артиљерију и у том нападу је херојски изгубио живот.

Други балкански рат је донео нове, још веће жртве. О овом рату надахнуто сведочанство оставио је француски новинар Анри Барби, који је борбе око коте 650 назвао „најкрвавијом епизодом битке на Брегалници“.[5] На месту где се ломила силина бугарског напада и одлучивала судбина битке своју снагу и вољу показали су храбри Топличани. Са својим саборцима из 5. пука успели су да сузбију Бугаре али су за то платили страшну цену.

У борбама на коти 650 тешко је рањен Михајло С. Васковић, активни

[3] Опширније: Р. Костић, *Нишки официри пали у ратовима 1912-1918*, Ниш: СВЕН, 2011.
[4] Опширније: Р. Костић: *Бесмртници Гвозденог пука,* Прокупље: Народни музеј Топлице, 2011.
[5] А. Барби, *Брегалница Српско-бугарски рат 1913*, Београд 1914, стр. 51.

пешадијски мајор, командант 3. батаљона, и од задобијених рана преминуо у Скопљу 3. јула 1913. године. Потомак добровољца из Српско-бугарског рата, перспективан и способан официр, усавршаван на Војној академији у Немачкој, предводио је храбро своје војнике у ослободилачким ратовима. У Кумановској бици показао је изузетну иницијативу и смели напад његове чете омогућио је пробој турског фронта код села Табановце. У првим редовима свих битака, које је водио Други пук, личним примером водећи своје људе, погинуо је у 32. години живота. Мајка га је пренела из Скопља и сахранила у Нишу.

На истом месту, у страшном окршају у коме је Други пук разбио бугарски 13. пук, погинуо је 1. јула 1913. године активни капетан прве класе Владимир Макојевић. Увек пред својим војницима, капетан Макојевић се одликовао изузетном храброшћу и упорношћу, које су нарочито дошле до изражаја у Кумановској и бици на Бабуни. Своју врлину показао је и на Брегалници. У првим редовима, са сабљом у једној и пиштољем у другој руци водио је своје војнике у победу, коју није доживео. После рата сахрањен је у Нишу.

Од последица рањавања у херојском бомбашком нападу на бугарске положаје на Брегалници преминуо је 4. јула 1913. године резервни потпоручник Станић Сретен. Најбољи српски гимнастичар свога доба, који је због храбрости и вештине у показане у Првом балканском рату унапређен у чин потпоручника, у страшним моментима када се ломила битка преузео је команду од рањеног командира своје чете и повео своје саборце у одлучан напад. Његовом иницијативом пробијен је важан истурени положај непријатеља. За своје херојство одликован је Медаљом за храброст.

Ратни пут је Други пук даље водио према Грленском вису, природно доминантном положају, који су Бугари посебно уредили за одбрану. Освајање овог виса водило је слому бугарске војске и њеном стављању у изузетно неповољан положај. Свесни ситуације српски официри и војници, не штедећи своје животе, успели су после ужасних борби да овладају овим висом.

У овом боју погинуо је и активни пешадијски поручник Тодор Здравковић. Пореклом из куршумлијског краја, као одличан подофицир, положивши испит за официра почео је службу у Другом пешадијском пуку. У Нишу је засновао и породицу. Посебно се истакао у борбама на планини Бабуни, када је својом личном храброшћу и иницијативом сачувао освојени положај код села Крстец. Овај подвиг омогућио је даље напредовање српских снага према Прилепу. За ово херојско дело унапређен је у чин поручника и одликован Златном медаљом за храброст, као први у пуку. Беспоговорно извршавајући задатак да пружи помоћ угроженим саборцима погинуо је на падинама Грленског виса 10. на 11. јул 1913. године.

На Грленском вису погинуо је 10. јула 1913. године и активни пешадијски мајор Јордан Миловановић, командант 3. батаљона. Команду над батаљоном преузео је после погибије мајора Васковића на коти 650. Перспективни официр, омиљен међу колегама, посебно се истакао подвигом у борби за Битољ,

када је, предводећи смели јуриш, заузео важан турски положај на коти 1200 и тиме омогућио заузимање овог града. На челу свог батаљона упорно и постојано напредујући по неприступачним врлетима Грленског виса уписао се у неумрле хероје „Гвозденог пука“ у 34. години живота.

Прекаљени ратници Другог пешадијског пука нису имали пуно времена за одмор после завршетка рата са Бугарима. Већ следеће године запретила је нова опасност по нејаку Србију. Аустрија је напала малу Србију што је упалило варницу под великим европским буретом барута. Јунаци Другог пешадијског пука опет су се сврстали у двојне редове и кренули да бране своју отаџбину.

У биткама на Церу и Дрини јунаци Гвозденог пука поново су се истицали својом храброшћу и вештином. Током октобра 1914. године беснеле су битке на Дрини, у којима су боље наоружани Аустроугари артиљеријом непрекидно тукли положаје Гвозденог пука. Током бомбардовања тешко је рањен резервни пешадијски потпоручник Стојан Минић. Од последица рањавања преминуо је у нишкој Војној болници 28. новембра 1914. године. За показну храброст у борбама пре рањавања одликован је орденом Белог орла са мачевима 5. реда. Минић је свој ратни пут у Гвозденом пуку започео као резервни наредник у 1. батаљону. Вешт, храбар и поуздан водио је своје људе кроз тешке битке код Куманова, на Бабуни и Прилепу. Својом храброшћу и ранама заслужио је потпоручнички чин. За заслуге у рату са Бугарима одликован је Златном медаљом за храброст.

Током дефанзивне фазе Колубарске битке, бранећи одсудно положаје на Врачем брду и Човки пук је претрпео велике губитке. Новембра 1914. године 1.179 бораца пука је избачено из строја. Међу њима је био и активни пешадијски поручник Душан Васковић. Тешко рањен преминуо је 28. јануара 1915. године у нишкој Војној болници. Поручник Васковић се током Балканских ратова сјајно истицао својом храброшћу и војничком врлином. За подвиг код Битоља одликован је Сребрном медаљом за храброст. На Грленским височинама, при освајању бугарског положаја, Васковић је рањен. За показану храброст и умешност у вођењу својих војника одликован је Златном медаљом за храброст и унапређен у чин поручника. Поручник Васковић је своју храброст показао и у борбама на Церу и Дрини, када је предложен за још једно одликовање.

У борбама на Балином гробу код Човке, вођеним 22. новембра 1914. године погинуо је активни пешадијски капетан прве класе Љубомир Најдановић. У моменту погибије командовао је 3. батаљоном, заменивши дан раније погинулог команданта батаљона. Капетан Најдановић је био један од ветерана Гвозденог пука и веома омиљен међу својим саборцима. У Кумановској бици је у јуришу на турске положаје тешко рањен. У рату са Бугарима преводио је своју 3. чету 3. батаљона кроз све најтеже битке. За показане врлине одликован је Златном медаљом за храброст. Иако је трпео последице задобијених рана, Најдановић је своју чету повео у Церску битку. Борио се

храбро и на Дрини. Колико је био омиљен међу својим војницима сведочи чињеница да је посилни Најдановићево тело на своју руку донео у Ниш и предао га његовој мајци.

Током борби код Аде Циганлије 4. априла 1915. године погинуо је активни пешадијски капетан прве класе Миодраг Цветковић. Храбро се борећи на висовима Козјака тешко је рањен. Иако недовољно опорављен учествовао је и у рату са Бугарима. За показане врлине два пута је одликован за храброст и унапређен у чин капетана друге класе. За испољену храброст на Церу и Колубари одликован је официрским орденом Белог орла са мачевима и унапређен у чин капетана прве класе. Када је погинуо овај јунак је имао 31 годину.

Михаило Гмизовић, активни пешадијски капетан друге класе, је био један од хероја Другог гвозденог пука. Као потпоручник показао је изузетну храброст и пожртвовање када је са својим војницима на леђима изнео топове на неприступачне врхове Бабуне. Овим подвигом омогућио је пробој турског фронта код села Крстец. Код Битоља је био рањен али није одступио већ је предводио своје војнике у јуришима на турске положаје. За своје залагање и храброст одликован је Златном медаљом за храброст и унапређен у чин поручника. Истакао се у борбама на Грленском вису где је поново рањен и још једном одликован. За показану храброст у борбама на Церу, Дрини и Колубари одликован је највишим ратним одликовањем – Карађорђевом звездом са мачевима официрског реда. Иако млад, са свега 27 година, капетан Гмизовић је, као прекаљени борац, упућен у Комбиновану дивизију. У борбама на Вршкој Чуки капетан Гмизовић је по трећи пут рањен и од последица рањавања је преминуо 4. октобра 1915. године у Зајечару.

На свој ратни пут Други пешадијски пук кренуо је испраћен благословом пуковског свештеника Луке Марјановића. Овај храбри свештеник имао је у пуку статус обвезника чиновничког реда са свим правима и обавезама резервног официра и место у штабу. Лука Марјановић је своју пастирску дужност обављао са највећом љубављу. Пружајући утеху рањеним и болесним, подижући морал борцима на првој линији, неустрашиво помажући где год је то требало показивао је да се борба може водити и срцем а не само оружјем. Не хајући за свој живот испуњавао је своје свештеничке али и људске дужности. За такав свој рад одликован је Златном медаљом за храброст. Због нарушеног здравља поп Лука није могао да пође са својим саборцима у Светски рат. Остао је у Нишу где се бавио хуманитарним радом, бринући се о избеглицама, сирочићима и рањеницима. Када су Бугари окупирали Ниш 1915. године покупили су већу групу свештеника, које су наводно повели у изгнанство. Међу њима је био осведочени јунак и родољуб Лука Марјановић. Бугари су их све мучки поубијали 11. на 12. новембар 1915. године између Беле Паланке и Пирота.

Српска војска је своју голготу наставила преко кршевитих планина Албаније до острва Крф. Други пешадијски гвоздени пук је, као и увек, био на висини свог задатка. Његови официри и војници исцрпљени вишегодишњим

непрекидним ратовањем, ранама и болестима, далеко од родног краја полако су сабирали снагу.

Многи нису могли да се опораве. Активни пешадијски капетан прве класе Раденко Куштримовић је платио данак недовољно зацељеним ранама и тешкој физичкој исрпљености. Преминуо је на Крфу, у месту Ипсос 5. фебруара 1916. године. Херој Текериша, одликован орденом Белог орла за храброст, тихо је преминуо, далеко од своје породице. Током свог часног официрског и војничког живота капетан Куштримовић се борио у Првом и Другом балканском рату у саставу 16. пука. Два пута је одликован за храброст и ванредно унапређен. Када је 1913. године прекомандован у 2. пешадијски пук стао је у строј са себи равним јунацима. У Церској бици чета под његовим вођством повела је победнички пробој Аустроугарских положаја на Текеришу. У тој борби је и тешко рањен. Недовољно опорављен, са својим војницима прешао је снегом и ледом прекривене планине. У његовом херојском телу није било више снаге. Све што је имао дао је својој отаџбини.

Опорављена Српска војска је у лето 1916. године заузела положаје на Солунском фронту. Војници, подофицири и официри жарко су жудели да крену у пробој и да се врате у своју Србију. Бугари су изненадним нападом угрозили српско лево крило. У помоћ је, као и много пута пре тога, пристигао Гвоздени пук. Горничевску битку решио је Други пешадијски пук незадрживим нападом на Трапезасту косу и заузимањем Горничева 30. августа 1916. године. Овим је српској војсци био отворен пут према Битољу. У борбама са надмоћнијим непријатељем, у изузетно тешким земљишним и климатским условима пук је имао велике губитке.

У борби код Горничева погинуо је резервни пешадијски потпоручник Константин Николић, који је имао само 23 године. Син познатог политичара, по завршетку школе резервних официра придружио се Гвозденом пуку у борбама на Церу, Дрини и Колубари. У тешким борбама је био рањен али је остао са својом јединицом. Борио се храбро у Македонији, штитећи одступницу главнини Српске војске, током њеног повлачења преко Албаније. Млад по годинама али искусан у ратовима, потпоручник Николић био је веома поштован од својих војника. Младост коју је Србија изгубила ништа није могло да надокнади.

Рат се ближио крају а кућни прагови све ближи. Исцрпљени тешким борбама српски војници су падали и од разних болести. Један од најхрабријих јунака у Гвозденом пуку резервни пешадијски капетан друге класе Ђорђе Поповић разболео се од Шпанске грознице и умро у Штипу 6. октобра 1918. године у 28. години живота. Овај народни јунак, учитељ и просветитељ био је први у миру и први у рату. Пореклом из Заплања био је прави вођа својих Заплањаца, коју су му веровали и волели га. У Кумановској бици, у судару прса у прса, Ђорђе Поповић је тешко рањен у руку. Одликован је Сребрном медаљом за храбрости и упућен да се опорави од ране. Унапређен у поручника, водио је своје Заплањце у Брегалничкој бици. По завршетку Брегалничке

битке 1. батаљон 2. пука упућен је да помогне на десном крилу, код Криволака. У ужасним условима, по тешком терену и несносној врућини јунаци Гвозденог пука сузбили су непријатељски напад. У овој борби по други пут је рањен. За подвиге у рату са Бугарима одликован је Златном медаљом за храброст. У јесен 1913. године вратио се свом учитељском послу. Код куће га је чекала жена Чехиња, добровољна болничарка, коју је упознао после свог првог рањавања. Када је 1914. године поново засвирала труба Ђорђе се са својом четом упутио према Церу. Заменивши рањеног командира водио је чету у нападу на Текериш. По трећи пут је рањен. Одликован је Златном медаљом за војничке врлине. Недовољно опорављен стао је на чело своје чете у борбама на Врачем брду где је одбио небројене непријатељске нападе. По четврти пут је рањен, овога пута веома тешко. Тело му је било изрешетано гелерима и морао је да буде оперисан чак четири пута. Иако је због великог броја рана проглашен неспособним за војну службу самоиницијативно се придружио свом пуку и прешао Албанију. Унапређен је у резервног капетана друге класе и упућен у Бизерту на опоравак. На сопствени захтев упућен је на Солунски фронт, у нади да ће брзо стићи до своје супруге и сина ког није још ни видео. Жеље му се нису испуниле.

Јунаци Гвозденог пука су са одушевљењем ишли у ратове за ослобођење и спас своје отаџбине. Ту није било разлике између војника, подофицира и официра. Част и слобода су им били на првом месту. Општи полет целог народа пратио је њихова прегнућа. И у најтежим условима су опстали и постали легенда. На путу од прокупачког зборишта 2. пешадијског пука до легенде Гвозденог пука остао је ратни пут посут костима знаних и незнаних јунака. Цвет српске младости и снаге, уложио је своје животе у ратне напоре. Из данашње перспективе тешко нам је да схватимо њихово одушевљење и прегалаштво. Сада владају неки други обрасци понашања и морала. Зато полако ови јунаци и нестају из колективног сећања. Надамо се ће српски народ опет за узоре имати неумрле јунаке Гвозденог пука. Њихова младост и животи нас на то обавезују.

Резиме

Најелитнија јединица српске војске током балканских и Првог светског рата био је 2. пешадијски пук 1. позива „Књаз Михаило“. Пук је свој ратни састав мобилисао са подручја Топлице, Јабланице и Заплања. Његово мирнодопско седиште било је у Нишу, тако да је део официра и подофицира био из овог града или његове околине.

У раду су представљени официри из Ниша, активни и резервни, припадници 2. пешадијског пука, погинули у ратовима од 1912 до 1918. године.

Од досада идентификованих 113 официра из Ниша, који су погинули током овог периода, 15 је служило у 2. пешадијском пуку. Од укупних губитака у официрима које је пук имао (84) готово 20 % су официри из Ниша.

Подједнако су страдали и активни и резервни официри.

У раду су представљени основни биографски подаци, као и место и начин погибије за следеће официре: пешадијски потпоручник Никола Филиповић, пешадијски мајор Михајло С.Васковић, капетан прве класе Владимир Макојевић, потпоручник Станић Сретен, пешадијски поручник Тодор Здравковић, пешадијски мајор Јордан Миловановић, пешадијски потпоручник Стојан Минић, пешадијски поручник Душан Васковић, пешадијски капетан прве класе Љубомир Најдановић, пешадијски капетан прве класе Миодраг Цветковић, пешадијски капетан друге класе Михаило Гмизовић, пуковски свештеник Лука Марјановић, пешадијски капетан прве класе Раденко Куштримовић, пешадијски потпоручник Константин Николић и пешадијски капетан друге класе Ђорђе Поповић.

ЛИТЕРАТУРА

Алимпић Миливоје, *Солунски фронт*, Београд: Војноиздавачки завод, 1967.

Барби Анри, *Брегалница. Српско-Бугарски рат 1913*, Београд 1914.

Група аутора, *Голгота и васкрс Србије 1915-1918*, Београд: БИГЗ, 1986.

Добричанин Мирко, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд: Интерпрес, 2012.

Костић Радоје, *Бесмртници гвозденог пука*, Прокупље: Народни музеј Топлице, 2011.

Костић Радоје, *Нишки официри пали у ратовима 1912-1918*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ; Универзитет у Нишу, 2011.

Славић Душан, *Илустрована историја Балканског рата 1912-1913*, Београд, 1913.

РАТ	**АКТИВНИХ ОФИЦИРА**	**РЕЗЕРВНИХ ОФИЦИРА**	**УКУПНО**	**УКУПНО ПУК**
Први балкански	1	0	1	6
Други балкански	4	1	5	16
Први светски	5	4	9	62
УКУПНО	10	5	15	84

Прилог: Табеларни преглед страдалих официра

Капетан I класе Михаило Васковић,
командир чете у пуку I позива, погинуо 2. јула 1913.

Капетан I класе Макојевић Владимир,
командир чете у 2. пуку I позива, погинуо 1. јула 1913.

Мајор Јордан Миловановић,
Славно пао 10. јула на Гренским положајима

Драган Р. Лекић
Историјски архив Топлице
Прокупље

АРАНЂЕЛ ЈАНКОВИЋ ЗАСТАВНИК И ДВОСТРУКИ НОСИЛАЦ КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ

Апстракт: Aранђел Јанковић је од 1916. године, када му је додељена најодликованија застава у српској војсци, постао заставник „Гвозденог пука“. Овакво признање и привилегију у српској војсци могли су да приуште само изузетно способни, храбри и неустрашиви подофицири и официри. Да је Јанковић заиста био такав сведочи мноштво подвига које је извео и низ добијених одликовања између којих је назначајнија Карађорђева звезда са мачевима чији двоструки носилац. Свега двадесет и седам војника и официра пука били су носиоци по две Карађорђеве звезде.

Кључне речи: Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ - Гвоздени пук, Балкански ратови, Први светски рат, Карађорђева звезда, пуковска застава.

Увод

Заставу „Гвозденог пука“ као и остале пуковске заставе које су коришћене у Балканским и Првом светском рату установљене су уредбама о заставама из 1904. и 1906. године.[1] Израђене су тек 1911. године. Са једне стране је на војној тробојци, српски грб, крунисани двоглави бели орао са оцилима на штиту и девиза „За краља и отачаство / с вером у Бога”. Са друге налазио се лик Светог Андрије Првозваног, уз исту девизу. Симболи и текст девиза на њима су везени свиленим концем и срмом. На једном крају ленте извезен је монограм краља Петра Првог Карађорђевића, уоквирен у храстов и ловоров венац, а на другом је назив пука. На Бањици је 26.јуна исте године краљ са министром војним Степом Степановићем на свечаности уручио ове заставе војсци. Под њима су се српски пукови борили у два балканска и Првом светском рату.[2] Од 51 колико их је израђено и предато пуковима сачувано их је 47.[3]

[1] *Војна енциклопедија*, књ.10, Београд 1974, 671.
[2] Д. Самарџић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд 1983, 114-116.
[3] Исто, 127.

Колики је значај војне заставе говоре и подаци о томе ко може да носи заставу. У Закону о српској војсци из 1898. године, за заставника је било предвиђено да је у војсци одслужио најмање годину дана као наредник. Заставника је тада бирао збор официра у пуку и само је био један пуковски заставник. Заставника је указом постављао краљ на предлог војног министра, имао је сва права и принадлежности официра, а носио је и прописану униформу.

Пуковске заставе, биле су у употреби све до 06. септембра 1930. године.[4] Краљ Александар Први Карађорђевић је тек тада на Бањици уручио војсци нове заставе, док су старе предате Војном музеју. Музеј тада није имао своју зграду, па су заставе чуване у Задужбини краља Петра на Опленцу. „За време другог светског рата заставе са Опленца пренео је у Београд и зазидао у Народном музеју његов руководилац Милан Кашанин."[5]

Ратна застава Другог пешадијског пука Моравске дивизије првог позива „Књаз Михаило", једна је од најодликованијих застава у српској војсци. „Од њихове пуковске заставе остало је само парче крпе украшено највећим одликовањима како нашим тако и савезничким, који се могу за храброст добити."[6] Њој су припала следећа одликовања: Златна медаља за храброст, Карађорђева звезда са мачевима IV реда, Орден Белог орла са мачевима III реда, Карађорђева звезда са мачевима III реда - два пуа, француски Орден Легије части - два пута и француски Орден Ратни крст са палмом.[7]

Орден Карађорђеве звезде са мачевима је највеће војно одликовање Краљевине Србије. Установљен је Законом о одличју који је Краљ Петар Први Карађорђевић потписао 1904. године као успомена на стогодишњицу Првог српског устанка под Карађорђевим вођством. Орден је са мачевима или без мачева. Карађорђева звезда је имала облик белог емајлираног крста, чији су краци завршени лучно, а исто се тако краци у луку сужавају ка месту укрштања. Између кракова крста причвршћени су златни зраци. На месту укрштања, на плаво емајлираној таблици причвршћено је црвено огњило са амблемом „Само слога Србина спашава". Око овога на венцу од белог емајла, написано је „За веру и слободу - 1804". На другој страни у црвеној емајлираној подлози у злату израђен је двоглави бели орао, а око њега на плавом емајлу натпис „Петар I - 1904". Цео орден је причвршћен на златну круну. Ако је са мачевима, онда су између кракова крста укрштена два мача.[8]

Аранђел Јанковић, двоструки носилац Карађорђеве звезде, рођен је у селу Товрљане, општина Крушевичка, срез Прокупачки, на дан Св.

[4] Д. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008, 608.
[5] Д. Самарџић, нав. дело, 127.
[6] Исто, 124
[7] М. Добричанин, *Топлички „гвоздени" пук „Књаз Михаило"*, Београд 2012, 511-512.
[8] Д. Грбовић, „Одликовања Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца установљена поводом Првог светског рата из Збирке завичајног музеја у Јагодини", *Корени,* Јагодина 2008, 77-84; М. Добричанин*, Топлички „гвоздени" пук „Књаз Михаило"*, Београд 2012, 477-479.

Арханђела Михаила 21. новембра 1890. године од оца Вукоте и мајке Гвозденије. По завршетку основне школе и ниже гимназије радио је као писар у општини Крушевичкој. Војни кадар је одслужио 1911. године у Нишу у Другом пешадијском пуку „Књаз Михаило" у којем ће се касније борити у свим ослободилачким ратовима.

По одслуженом војном року наредник Јанковић је већ следеће 1912. године мобилисан борећи се у истом пуку све до демобилизације 1919. године. У рат је кренуо као каплар, а један је од ретких који се жив вратио из ових ратова и то са чином потпоручника. Његов пут од подофицира до официра поплочан је великом храброшћу што сведоче похвале у наредбама, поред команданта пука, команданта дивизије, похвалио га је у својој наредби чак и комадант армије. Осим двоструког одликовања Карађорђевом звездом са мачевима, добио је једну златну и две сребрне Медаље за храброст, затим Медаљу за војничке врлине, Златну медаљу за ревносну службу, руски орден Св. Ђорђа 4. степена, орден Св. Саве 5. степена и носилац је свих споменица у ослободилачким ратовима 1912-1918. године.

Балкански ратови

На дан мобилизације, као чиновник Крушевичке општине и са чином каплара, кренуо је са регрутима, са простора ове општине на железничку станицу у Прокупље. Ступивши у Други пешадијки пук „Књаза Михаила" кренули су у ослобађање Старе Србије. Каплар Јанковић се истакао храброшћу већ у првим борбама у Кумановској, а затим у биткама за Прилеп и Битољ. Светећи косово прешао је мутну Шемницу и са својим друговима протерао Турке.[9] Из Првог балканског рата Јанковић је изашао као поднаредник одликован Сребрном медаљом за храброст.

У Другом балканском рату, на Брегалници, II пешадијски пук под командом команданта Моравске дивизије I позива, генерала Илије Гојковића, заузима положај на седлу између Рујна и Шаренковца[10] штитећи лево крило српске војске. На ове положаје устремиле су се главне снаге бугарске 7. рилске дивизије - десна и средња колона са три пука и два додатна батаљона, те су се управо ту водиле најкрвавије битке. Трећи јуриш који су предузели војници II пука крунисан је великим успехом, који је означио почетак судбоносног обрта битке на Брегалници. За време овог, чувеног јуриша „железног пука" како су га из страха прозвали Бугари, на коту 650 разбијен је и заробљен скоро цео 13. пук бугарске војске чиме је практично решена битка.[11] Фронтални напади на грљанске и калиманске положаје неминовно

[9] Ј. Наумовић, *Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила" у 1912*, 1923

[10] С. Скоко, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књ. 5, Београд 1998, 290.

[11] Исто, 326-327.

су изискивали велике губитке Моравске дивизије. Без обзира на жртве њихова непоколебивост је остала упамћена по називу који је други пук добио - „Гвоздени“[12] Из Другог балканског рата Јанковић је изашао са унапређењем у чин наредника и одликован Златном медаљом за храброст.

Први светски рат

Србија, још неопорављена од два крвава рата у лето 1914. године, доживела је напад од стране Аустроугарске монархије. Ово је истовремено представљало почетак једног дугог и тешког рата светских размера. Гвоздени пук, односно Моравска дивизија првог позива била је у саставу Друге армије под командом генерала Степе Степановића распоређена на почетни положај Аранђеловац - Лазаревац.[13] Наредник Јанковић је распоређен у чувену 2. чету 2. батаљона 2. пешадијског пука Моравске дивизије - „Гвозденог пука“ где је служио током целог Првог светског рата. Овом четом састављеном од Топличана, углавном планинаца са Соколовице, Видојевице и из Косанице, командовао је прослављени поручник Ђорђе Милачић из Беле воде. Како је Моравска дивизија била део Церске ударне групе била је супротстављена Аустроугарској петој армији. Јанковић је са својом Пуком учествовао у борбама око Текериша када је српска војска предузела гоњење непријатеља и присилила га да се 20. августа врати преко Дрине.[14] На Дрини у борбама код Лимске Аде где су у ноћи између 26. и 27.августа, зауставили и потпуно уништили 79. загребачки пук „Бана Јелачића“. Аустроугарску војску вратили су опет на почетне положаје, оставивши на бојишту 14 официра и преко 1500 страдалих непријатељских војника.[15] Јанковић је командовао својим оделењем од 18 војника бранећи део обале где је требало да се искрца први десантни талас. Када су први непријатељски чамци кренули преко реке, он је прибрано сачекао да се приближе, а затим наредио напад у коме су бомбама потопили. До доласка појачања његова добро утврђена десетина одбила је још неколико десантних таласа, после чега се српска војска мало повукла, направивши обруч око обале. Кака су пустили да се непријатељ искрцао и упао у замку, у изненадном јуришу заробили су седам официра и 250 војника.

За време повлачења са Дрине, код села Липолиста са својим одељењем од 10 војника ноћу је успео да се пришуња непријатељским рововима. Бомбама је уништио два митраљеска гнезда, а затим је са својим војницима

12 М. Добричанин, нав. дело, 113-115.
13 Б. Ратковић, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске,* књ. 6, Београд 1998, 38-39.
14 Исто, 58-69.
15 М. Ђуришић, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске,* књ. 6, Београд 1998, 140-145; С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876-1918*, Београд 1975, 377.

упао у ровове и почео да разоружава изненађене, преплашене и буновне непријатељске војнике. Том приликом је наредник Јанковић са својим ратницима заробио три официра, једног лекара и 120 војника са комплетним наоружањем рачунајући ту и два митраљеза. За ова два велика подвига, Јанковић је одликован златним војничким орденом Карађорђеве звезде са мачевима.

Прве ране задобио је 12. октобра 1914. године у тешким одступним борбама док се српска војска повлачила ка Колубари.[16]

Почетком 1915. године, када је „Гвоздени пук“ упућен у Македонију, Јанковић се поново нашао на истом бојишту где је ратовао 1913. године, на Грленским Височима и Јежевом Пољу. Истакао се у одбрани Велеса, на Бабуни и код Струге. Срећно је прешао Албанију и стигао до Крфа.

На Солунском фронту у лето 1916. године, када је дотадашњи заставник „Гвозденог пука“ потпоручник Јован Стојановић отишао на нову дужност, командант пука пуковник Димитрије Милић није имао дилеме кога ће одредити за новог заставника: одлучио се за наредника Аранђела Јанковића, који се у дотадашњим борбама исказао као један од најхрабијих ратника „Гвозденог пука“. Бити барјактар у једном српском пуку тог времена била је велика част и она је припадала само најхрабријим и најугледнијим ратницима.

За време офанзиве српске војске и савезника 1916. године после Горничевске битке у нездрживом наступању „Гвоздени пук“ је избио на Црну Реку у реону села Брод и успео да форсира реку. Међутим, нашао се прикован за земљу на супротној обали, јер су Бугари држали доминантне, добро утврђене положаје на височима удаљеним неколико стотина метара од обале. Два дана пук није могао да се помери са обале трпећи велике губитке од бугарске артиљеријске ватре.[17] Наредник Јанковић је приметио да се једном јаругом може провући у позадину бугарских положаја. У току ноћи 26. септембра 1916. године ту је са својом десетином без икаквог шума прорезао два реда бодљикавих жица испред непријатељских положаја. Провукавши се у бугарску позадину, ножевима су у тихој ликвидацији избацили из строја бугарске војнике на једном утврђеном ћувику и ту се притајили. Послао је неколико војника назад, да командира чете поручника Милачића обавесте о ситуацији и да донесу један митраљез са муницијом. Милачић им је послао митраљез са послугом и обавестио их да ће ујутру, у рану зору, између 4 и 5 часова чета да крене на јуриш. Јанковић је требао да отвори ватру на бок бугарске војске и тако помогне напад 2. чете. Када је према договору чета кренула на јуриш, Јанковић је са својим добро замаскираним одељењем отворио за Бугаре неочекивану, жестоку пушчану и митраљеску ватру у бок. Потпуно изненађени, Бугари су се у паници почели повлачити са добро утвђених положаја и бежати према својој

[16] Војни архив (у даљем тексту: ВА), пописник 9, кут. 116, бр. 4, Оперативни дневник 2 пешадијског пука.
[17] М. Добричанин, нав. дело, 244-248.

позадини. Добро утврђени положај на Црној Реци био је пробијен и пук је могао наставити напредовање.[18]

Други велики подвиг Јанковић је са својим људсвом извео на положају Камените Чуке, непосредно испод коте 1212. У току овог напада, бугарска војска је успела да заустави напредовање убитачном ватром из добро утврђених положаја. Користећи јаку маглу, 2. новембра 1916. године, пошто је предходног дана добро осмотрио положај непријатељског митраљеског гнезда, док је цео пук био залегао без могућности да крене у напад, Јанковић је узео два сандука бомби и пузећи се привукао бугарским рововима. Бацио је око 30 бомби на митраљез, као и у ровове десно и лево од њега, елиминисавши тако послугу митраљеза и већи број војника. Пошто је позвао своју чету на јуриш, сам је први ускочио у непријатељски ров и заробио ађутанта бугарског пука, два писара из штаба и комплетну пуковску архиву, укључујући и пуковски дневник.[19] Друга чета је овом приликом заробила 250 бугарских војника и што је најважније, отворила пролаз пуку за напад на важну коту 1212.[20]

Овакvих подвига наредник Аранђел Јанковић имао је више, зог чега је на Солунском фронту 31. маја 1917. године поново одликован Карађорђевом звездом са мачевима. Надаље је 1. септембра 1918. Године, пред пробој Солунског фронта унапређен у чин резервног потпоручника. По завршетку ослободилачких ратова овај чувени заставник „Гвозденог пука“ је на својим прсима носио грану од 13 одликовања.

После вишегодишњег ратовања Јанковић се активирао у војној служби коју је завршио као капетан прве класе и командир чете у Куманову. Оженио се супругом Маром с којом, нажалост, није имао деце, због чега је у Куманову усвојио једну девојчицу.

Резиме

У раду је тежиште усмерено на представљању „обичног човека“, ратника, барјактара, који је својим врлинама заслужио да буде почаствован ношењем најодликованије пуковске заставе у српској војсци. Управо су људи попут Аранђела Јанковића, поднели највећу жртву у ослободилачким ратовима које је Краљевина Србија водила у периоду између 1912. и 1918. године. Ратници попут њега изнели на далеко су прославили и „Гвозденог пука“ и заслужили бесмртност кроз сећање на велика дела која су извршили. Јанковић је имао среће да преживи све ове ратове, за разлику од многих његових сабораца који су своје кости оставили разасуте од Куманова до Битоља у Првом балканском рату, преко Брегалнице у Другом балканском

[18] ВА, пописник 3, кут. 298, бр. 2, фасц. 3.
[19] Исто; М. Добричанин, нав. дело, 296.
[20] С. Скоко, П. Опачић, нав. дело, 557; *Војна енциклопедија,* књ. 8, Београд 1974, 785.

рату, а затим од Цер до Крфа и од Солуна до Зрењанина у Првом светском рату. Његови саборци такође су били углавном „обични људи“: топлички сељаци, занатлије, трговци и чиновници, који су својим делима заслужили неизмерно поштовање и пажњу.

Недостатак података у постојећој литератури надокнађен је коришћењем изворне архивске грађе која се чува у Архиву Југославије и Војном архиву, попут „Биографије најхрабријих подофицира и војника II пешадијског пука“ које су са потписом команданта пука потпуковника Михаила Ковачевића, послате Врховној команди 1917. године и похвална наредба команданта I армије војводе Живојина Мишића.

Извори

Архив Југославије, фонд носилаца Карађорђеве звезде и Белог орла, бр. 525, Податци о носиоцима Карађорђеве звезде са мачевима;
Војни архив, пописник 9, „Операцијски дневници II пешадијског пука I позива „Књаз Михаило“ за 1914. и 1916. годину“;
Војни архив, пописник 3, „Биографије најхрабријих подофицира и војника II пешадијског пука“.

Литература

Војна енциклопедија, Beograd 1974;
Грбовић Душко, „Одликовања Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца установљена поводом Првог светског рата из Збирке завичајног музеја у Јагодини“, *Корени*, Јагодина 2008, 77-84
Добричанин Мирко, *Топлички „гвоздени“ пук „Књаз Михаило“*, Београд 2012,
Костић Радоје, *Бесмртници гвозденог пука*, Прокупље 2011;
Наумовић Јован М., *Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“ у 1912*, Цеље 1923;
Група аутора, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске,* књ. 5, Београд 1998;
Група аутора, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске,* књ. 6, Београд 1998;
Скоко Саво, Опачић Петар, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876-1918*, Београд 1975.

Пуковска застава Војске Краљевине Србије после ослободилачких ратова

„Не пада војник Гвозденог пука”, фотографија страдалог војника са коте 1212 из новембра 1916. године

Аранђел Јанковић, заставник Гвозденог пука

Љубиша Ђурковић
Висока пољопривредно-прехрамбена школа струковних студија
Прокупље

ИНТЕНДАНТСКО СНАБДЕВАЊЕ „ГВОЗДЕНОГ ПУКА“ У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА 1912-1918

Апстракт: Снабдевање интендантским потребама Гвозденог пука имао је посебан значај у време ратова за ослобођење и уједињење од Крфа до демобилизације војске. У почетном периоду није било потребних средстава за снабдевање храном, одећом, обућом и муницијом. Због тога је снабдевање лоше и нередовно, а знатно и неквалитетно.

Доласком на Крф, српска војска, односно Гвоздени пук се опоравља, интендантно снабдевање је на знатно вишем и задовољавајућем нивоу, примењује се исхрана по таблицама француске војске, опремање униформама и цокулама на пристојном нивоу.

На Солунском фронту снабдевање је задовољавајуће и у то циљу су предузете знатне мере. Комора је била подељена на три дела и сви делови Коморе су задовољавали одређене потрбе. Изграђују се складишта за храну и муницију и увезују се новим комуникацијама (укопане саобраћајнице, приближнице, паралеле), храна се до фронта дотура из позадине, а и храна и муниција се складиште и на самом фронту, при чему се примењују начелна упутства за организовање фронтовске борбе. Поред неизмерне француске помоћи организовање оваквог начина снабдевања прилагођено потребама рата имало је пресудни значај за остваривање ратних циљева.

Кључне речи: снабдевање, храна, одећа, обућа, муниција, Крф, комора, Гвоздени пук, дивизијско складиште, армијско складиште, комуникације, фронт, позадина, резервна храна.

Увод

Србија као сиромашна, сељачка земља у припремама за ослободилачке ратове 1912-1918. године, није имала довољно средстава да на одговарајући начин снабде своју војску свим потребама.[1] На пример: комплетну униформу, обућу, шаторско крило, опасач са фишеклијама и чутурицу добијали су само

[1] *Vojna enciklopedija* knj. 8, Beograd 1974, str. 741-742.

војници првог позива. Војници другог позива добијали су само шињел и шајкачу, а све остало су морали сами да обезбеде. Најлошије су били опремљени војници трећег позива, који су приликом мобилизације добијали само шајкачу са кокардом да би имали бар неко обележје војске Краљевине Србије, како у случају заробљавања не би били стрељани као паравојска.[2]

За време ратних операција снабдевање војске је било лоше и нередовно. Комора „Гвозденог пука“ је била искључиво воловском вучом, тако да је редовно каснила па је исхрана често била нередовна. Треба имати на уму и да су се разни лиферанти хране и опреме за војску богатили испоручујући неквалитетне производе.

Примери: Пуковник Миливоје Стојановић пише рапорт за време битке на Дрини септембра 1914. године, којим извештава команду Друге армије да је његов пук добио брашно од којег не може да се испече хлеб, „брашно је толико лоше да ни стока неће да га једе. Због тога пук већ три дана нема хлеба“. Почетком октобра 1914. године Пуковник Стојановић извештава да су војници његовог пука скоро сасвим остали без обуће, јер су се због дугих маршева поцепали опанци који су били лошег квалитета, па сада већина војника или иде боса, или успут скида обућу убијених непријатељских војника.[3] Пуковник Стојановић рапортом од 11. новембра 1914. године, у јеку Колубарске битке, док „Гвоздени пук“ води очајничке борбе да задржи непријатеља, обавештава претпостављене да су његови војници без одеће и обуће, да се смрзавају на првим мразевима и трпе велику оскудицу у снабдевању. Стално пишу својим кућама да им пошаљу џемпере, гуњеве и черге да имају са чиме да се покрију у хладним ноћима. [4]

О томе како је било снабдевање у одступању 1915. године и приликом преласка преко Албаније не треба много трошити речи. Једноставно га није ни било.

На Крфу

Када је изнурени „Гвоздени пук“ коначно стигао на спасоносно острво, ситуација се из основа изменила. Болесни и рањени су упућени на лечење у Тунис и Француску. Организовани су логори за сваки пук посебно. За војнике су обезбеђени шатори за четри особе, а за потребе штабова и кухиња већи шатори из складишта савезничких армија.

Први проблем који су имали да решавају интеданти на Крфу било је снабдевање војске хлебом. Пошто су исхрану организовали намирницама које су добијали од савезника и количине су биле према таблицама савезничких војски. Тако су војници добијали 750 грама хлеба и то је

[2] С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876-1918,* Београд 1975, стр. 316.
[3] Војни архив, пописник 3, кутија 4, фасцикла 6, бр. 2-29.
[4] Исто, бр. 26.

српском војнику, којем је до тада хлеб био главна намирница, било недовољно. Једва су успели да убеде савезнике да им се повећају норме на 1 килограм хлеба дневно, јер су војници трошили и последњу пару да би од Грка на острву куповали додатне количине хлеба.

Сви војници су добили нову одећу и веш у довољним количинама. Војници „Гвозденог пука“ су добили удобне цокуле из францускух магацина, а официри чизме. Униформа је била иста као и униформа француске војске, светлоплаве боје. Само су капе рађене по узору на српску шајкачу и једино су се српски војници разликовали од Француза по шајкачама. На Крфу су свим артиклима били опскрбљени. Храна је била обимна и по француским таблицама. Чак су војници добијали доручак што до тада у српској војсци није постојало. У неким стварима, војници „Гвозденог пука“ су чак осетили и мало луксуза. Недељно су добијали вино два пута, по 0,25 литара по војнику. Такође су редовно добијали дуван, кафу и чај. Били су забезекнути кад су почињали да добијају редовно и бисквит, затим воће (урме, смокве и наранџе). У таквим условима „Гвоздени пук“ се врло брзо опоравио и већ априла 1916. године је био спреман за борбу.

На Солунском фронту

Све што је важило за снабдевање на Крфу настављено је и за време обуке на Халкидикију и касније на самом фронту. Приликом поласка на фронт добили су ранчеве и шлемове које је носила француска војска. У почетку је било проблема да се војници натерају да носе шлемове које су поспрдно називали „бакрачићи“. Међутим, када су у првим борбама почели да звижде меци око њих, одмах су сви ставили шлемове на главу. Сваки војник је морао да носи са собом и резервни оброк, који је морао да се чува за ванредне ситуације. Без обзира на све контроле, војници „Гвозденог пука“ су одмах појели све резервне оброке са коментаром „да олакшају опрему да би се боље борили“. Када се прешло на рововски рат у зиму 1916/1917. године, опрема војника је додатно побољшана. Сви су добили додатну топлу одећу, а за стражарску службу су обезбеђене бунде, рукавице и посебна обућа. За боравак у рововима је обезбеђена већа количина малих фуруна за грејање земуница и одговарајуће количине угља. Обезбеђена је и додатна обилнија исхрана. Поред осталог, добијали су и конзервисано млеко.

Пук је на Солунском фронту имао неупоредиво боље организовану и опремљену комору. Дотур свих потреба је био редован.

Пуковска комора се састојала из три дела:

1. бојна комора је снабдевала муницијом и оружјем. Обавезно је имала по један борбени комплет муниције за потребе пука;
2. трупна комора је носила све остале пуковске потребе, сем хране, укључујући и војничке сандуке са стварима војника и официра;

3. профијантска комора је, као што сама реч говори, носила храну ни остале потребштине за пук.

Пуковска комора је на Солунском фронту била много боље опремљена теглећом стоком и зато покретљивија и ефикаснија. Располагала је са 190 коња и 180 мазги. Када се прешло на рововски рат и када је пук добио одсекнна скоро неприступачним планинским теренима, комора је добила и око 120 магараца који су лакше стизали до првих линија фронта.

Пошто је због карактера рововског рата, линија фронта скоро 20 месеци била непромењена, то је и позадина била сигурна. Зато је комора „Гвозденог пука“ у позадини организовала и баштенску производњу свежег поврћа. Искусни баштовани из Прокупља и Добрича су обезбедили за пуковске потребе веће количине свежег поврћа, тако да у „Гвозденом пуку“ није било случајева обољевања од скорбута или данас скоро непознате болести бери-бери, која настаје због недостатка витамина у исхрани. У другим српским пуковима било је чак и масовних случајева појаве ових болести.[5]

У току операција вођених 1916. године у бици код Горничева, јавили су се проблеми у водоснабдевању јер је област Островског језера била безводна, а летње врућине су тржиле већу количину воде. Снабдевање осталим намирницама било је редовно, па се чак јавила и интересантна појава да су наши војниц јели веће количине двопека и конзерви инстиктивно говорећи да је „француска богата земља“. Снабдевање гардеробом било је нормално. За време операција 1917. године значајно је итаћи предузимање мера за изградњу склоништа за храну и муницију. Артиљеријски магацини су били пространи и могли у прихватити и до 15.000 зрна што је било невиђено код српких трупа до тада. У циљу редовног снабдевања све је било подређено организацији положаја рововске борбе (укопане саобраћајнице, приближнице паралеле, жичане железнице). Свака армија је имала своје складиште: I армија у Баници, II армија у Драгоманцима, III армија у Острову, а вака дивизија је имала своје ручно складиште које је обезбеђивало нормално снабдевање за 7 дана. Армијска складишта су обезбеђивала набдевање за 15 дана, а главна за 3 месеца.

За време пробоја Солунског фронта, припреме у вези снабдевања имају посебну улогу и то дотуром потреба из позадине на местима где је то није било могућ. То је наравно значило да храна и муниција морају бити што ближи фронту, што је изискивало изградњу комуникација до првих линија фронта и складиштење муниције, хране на фронту. Истовремено целокупна количина резервне хране издата је људству на руке.

Све те мере омогућиле су нормално снабдевање наших јединица до Вардара као и после пробоја непријатељског фронта до капитулације бугарске војске 30. септембра 1918. године.

---

[5] „Снабдевање интендантским потребама за време наших ратова за ослобођење и уједињење Крфа до демобилизације војске“, *Ратник,* бр. 10, Београд 1932.

Извори и литература

Војни архив, Пописник бр. 3.
Vojna enciklopedija, knj. 8*,* Beograd 1974.
Ратник, бр. 10, 1932.
Скоко Саво, Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876-1918*, Београд 1975.

Саша Д. Станојевић
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет
Косовска Митровица

У СЛАВУ ГВОЗДЕНОГ ПУКА – СВЕЧАНОСТИ ПОВОДОМ ОТКРИВАЊА СПОМЕНИКА ТОПЛИЧАНИМА ПАЛИМ У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА И ЖРТВАМА ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА У ПРОКУПЉУ 1934. ГОДИНЕ

Апстракт: За одржавање вишедневне свечане манифестације у Топлици од 8. до 10. септембра 1934. године било је неколико важних повода. Тих дана обележен је знаменити јубилеј у част хиљадугодишњице цркве Светог Прокопија у Прокупљу. У селу Гргуру одржан је помен вођи Топличког устанка војводи Кости Војиновићу, а почаст његовим палим саборцима указана је од стране многобројних поштовалаца и у Блацу, Барбатовцу, Куршумлији. Централни део манифестације ипак је представљао свечано откривање и освећење споменика који је уједно посвећен палим Топличанима у ослободилачким ратовима 1912-1918. године и жртвама из Устанка.

Војни обвезници из Топлице су, уз Јабланичане и Заплањце, чинили највећи део људства Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ Моравске дивизије, а који је у историјском сећању и народној традицији остао познатији по свом легендарном називу „Гвоздени пук“. Иако је читава свечаност имала ширу конотацију, дефиловање припадника његовог активног састава на прослави, присуство ветерана, ратне заставе Пука (најодликованије из Ослободилачких ратова) донете за ову прилику из Опленца, подсећање на његове заслуге у говорима присутних званица и гостију, заједно је допринело томе да је прослава уједно представљала и својеврстан омаж једном од најистакнутијих пукова победничке српске војске.

Рад је сачињен на основу литературе, периодике и грађе похрањене у Архиву Југославије.

Кључне речи: споменик, Прокупље, Топлица, Топлички устанак, Гвоздени пук, ослободилачки ратови 1912-1918.

О свечаној манифестацији у Топлици одржаној септембра 1934. године уз присуство краља Александра,[1] патријарха Варнаве, председника

[1] Откривање споменика у Прокупљу 9. септембра 1934. године последња је значајнија манифестација у земљи којој је краљ службено присуствовао, с обзиром на то да је месец дана касније убијен у Марсеју. Остало је упамћено да је Топличане ова несрећа растужила утолико више због почасти указане недавном краљевом посетом.

Министарског савета Узуновића, министара и многобројних угледних гостију и званица, говорило се и писало данима уочи и после ње. Штампа из читаве земље објављивала је прилоге са прославе, остављајући драгоцена сведочанства о атмосфери која је тих дана владала у Прокупљу, Куршумлији и другим топличким местима. За разлику од ондашње штампе, архивска грађа пружа нам врло оскудне податке када је у питању овај, несумњиво врло значајан, културни догађај из међуратног периода топличког краја.[2]

Подизање споменика био је резултат вишегодишњег ангажовања организатора. Иако је камен темељац постављен још 1927. године, приликом прославе десетогодишњице Топличког устанка,[3] било је потребно читавих седам година да се радови на започетом послу приведу крају. Стиче се утисак да је у томе изостала значајнија помоћ државе, нарочито ако се има у виду да су неопходна средства годинама мукотрпно прикупљана од стране формираног Одбора за подизање споменика изгинулим Топличанима у Прокупљу. Овај одбор основан је на иницијативу удружења четника на челу са војводом Костом Миловановићем Пећанцем, затим виђенијих Прокупчана, као и бројних породица из читаве Топлице чији су чланови страдали током ратова.[4] Уз Одбор се у читавој радњи нарочито ангажовало и Удружење Топличана у Београду.[5] Пећанчева улога у укупној организацији подизања споменика несумњиво је велика и по овом питању раније недовољно истакнута, а што свакако стоји у вези са статусом његове контроверзне личности у периоду након Другог светског рата. Ангажовањем Одбора прикупљен је највећи део од 250.000 динара, колико је за изградњу обележја било потребно, док је влада (на чијем се челу у то време налазио некадашњи начелник Топличког округа Никола Узуновић) са своје стране, како се наводи, приложила „извесну помоћ".[6]

На челу Одбора налазио се прокупачки адвокат и политичар Михаило Љешевић, док је његов почасни председник био сенатор Милоје Ж. Јовановић. Међу потписницима писма упућеног краљу, наилазимо на имена још неких (свакако истакнутијих) чланова Одбора. Као потпредседник је

---

[2] Историјски архив Топлице у Прокупљу не поседује грађу која се тиче ове манифестације. Овај недостатак смо донекле надоместили коришћењем документарног материјала у вези тадашње краљеве посете Прокупљу, пронађеног у грађи Архива Југославије, у фонду Краљевог двора (фонд 74, фасцикла 242, јед. описа 365, у даљем тексту: АЈ, 74-242-365).

[3] Десетогодишњица Топличког устанка прослављена је 8. маја 1927. године у свечаној атмосфери и са мноштвом угледних гостију и окупљеног народа. У центру Прокупља, на тргу Краља Александра (потоњи трг Маршала Тита, данас трг Топличких јунака), том приликом постављен је темељ за будући споменик. Темељ, у који је узидана претходно прочитана повеља, осветио је владика нишки Доситеј („Прослава Топличког Устанка", *Политика*, бр. 6836 од 9. маја 1927, 4).

[4] „Подизање споменика палим јунацима у Топличком устанку", *Политика*, бр. 9296 од 1. априла 1934, 12.

[5] АЈ, 74-242-365, Позивно писмо Одбора и Удружења краљу Александру од 3. септембра 1934. године.

[6] „Подизање споменика...", *Политика*, 12.

потписан Стојан Миловановић, а уз њега и др Јован К. Спасојевић, Божидар С. Ђорђевић Челебон и Војислав Л. Рочкомановић (познати адвокат и потоњи председник прокупачке општине).[7]

Постављање меморијала посвећених палим ратницима и цивилним жртвама ратова иначе је представљао део једног ширег замаха у том смислу, који је од почетка тридесетих година XX века у Краљевини био на врхунцу. На конкурсу за израду споменика у Прокупљу изабран је познати уметник Франо Менегело Динчић,[8] рођени Которанин, који је у периоду од 1928. до 1934. године спомен обележја на исту тему израдио у неколико српских градова (Зајечар, Јагодина, Шабац).[9]

Иако се радило на томе да споменик буде готов и откривен и раније, до овог чина коначно је дошло 9. септембра 1934. године. Резултат Динчићевог рада оличен је у импресивном споменику висине седам метара. На постољу од белог венчачког мермера постављене су две фигуре: војника са пушком и четника са бомбом, у јуришном положају. Испод њих уклесан је текст посвете: „Топличанима палим у ратовима 1912-1918. год. и жртвама у Народном устанку 1917. год. – захвална Топлица“.[10] На подножју, које је ограђено мермерним стубовима, уграђене су три рељефне плоче[11] са представама из устанка и ослобођења. Плоча која је представљала сведочанство о злочинима бугарске војске при гушењу Топличког устанка бугарски окупатори су скинули у Другом светском рату и она је заувек нестала.[12]

Откривање овог споменика представљало је не само величанствен догађај, већ и историјски дан за Прокупље и читаву Топлицу уопште.[13] Иако је у мирнодопско доба био присутан утисак да овај крај није добио очекивану

[7] АЈ, 74-242-365, Позивно писмо.
[8] „Споменик палим ратницима у Прокупљу“, *Илустровано време,* бр. 26 од 23. августа 1930, 688.
[9] В. Војиновић, *Франо Менегело Динчић*, Београд 1988, 20-24.
[10] Жртве на југу Србије, нарочито у областима захваћеним устанком, страдале су у репресијама окупатора које су геноцидног карактера како по бројности тако и по бруталним методама предузетим у масовним ликвидацијама са циљем биолошког затирања српског становништва, његовог језика, културе и традиције на простору бугарске окупационе зоне. Иако српске жртве из ратова ни на овом простору нису адекватно пописане, према расположивим подацима и извештајима формираних државних и међународних комисија оне су свакако прелазиле 20.000 људи. Види: *Rapport de la Commission interalliée sur Les violations des Conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, Paris 1919; *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918,* приредио М. Павловић, Београд 2007; М. Перовић*, Топлички устанак 1917*, Београд 1988.
[11] Првобитни план подразумевао је постављање четири плоче „као симбол четовања и повратка наше војске из рата“, али је по свему судећи, из непознатих разлога, дошло до накнадне измене („Подизање споменика...“, *Политика*, 12).
[12] В. Војиновић, *Франо Менегело Динчић*, Београд 1988, 23.
[13] Б. Ђевори, „Људске жртве и материјалне штете у Прокупљу и Куршумлији у рату 1917. г. Обнова Топлице 1918-1921. године. Значај прослава у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја“, *Лесковачки зборник*, 33/1993, 99-103; Д. Ж. Мирчетић, *Прокупље и околина између два светска рата (1918-1941)*, Београд 1998, 204-216; С. Несторовић, *Под Хисаром*, Београд 1972, 123-124.

сатисфакцију за поднете жртве у ратовима и да је углавном препуштен сам себи, једна оваква манифестација и пажња учињена доласком значајног броја важних гостију, скромним Топличанима причињавала је неизмерну радост. Како би се велики број заинтересованих благовремено обавестио о распореду предвиђених активности, Удружење Топличана у Београду, настојећи да једну овакву манифестацију организује на најбољи могући начин, постарало се да програм дешавања објави и најзначајнији дневни лист у Краљевини.[14]

Град је за ову прилику био нарочито уређен, сав у знаку наступајућих свечаности. По улепшаним улицама, јавним зградама и кућама лепршао се огроман број окићених тробојки, славолука, зеленила и цвећа. Многобројна маса народа из читаве Топлице, али и суседне Јабланице, Ниша и многих других ближих и даљих крајева читаве земље, долазила је још дан-два уочи централне прославе возовима, разним превозним средствима почев од запрега па до луксузних аутомобила, све до оних који су стизали и пешице, тискајући се по вароши која их је радо примала. Нарочит призор чинило је присуство бројних четничких одреда који су долазили испред својих удружења, као и њихов сусрет за некадашњим саборцима из Гвозденог пука.[15]

Угледније званице дочекиване су на најсвечанији начин, уз бурно поздрављање народа, док је долазак дворског воза са краљем Александром означен топовском паљбом.[16] На улазу у град из правца којим је стизао краљ стајао је славолук са натписом: „Добро нам дошао Господару!“. Четнички одреди (пешадија и коњаници) са преко педесет застава, формирали су за његов дочек шпалир од железничке станице до центра града, где су на Тргу били постројени војни одреди. Од Трга до цркве Светог Прокопија такође је формиран шпалир Сокола, ђака и грађана. Међу многобројним важним гостима у Прокупљу су се уз краља, патријарха и председника Министарског савета нашли и многобројни министри, председници Сената и Народне скупштине, аутор споменика, многобројни црквени, војни и политички угледници, као и представници свих значајнијих друштава и удружења.[17]

[14] „Свечаности у Топлици – Откривање споменика изгинулим Топличанима“, *Политика,* бр. 9450 од 8. септембра 1934, 5.

[15] „Свечаности у Прокупљу и Топлици отпочеле су јуче – Гости непрестано долазе“, *Политика,* бр. 9451 од 9. септембра 1934, 5.

[16] У складу са предвиђеним протоколом, краљ се у Прокупљу задржао непуна два часа. Након свечаног дочека на железничкој станици, примања рапорта од стране команданта V армије и бана Моравске бановине и поздрава са домаћинима, најпре је присуствовао свечаној литургији у цркви Светог Прокопија. Потом је заједно са патријархом предводио литију до центра града где је присуствовао церемонији освећења и отварања споменика, одржао говор и пропратио дефиле војске, ветерана, четника и Сокола (АЈ, 74-242-365, Програм).

[17] „Сенима својих знаних и незнаних јунака Топлица је одала достојну пошту – Њ. В. Краљ, дочекан и поздрављен срдачно и одушевљено, присуствовао је свечаностима у Прокупљу“, *Политика*, бр. 9452 од 10. септембра 1934, 1; „Њ. В. Краљ на великој националној свечаности у Прокупљу – Свечано освећење споменика храбрим Топличанима“, *Правда*, бр. 10723 од 10. септембра 1934, 1; „Откриће споменика погинулим Топличанима у Прокупљу“, *Svijet*, бр. 13, год. IX, књ. XVIII од 22. септембра 1934, 1, само су неки од чланака са насловних страна југословенске штампе која је са пуном пажњом испратила овај догађај.

Па ипак, најемотивнији је био дочек ратних застава првог и другог позива Другог пешадијског пука, које је посебно за ову прилику дан раније донела почасна чета активног састава истог пука, после рата смештеног у Београду. По заставе је 7. септембра у цркву на Опленцу отишла једна чета, која их је најпре однела у свој логор на Бањици, где су свечано дочекане. Пред постројеним пуком, његов командант пуковник Јован Леко одржао је говор војницима „који су сви редом из Топлице“. Том приликом подсетио их је на значај застава и пука „који је због свих подвига у свима борбама у којима је учествовао добио име ’гвоздени’“. Заставе су потом, свечано и у пратњи почасне чете, испраћене у њихов завичај.[18]

Дочек ратних барјака у Прокупљу, месту из кога су их ратници овог пука понели у вечну славу, представљао је заиста дирљив моменат. Како каже извештач „маса света се ускомешала. Настала је граја. Али када је воз стао и зачула се команда ’мирно’ све се утишало. Међутим, када су се из воза залепршале две старе заставе, изрешетане куршумима, свет се поново усталасао“. Прекаљени ратници, ветерани Гвозденог пука који су се пред заставом крстили и љубили је, плакали су покривајући лице шајкачом.[19]

На дан откривања споменика у граду, који је у оно време имао тек нешто више од 6.000 становника,[20] према проценама је било присутно неколико десетина хиљада људи.[21] Након окупљања званица у раним јутарњим часовима, најпре је одржана свечана литургија у цркви која је прослављала свој миленијумски јубилеј. Чинодејствовање патријарха пратило је око стотину свештеника, након чега је у величанственој беседи патријарх нагласио историјски смисао ове прославе, за коју је рекао да је „у низу свечаности на којима је указивана пошта и почаст херојима и делима далеке и блиске прошлости, ова топличка, без сумње, једна од најмаркантнијих и истовремено и најболнијих“. Свечана поворка је затим кренула главном Југ-Богдановом улицом на откривање самог споменика. Уз постројене војне и четничке одреде и интонирање државне химне, на припремљеним местима распоређени су најугледнији гости и званице. Чин откривања отпочео је освећењем споменика од стране патријарха. Након обреда се у надахнутим говорима присутнима најпре обратио председник Одбора Михаило

[18] „Свечаности у Топлици – Ратне заставе Другог пешадиског пука“, *Политика,* бр. 9450 од 8. септембра 1934, 5.

[19] „Свечаности у Прокупљу и Топлици отпочеле су јуче – Дочек старих застава Другог пука“, *Политика*, бр. 9451 од 9. септембра 1934, 5.

[20] Т. С. Танасијевић, *Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља (са летописом цркве прокупачке)*, Прокупље 1961, 85.

[21] Најчешће цитиран податак у чланцима који нуде осврт на овај догађај је онај у коме се истиче да је на прослави било присутно преко четрдесет хиљада људи (према: “Сенима својих знаних и незнаних јунака...“, *Политика*, бр. 9452 од 10. септембра 1934, 1), док неки други листови наводе да је учесника било преко двадесет хиљада („Њ. В. Краљ на великој националној свечаности...“, *Правда,* бр. 10723 од 10. септембра 1934, 1). Иако је засигурно било тешко дати поузданију процену, чињеница да се на хиљаде гостију сјатило у ондашњу малену прокупачку варош делује прилично импресивно.

Љешевић, а након њега и председник прокупачке општине Милорад Ђурашковић. Уз осврт на учешће Топлице у ослободилачким ратовима и Устанку, говорници су истакли част и задовољство због овако приређеног догађаја. Након одржаних говора су се на подијум испела два заставника која су носила ратне заставе „Гвозденог пука“ што је, уз краљеву појаву на бини, оставило снажан утисак на све присутне. Говорећи о пожртвовању народа Топлице, краљ Александар је посебно истакао да је „њен Други пук, легендарни и гвоздени, пронео њено име далеко и блиставо“.[22] Завршивши говор, краљ је пришао споменику са кога је уклонио застор, поклонио му се и положио сребрни ловоров венац са натписом „Топличким јунацима – Александар“. У том тренутку београдски студентски хор отпевао је хорску композицију „Хеј, трубачу“, док је поздрав упутила и ескадрила војних авиона која се појавила на небу, правећи круг изнад града Светог Прокопија и чинећи читаву атмосферу додатно спектакуларнијом. Потом су венце крај споменика положили и остали високи гости. Свечаност је завршена мимоходом војске, ветерана, четника и Сокола.[23]

Након што су се званице разишле, народ је још дуго остао крај меморијала полажући цвеће. Нарочиту утеху подигнуто обележје представљало је многобројним породицама оних ратника за чије се гробове, расуте по ратним путевима српске војске, није ни знало. Велико интересовање и емоције побудио је на крају чувени гуслар Петар Перуновић, који је и сâм пратио српске војнике по ратиштима, храбрећи их песмом. Народ је, како се наводи, „са извесном побожном скрушеношћу слушао његове песме о епопеји Топличана и херојству војника Гвозденог пука“.[24]

***

Захваљујући пре свега вишегодишњем ангажовању Одбора за подизање споменика и Удружења Топличана у Београду, у Прокупљу је 9. септембра 1934. године откривено спомен-обележје Топличанима палим у ослободилачким ратовима 1912-1918. године, као и жртвама Топличког устанка. Имајући у виду присутне званице, атмосферу, садржај и број окупљених људи, може се рећи да у граду на Топлици пре и касније није било спектакуларније и значајније манифестације од ове.

Уз присуство краља Александра, патријарха Варнаве и мноштва осталих угледних званица и гостију, као и уз више десетина хиљада људи који су пропратили свечаности, читав утисак нарочито је појачан присуством

[22] Краљев говор, који се у рукопису чува у Архиву Југославије (АЈ, 74-242-365), публикован је у целини и у *Политици* („Сенима својих знаних и незнаних јунака...“, *Политика*, 1). У исцрпном извештају из Прокупља, у истом броју овог листа објављени су и надахнути говори патријарха Варнаве, председника Одбора Љешевића, председника Општине Ђурашковића и председника владе Узуновића.
[23] АЈ, 74-242-365, Програм; „Сенима својих знаних и незнаних јунака...“, *Политика*, 1-3.
[24] „Сенима својих знаних и незнаних јунака...“, *Политика*, 1-3.

почасне чете активног састава Другог пешадијског пука, ратним ветеранима, четничким одредима. Одушевљење народа доживело је кулминацију с доласком две ратне заставе првог и другог позива овог пука у место одакле су 1912. године понете у вечну славу.

Имајући у виду да током шестогодишњег ратовања скоро да није било дома из овог краја Србије који није имао по којег члана породице у саставу ове јединице, народ је са много емоција доживео овај свечани чин, који је за њега свакако представљао много више од једног културног догађаја. Откривање споменика био је повод да се у пуној мери глорификује пук који је, међу осталим славним пуковима победничке српске војске, стекао јединствену привилегију да понесе звучни епитет – Гвоздени.[25]

Resume

Thanks mainly to a multi-year engagement of the Board to build a monument and the Association of the people from Toplica district in Belgrade, in the September 9, 1934 in Prokuplje is discovered memorial to the soldiers from Toplica fallen in the liberation wars 1912-1918, as well as victims from Toplica rebellion 1917. With the present guests, with the atmosphere, with the content and the large number of people, it can be said that in the Toplica district before and after there was no so spectacular events.

In the presence of King Alexander, Patriarch Barnabas and many other distinguished guests, as well as the tens of thousands people, a impression is enhanced by the presence of an active honorary troop from the Second Infantry Regiment („The Iron Regiment“), war veterans and Chetnik units. The enthusiasm of the people are experienced a climax with the arrival two war flags to the place from where are in 1912 was taken away in the eternal glory.

During the six years of war there was almost no home in this part of Serbia, which had no by some member of the family as part of this unit. That the cause why the people with a lot of emotion experienced this solemn act, which is for them was much more than a cultural event. Unveiling of the monument was the cause to fully glorifying the Regiment which is, among other famous regiments in the Serbian army, gained the unique privilege to bear the honorary title „The Iron“.

Key words: monument, Prokuplje, Toplica district, Toplica rebellion, „The Iron Regiment“, the liberation wars 1912-1918.

Извори

Архив Југославије, фонд 74 (Краљев двор)

[25] О самом Гвозденом пуку и његовом ратном ангажовању видети више у радовима Радоја Костића, Петка Марјановића, Добросава Туровића, Мирка Добричанина.

Литература

Војиновић Владета, *Франо Менегело Динчић*, Београд 1988.
Ђевори Божидар, „Људске жртве и материјалне штете у Прокупљу и Куршумлији у рату 1917. г. Обнова Топлице 1918-1921. године. Значај прослава у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја“, *Лесковачки зборник*, 33/1993, 95-105.
Мирчетић Драгољуб Ж., *Прокупље и околина између два светска рата (1918-1941)*, Београд 1998.
Несторовић Слободан, *Под Хисаром*, Београд 1972.
Танасијевић Тихомир С., *Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља (са летописом цркве прокупачке)*, Прокупље 1961.

Штампа и периодика

Илустровано време, Београд
Политика, Београд
Правда, Београд
Svijet: ilustrovani tjednik, Загреб

Откривање споменика[26]

[26] Са насловнице магазина *Svijet* (бр. 13, год. IX, књ. XVIII од 22. септембра 1934.)

Савремена фотографија споменика

Иван Башчаревић
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет
Косовска Митровица

РАТНЕ ЗАСЛУГЕ „ГВОЗДЕНОГ ПУКА“ КАО КУЛТУРНО НАДАХНУЋЕ СРПСКОМ НАЦИОНАЛНОМ БИЋУ[1]

Апстракт: Анализирајући ратне заслуге најодликованијег пука Војске Краљевине Србије, Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“, познатијег као „Гвоздени пук“, и пронашавши у њима извесне митолошке елементе, у даљем тексту настојаћемо да прикажемо на који начин су, храброст, јунаштво и патриотизам представљали културно надахнуће српском националном идентитету.

Кључне речи: Гвоздени пук, ратне заслуге, мит, културно надахнуће, српски национални идентитет.

Увод

Почетком друге деценије XX века Краљевина Србија започиње ратове за ослобађање Старе Србије, и то из више разлога: ослободилачких, економских и политичких. Осим Србије, Први балкански рат водиле су још три савезнице: Бугарска, Грчка и Црна Гора. Када говоримо о српској страни, може се констатовати да су за предстојећи рат прављени планови одмах после 1878. године. Поред офанзивног дејства, предвиђено је и савезништво са поменутим балканским државама. Српска влада је огласила мобилизацију 30. септембра 1912. године. Мобилизација је изведена уредно и по плану (пешадија за четири, а коњица и артиљерија за шест дана) захваљујући високој патриотској свести војника, великој популарности рата против Турске, као и територијалном систему попуне и доброј припремљености. Мобилисано је 356.000 људи, од чега је 286.000 припадало оперативној војсци и чинило први и други позив. Рат је почео 18. октобра и завршио се тријумфом савезничких балканских држава. Мировни уговор потписан је маја 1913. године у Лондону.

[1] Рад је написан у оквиру пројекта Косово и Метохија између националниг идентитета и евроинтеграција (бр. III 47023), који је одобрило и финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

У току ослободилачких ратова од 1912. до 1918. године, Србија је мобилисала око сто пешадијских, коњичких и артиљеријских пукова. Све те ратне јединице су храбро и пожртвовано, уз велике губитке, извршиле своју патриотску дужност према отаџбини.[2]

Међутим, само је један пук због храбрости, енергичности, силине и непробојности одбране, као један од најбољих пукова српске војске, и од противника добио епитет и почасни назив „Гвоздени". Био је то Други пешадијски пук „Књаз Михаило" првог позива Моравске дивизије, који је мобилисан од људства са подручја прокупачке окружне пуковске команде. Сачињавли су га војни обвезници од 21. до 31. године живота, који су учествовали у свим ратовима које је српска војска водила од септембра 1912. све до средине децембра 1918. године.[3] Према речима маршала Франше д'Епереа, које је касније пренела и европска штампа тог доба, „то су били сељаци, скоро сви, то су Срби, тврди на муци, трезвени, скромни, несаломиви. То су људи слободни, горди на своју расу и господари својих њива... Изгледа да они воде борбу у хипнози, у неком летаргичном сну иду напред... Под непрестаном борбом, занесени, опијени, иду из дана у дан као олуја, као махнити по 30-40 километара дневно... [4]

1. Мит као елемент културног идентитета

Зашто су ратне заслуге Гвозденог пука задобиле митске размере и већ један век представљају културно надахнуће српском националном бићу? Митови представљају битну компоненту друштвене стварности модерне епохе. У свом изворном значењу мит (грчки μιτος) значи „реч, говор, казивање, али, исто тако и представу обликовану сасвим нехотично и несвесно, насупрот λογος-у који значи свесно рашчлањујуће и повезујуће појмовно мишљење".[5] У том контексту, „мит је било шта што је речено, што се прима и преноси с вером у његов друштвени значај... (док је, прим. И. Б.)

[2] Уп. Добричанин Мирко С., *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило"*, Београд, 2012.
[3] Пук је кренуо у рат 7. октобра 1912. године. Према предању, био је то дан када се пола Топлице слегло да испрати своју дику и понос, свој Други пешадијски пук Моравске дивизије првог позива „Књаз Михаило". „Очеви и мајке, младе жене са бебама у рукама, сестре и веренице, све се то слегло преко реке Топлице. Постројени пук, после кратког говора команданта, и уз звуке пуковског марша кренуо је према Марковом камену низ Топлицу ка Куманову. Цвет Топличана отишао је на пут са којег се већина неће вратити. Отишли су у рат, у историју и вечну славу". У ратовима од 1912. до 1918. године погинуло је око 32 официра, 1.239 војника и подофицира, рањено 148 официра и 6.492 војника и подофицира пука. У ове податке нису урачунати губици од болести, нарочито од колере 1913. и тифуса 1915. године, јер никад нису прецизно утврђени. Старији Толичани кажу, да није постојала кућа у Топлици која за потребе Другог гвозденог пука није дала војника, неке су дале и два, а неке и више за потребе краља и отаџбине. Уп. исто.
[4] Уп. исто.
[5] Крешић, А, *Филозофија религије,* Загреб, Напријед, 1981, 39.

питање да ли је нешто истинито или лажно прилично неважно за оцену да ли одређена прича јесте или није мит. Истина никада није била довољан елемент да би се нешто поверовало, или да би се препричавало. Од веће је важности узети у обзир мотив који доводи до преношења и прихватања. Ако се прича шири зато што се верује да је истинита, оправдана, важна или интересантна за одређену друштвену групу, онда је то мит“.[6]

У миту су присутне три најважније људске функције: религијска, сазнајна и естетска; добро, истина и лепота. Мит је покретач моралних и цивилизацијских активности“.[7] Према Р. Шнелу, „митови су одговори на историјска искуства, па и дефицитна искуства, и као такви служе оријентисању при делању, легитимисању делања и заснивању колективне свести о идентитету. Схваћен у том смислу, мит поседује историјску димензију: нова искуства и измењене ситуације захтевају другачије одговоре, нове концепте“.[8] Поред тога, како истиче С. Петровић, „уз помоћ мита поништава се профано, историјско време и овладава светим временом, вечношћу, па се тако преко мита доспева до почетка времена, до не-времена, и тако поново присуствује заносним догађајима стварања“.[9]

Б. Малиновски сматра да је митска прича истовремено и морални кодекс и политичко-правна повеља и зато уопштавања нису апстрактна, већ се персонификују у ликове јунака и богова, заштитника људи и природе. К. Јунг је митску стварност одредио као колективну нагонску (несвесну) снагу, која обухвата исконске тежње и искуства људског рода и то као њихов одређујући слој. Такви архетипови су традицијом створени, а културом потиснути обрасци колективних слика и симбола.[10]

1.2. Јунаштво као примарни фактор стварања мита о Гвозденом пуку

Јунаштво припадника Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ и њихива истрајност у борбеном поретку, чине према нашем мишљењу примарни елемент за стварање мита о овој славној јединици. Гвоздени пук се прославио у Брегалничкој битци, кад је у најкритичнијем тренутку, 18. јуна 1913. године, јуришом освојена кота 650. Тада је пробијен бугарски фронт и решена битка на Брегалници. У Првом светском рату (1914. године), Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ учествовао је у Церској битци, и то у њеном центру, на Текеришу. Осим тога, јуначка дела припадника Гвозденог

[6] Чапо, Е.. *Теорије митологије*, Београд; Clio, 2008, 326.
[7] исто: 24-25.
[8] Шнел, Р., (пр.) *Лексикон савремене културе,теме и теорије, облици и институције од 1945. године до данас*, Београд, 2008, 408-409.
[9] Петровић, С., *Културологија*, Београд; Чигоја штампа, 2002, 112.
[10] Уп. Милијић-Субић, Д., 2009, *Злоупотреба митске свести у савременој политици*, *Република*, бр. 462-463, www.republika.co.rs.

пука забележена су и у Колубарској битци.[11]

После опоравка и обуке на Крфу, 18. јула 1916. године, Други пешадијски пук „Књаз Михаило" нашао се у борбеном реду на солунском фронту. Припадници овог пука посебно су се истакли за време Горничевске битке, када су у центру српског борбеног распореда, заузели село Горничево и отпочели гоњење разбијеног непријатеља.[12] У овим борбама су се прославиле и једине две жене носиоци Карађорђеве звезде са мачевима, које су се бориле у саставу Гвозденог пука, Милунка Савић и Енглескиња Флора Сендс. Посебну славу пук је стекао освајањем чувене коте 1212. 4. новембра 1916. године, што је омогућило да се ослободи Битољ. После пробоја Солунског фронта, у којем је активно учествовао, пук се истакао у борбама за ослобођење Ниша, Алексинца, Ражња, Параћина, Свилајнца, до Гроцке, где је октобра 1918. године пребачен преко Дунава и потом преко Панчева кренуо на Бечкерек, данашњи Зрењанин. После Бечкерека, пук је 7. новембра 1918. ослободио Кикинду. Средином децембра 1918. године повучен је из Војводине у Београдгде остаје све до 5. маја 1920. Године, као Гардијска јединица, обезбеђујући Двор, Народну скупштину и министарства. Тек када је формирана Гарда, пук је демобилисан и малобројни преживели ратници, који су септембра 1912. године кренули из Прокупља у ратове, коначно су се вратили у родни крај, попаљен и опустошен од бугарске окупације.[13]

1.3. Слава и прелазак у вечни живот као други фактор стварања мита о Гвозденом пуку и основа за културно надахнуће Српском националном бићу

Један историјски догађај допринео је да слава *Гводеног пука* прерасте у вечни живот, и послужи као основа за културно надахнуће Српском националном бићу. Наиме, видећи како му у Колубарској битци људство гине, други ратни командант пука, пуковник Миливоје Стојановић Брка,[14] лично је повео пук у нови јуриш и том приликом је освојена Кременица а пуковник Стојановић погинуо.[15] У његову част композитор Станислав

[11] Уп. Добричанин Мирко С., *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило"*, Београд, 2012

[12] Том приликом пук је заробио пет бугарских официра и 804 војника и подофицира, запленио четири топа, седам митраљеза, 600 пушака.

[13] Уп. исто.

[14] Пуковник Стојановић био је неустрашиви и омиљени командант. Према предању српски војници су непријатељу претили својим командантом: „Поћореку, цареви већиле, Душа ми је од Косова стара, Командант сам Гвозденога пука, Не бојим се Цара ни Ћесара..!"

[15] Команду над пуком примио је трећи ратни командант, пуковник Димитрије Милић. Почетком 1915. године, пук је пребачен у Македонију да би ојачао фронт према Бугарској. Краљ Петар Први Карађорђевић уручио је посебно признање пуку због храброг држања при повлачењу војске преко Албаније. Пук је последњи напустио српску територију и кренуо преко албанских беспућа. Уп. Добричанин Мирко С., *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило"*, Београд, 2012.

Бинички је компоновао „Марш на Дрину“. И управо у овом уметничком делу проналазимо други елемент стрварања мита о чувеном Гвозденом пуку. Наиме, С. Бинички као да је добро знао да „уметност у свакој заједници константно иде у корак с митом, (као и да се, прим. И.Б.) у свакој великој култури сусрећемо са настојањем уметника који у миту трагају за својом инспирацијом и темама“.[16] На тај начин, неоспорна митска снага доводи до значајних остварења у уметности и другим формама друштвеног живота.

Станислав Бинички рођен је 1872. године у селу Јасика, у близини Крушевца. У Нишу завршава гимназију, а у Београду природно-математички смер Филозофског факултета. Од првог разреда гимназије учи виолину и флауту, пева у „Обилићу“ и Београдском певачком друштву. Као стипендиста Министарства просвете и Министарства војног у Минхену завршава музичку академију. По повратку у домовину постаје референт за војну музику, а 1899. године оснива Београдски војни оркестар (који данас носи његово име). Године 1920., по напуштању војне службе, постаје оснивач и први диригент Београдске опере. Композитор је много музичких дела од којих су најпознатији опера „На уранку“, „Литургија Јована Златоустог“ и чувени „Марш на Дрину“. С. Бинички је умро у Београду 1942. године.[17]

Стваралац великог и разноврсног опуса, у својој дугој каријери, диригује и води хорове, оснива музичке школе, обрађује народне песме, компонује „елегантну и програђанску песму...“ У свом интензивном раду, С. Бинички сарађује и с песницима - Јакшићем, Шантићем, Илићем и другима. С. Бинички припада оном чувеном музичком трију; Мокрањац - Миливојевић - Бинички, који се бори за оснивање музичких школа и извођење српске музике.[18]

Међутим, код широког музичког аудиторијума, Станислав Бинички је најпознатији као аутор „Марша победе“ или мелодије српског Националног оптимизма - марша „На Дрину“,[19] и да је лично инспирисан Великим ратом, створио ово дело.[20]

После Првог светског рата, песме из овог времена уступиле су место новим музичким потребама нове државе. Солунци - ратници, повукли су се, као и њихова песма, са осећањем да су завршили своју часну битку. Спремао се нови друштвени и музички живот.[21]

Стихове за дело С. Биничког је шездесетих година 20. века написао Милоје Поповић,[22] па након двадесетогодишње комунистичке цензуре,

[16] (Baudouin, *Ch. Psychanalyse de l” art*. Paris 1929, стр.21. Српски народ је добро знао шта значи када се огласи труба са Дрине. Још је Карађорђа носила жеља да у Босни ослободи Србе од Османлија, па је слепи Филип Вишњић уз гусле певао: „Вако Ђорђе Дрини говорио: Дрино водо, племенита међо, измеђ' Босне и измеђ' Србије! Наскоро ће и то време доћи, када ћу ја и тебека прећи и честиту Босну полазити!“

[17] Уп. Добричанин Мирко С., *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“,* Београд, 2012.

[18] Уп. исто.

[19] Уп. исто.

[20] Уп. исто.

[21] Уп. исто.

[22] Уп. Добричанин Мирко С., *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд, 2012.

композиција Биничког почиње поново да се свира у разним оркестарским саставима. Ноте ове композиције одлазе и у свет. Када је Иво Андрић добио Нобелову награду за књижевност, скандинавски издавачи су желели да објаве још нека дела наше уметности. Избор је био композиција Станислава Биничког – „Марш на Дрину", коју су шведски издавачи повезали са Андрићевим делом „На Дрини ћуприја“.[23]

До данас „Марш на Дрину“ је доживео бројна извођења у најразличитијим аранжманима, од војног марша, преко класичне, па све до популарне музике. Свирали су га разни домаћи и страни оркестри и извођачи.

2. Остали примери митологизације „Гвозденог пука“

Као још један покушај митологизације ратних заслуга *Гвозденог пука* проналазимо у оном чиме се Топличани поносе, а што историјска наука још није потврдила, а то је народно предање по коме је ковчег са посмртним остацима краља Петра I Карађорђевића, од сто пуковских застава колико их је било у српској војсци, наводно био прекривен управо заставом овог пука. Даље примере митологизације проналазимо у подацима да је ратна застава Другог пешадијског пука Моравске дивизије првог позива „Књаз Михаило“, била најодликованија застава у српској војсци. Пуковској застави припала су одликовања: Карађорђева звезда са мачевима 2. реда, Карађорђева звезда са мачевима 3. реда, Карађорђева звезда са мачевима 4. реда, Орден Белог орла 3. реда, Златна медаља за храброст и Француски ратни крст са палмом.[24]

Уместо закључка.

На основу свега наведеног можемо закључити да су два конститутивна елемента омогућила стварање мита о *Гвозденом пуку*, а то су јунаштво, и прелазак у вечни живот. То су разлози због којих митологизација ратних заслуга Другог пешадијског пука „ Књаз Михаило“ и данас представља културно надахнуће српском националном бићу. Јер како истиче С. Јовановић, „када је реч о култури једнога народа морају се узети у обзир све гране његовог живота; не само његова наука, него исто тако његова вера и морал, његова књижевност и уметност, његова политика и право, његова војска и привреда, његови обичаји и забаве...“[25] Неоспорно је и свакако несумњиво да су прави показатељи српске културе: језик, православна вера

[23] Уп. исто.
[24] Уп. Добричанин Мирко С., *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд, 2012.
[25] Јовановић, С., *Један прилог за проучавање Српског националног карактера, О културном обрасцу*, у Аврамовић, З., приредио, *Списи о култури*, Београд, 2006, 222.

и митологија, и да управо они имају можда најзначајнију улогу у обликовању начина живота српског народа. Према К. Армстронг, „данас је митски начин мишљења у немилости и често га одбацујемо као нешто ирационално, што нас уљуљкује".[26] Међутим, нема претераног разлога за страхом од мита и митског начина мишљења, а поготову га не треба одбацивати као нешто нереално, емпиријском свету страно, као сањарење и бекство од стварности. „Најпре, он је готово увек усађен у искуство смрти и страх од нестанка... обично је неодвојив од обреда... приморава нас да искорачимо изван граница искуства... говори о непознатом, о ономе за шта испрва немамо речи... указује на то како треба да се понашамо. Одликује га трагање за смислом, машта... Мит је дакле, истинит јер је делотворан, а не зато што нам даје чињеничне податке. Међутим, уколико нам не пружи нови увид у дубље значење живота, он је неупотребљив".[27] Дакле, херојство, патриотизам и осећај националног поноса код припадника *Гвозденог пука*, учинили су да се око његових ратних заслуга створи мит. А мит јесте један од индикатора културног идентитета српског народа. Из тог разлога, поред осталих митова, и мит о *Гвозденом пуку* представља културно надахнуће српском националном бићу. Наредне генерације би на том културном надахнућу морале неговати осећај националног поноса и особеност свог културног идентитета.

Резиме

Ратне заслуге најодликованијег пука Војске Краљевине Србије, Другог пешадијског пука „Књаз Михаило", познатијег као „Гвоздени пук", захваљујући митским елементима које су временом попримиле постале су пример културног надахнућа српском националном бићу. Као основни митолошки елементи издвојени су јунаштво припадника пука, и слава коју су стекли у борбеним дејствима, а која им је омогућила вечни живот. Наредне генерације би на том културном надахнућу морале неговати осећај националног поноса и особеност свог културног идентитета.

Литература

Аврамовић, З., приредио, *Списи о култури*, Београд, 2006.
Армстронг, К., *Историја мита, Шта је мит?* у Аврамовић, З., приредио, Списи о култури, Београд, 2006.
Baudouin, Ch., *Psychanalyse de l" art*. Paris, 1929.
Добричанин, М. С., *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило"*, Београд 2012.

[26] Армстронг, К., *Историја мита, Шта је мит?* у Аврамовић, З., приредио, *Списи о култури*, Београд, 2006, 233.
[27] Исто, стр. 234-237.

Јовановић, С., *Један прилог за проучавање Српског националног карактера, О културном обрасцу*, у Аврамовић, З., приредио, *Списи о култури*, Београд, 2006.
Крешић, А., *Филозофија религије*, Загреб; Напријед, 1981.
Милијић-Субић, Д., *Злоупотреба митске свести у савременој политици*, Република, бр. 462-463, 2009.
Петровић, С., *Културологија*, Београд; Чигоја штампа, 2002.
Чапо, Е., *Теорије митологије*, Београд; Clio, 2008.
Шнел, Р., (пр.) *Лексикон савремене културе,теме и теорије, облици и институције од 1945. године до данас*, Београд, 2008.

Интернет издања:

http://www.republika.co.rs
http://www.vs.rs
http://www.novosti.rs
http://www.naslovi.net
http://glas-javnosti.rs
http://www.sbinicki.edu.rs

Петко Марјановић
Народни музеј Топлице
Прокупље

ДРУГИ ПЕШАДИЈСКИ ПУК КЊАЗ МИХАИЛО „ГВОЗДЕНИ ПУК“: ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГОДИШЊИЦА, ИЗЛОЖБЕ И ПОСТАВКЕ

Апсракт: У раду је у кратким цртама приказан борбени пут Другог пешадијског пука књаз Михаило „Гвоздени пук“ у ослободилачким ратовима Србије од 1912. до 1918. године. Описано је обележавање свих значајних годишњица у Топлици са посебним освртом на обележавање стогодишњице од учешћа Другог пешадијског пука у Првом балканском рату.

Народни Музеј Топлице у Прокупљу је урадио две изложбе посвећене овом пуку: „Витезови Карађорђеве звезде из Топлице“, аутори мр Радоје Костић и музејски саветник Петко Марјановић и изложбу „Други пешадијски пук првог позива књаз Михаило Гвоздени пук“, аутор музејски саветник Петко Марјановић.

У Народном музеју Топлице у Прокупљу у припреми је пројекат за израду сталне поставке о Другом пешадијском пуку.

Кључне речи: Други пешадијски пук, годишњице, изложбе, поставке.

Други пешадијски пук је формиран 1881. године, у време када се Србија спремала за рат да би ослободила од Турака преостале неослобођене територије Старе Србије. То је време када је у Србији сазревала света косовска идеја о слободи и јединству српског народа заснована на поруци светог кнеза Лазара „земаљско је за малено царство, а небеско је увјек и до века“. У то време српски народ је био спреман на сопствену жртву ради ослобођења своје браће на Косову и Метохији, Старој Рашкој и Македонији.

Са таквим идејама почетком двадесетог века живело је и становништво Топлице које се територијално граничи са Косовом и Метохијом. Са одушевљењем су Топличани прихватили и прокламацију српском народу о објави рата 18. октобра 1912. године, у којој краљ Петар каже да Србија креће у рат за ослобођење своје вековне територије и своје поробљене браће. Када је 30. септембра 1912. године објављена мобилизација, Топлицом је завладало одушевљење. На мобилизацијско место у Прокупљу јавили су се

Топличани, већина њих имала је оформљене породице, били су потпуно свесни својих обавеза да треба завршити државни посао исто онако одговорно како су одговорно завршавали и сељачке послове.

На мобилизацијско место у Прокупљу од трећег до седмог октобра 1912. године одазвало се тачно 19.978 војника и старешина. Формиране су следеће јединице:

Други пешадијски пук првог позива	4.700
Други пешадијски пук другог позива	4.095
Други пешадијски пук трећег позива	3.559
Други прекобројни пук првог позива	4.600
Први батаљон за Шести прекобројни пук	1.000
Четири допунска батаљона	2.024

Није постојала кућа у Топлици која за свој Други пешадијски пук није дала војника, неке су дале и два а неке и више. Младост и снага Топлице кренула је из Прокупља у рат из кога се многи никада неће вратити .

Други пешадијски пук првог позива је учествовао у свим биткама у Првом балканском рату. За само месец дана борби пук је имао 166 погинулих и 667 рањених. Други пешадијски пук другог позива у борбама за ослобођење Косова и Метохије и Македоније имао је око 1.500 бораца избачених из строја.

У Другом балканском рату 1913. године у рату са Бугарима, Други пешадијски пук је због испољене храбрости у Брегалничкој бици добио назив „Гвоздени пук". Само у овој бици пук је имао 115 погинулих војника и 4 официра, а 686 војника и подофицира и 4 официра су рањена. Цена испољене храбрости пука у Другом балканском рату је огромна јер је из састава пука избачено 63% војника и подофицира 80% официра .

У Првом светском рату „Гвоздени пук" је поносно носио своју ратну заставу у биткама на Церу, Дрини и Колубари. У бици на Колубари погинуо је други ратни командант пука Миливоје Стојановић коме је композитор Станислав Бинички посветио „Марш на Дрину". Други пешадијски пук је последња јединица српске војске која је напустила српску територију почетком 1916. године. У борбама на Солунском фронту 1916. године, за само два месеца борбе, од преласка Црне реке до освајања коте 1212 пук је имао 1.339 избачених војника и стрешина из строја. Укупно је на Солунском фронту од 1916. године до септембра 1918. године до пробоја фронта погинуло 13 официра и 248 војника и подофицира. После пробоја фронта у силовитом јуришу пук је ослободио: Ниш, Алексинац, Ражањ, Параћин, Ћуприју, Свилајинац, Панчево, Бечкерек и Кикинду. Децембра 1918. године пук је из Војводине пребачен у Београд. Све до 18. маја 1920. године задржан је у Београду где је као гардијска јединица обезбеђивао Двор, Народну скупштину и Владу.

У ратовима од 1912. до 1918. године пук је имао следеће губитке: погинула су 32 официра и 1.239 подофицира и редова, рањено је 148 официра и 6.492 подофицира и редова. Ово су губици у борбама, јер није утврђено колико је умрлих од болести, колере и од последица рањавања.

После демобилизације већина бораца из састава пука вратила се својим кућама. Многи од њих вратили су се на згаришта од својих домова. Многима су за време ратног вихора страдали најмилији, морали су кренути од почетка. Већина њих латила се плуга и мотике уместо пушке и митраљеза. Неки су још дуго видали ратне ране. Из рата су им остала сећања, жал за погинулим саборцима и најмилијима и медаље које су добили за испољену храброст и за верност отаџбини.

У слободном времену, кога су мало имали, јер требало је обрадити опустошену земљу и обновити порушене домове, причали су својим потомцима о свом ратном путу, истичући притом храброст својих другова. Ретко ко је говорио о свом јунаштву. Заслуге су се могле видети само у тренуцима прослава значајних догађаја када су њихове јуначке груди биле окићене медаљама и одликовањима.

Дуго се Топлица, Јабланица и Заплање неће опоравити од последица минулих ратова. Сви преживели јунаци „Гвозденог пука“ су знали да је њихов пук био најхрабрији пук српске војске, да је застава њиховог пука најодликованија од свих пуковских застава, да су јуначке груди њихових сабораца китиле 244 Карађорђеве звезде са мачевима, од тога су 36 имали по две Карађорђеве звезде са мачевима. Да је Златном медаљом за храброст одликовано је 556 војника и старешина а сребрном медаљом за храброст 426 војника и стрешина. Дуго су преживели јунаци препричавали своје доживљаје из рата, али време чини своје, заборав такође.

Период између два светска рата је време када се нису обележавале годишњице из минулих ратова. Обележаване су годишњице од избијања Топличког устанка (петогодишњи, десетогодишњица и двадесетогодишњица). Њима су присуствовали и преживели солунци који су се од осталих разликовали по томе што су њихове груди китиле медаље и одликовања .Успомене на погинуле ратнике чији су гробови расути на знаним и незнаним местим највише су чувале породице. Но, и Топличани нису заборавили заслуге оних који су жртвовали своје животе за слободу отаџбине. Уз помоћ државе подигли су им велелепни споменик у центру Прокупља. Назначајнији догађај у земљи је 9. септембра 1934. године када је откривен споменика Топличким јунацима погинулим у ратовима од 1912. до 1918. године. Тога дана центар града је био мали да прими преко педесет хиљада људи који су из Топлице али и из других крајева стигли да присуствују откривању споменика које је обавио краљ Александар. Откривању споменика поред краља Александра присуствовали су председник Владе Никола Узуновић, председник Народне скупштине, неколико министара, патријарх Варнава, родитељи Косте Војиновића, Коста Пећанац, званичне делегације из читаве

Југославије, делегација Другог пешадијског пука, аутор споменика Менгело Динчић и други. Пре откривања споменика присутнима су се обратили патријарх Варнава, Михајло Љешевић председник одбора за подизање споменика, Милорад Ђурашковић председник општине Прокупље и краљ Александар који је након одржаног говора открио споменик .

Значајан датум у историји Топлице је и 13 . јуна 1937. године. Тога дана обележена је двадесетогодишњица од избијања Топличког устанка. Откривена је спомен биста Косте Војиновића у парку испред зграде начелства а у холу Соколане откривена је спомен биста краљу Александру. Бисту је открио Миленко Јовановић изасланик кнеза Павла, потпуковник, командант Прокупачког војног округа. Биста је у току рата склоњена и до данас се не зна ко је то урадио и где се она налази.

Све до завршетка Другог светског рата, када је тадашња власт одлучила да раскине са „мрачном прошлошћу свог народа и закорачи у светлију будућност“, преживели ратници ратова од 1912.до 1918. године су били поштовани.

Следи период када су у многим градовима Србије промењени називи улица, паркова и тргова који су у периоду између два рата добили називе по јунацима минулих ратова Нови називи су са именима народних хероја из Другог светског рата. Пример за то је назив железничке станице у Малој Плани који је када је пуштена железничка пруга Прокупље - Куршумлија добиа назив по војводи Петру Бојовићу. После рата назив је промењен у Светислав Мирковић Ненад, народни херој. Међу појединцима у Прокупљу постојало је мишљење да треба склонити из центра и споменик Топличким јунацима. Но победио је разум. Било је у Прокупљу и оних скоројевића који су рад каријере „светле будуђности"“хтели да избришу епопеју својих дедова и очева. Потврда за то да се ни на нивоу државе ништа није радило на томе да се отргне од заборава један славни период у историји српског народа је и то што педесетогодишњицу пробоја солунског фронта 1968. године нико није обележио.

Та 1968. година била је значајна по томе, што је Прокупље 21. октобра посетио председник СФРЈ и СКЈ Јосип Броз Тито. Та посета за Топлицу значајна је и по томе што се Тито приликом посете Прокупљу сусрео са борцима оба рата. Титу је тада пришао ратник са Солунског фронта Павле Павловић, и не кријући своје узбуђење, једноставним срдачним речима захвалио се председнику Републике на овој посети и пажњи коју је указао борцима, Солунцима.

Дирнут овим спонтаним поступком Тито је Павла Павловића привукао на груди и дуго су остали у загрљају. Затим се Тито присутнима обратио речима: „Морам још једанпут да кажем да сам сретан што сам дошао у могућност да дођем у ваш крај, Топлицу. Нисам ја никад заборавио на ваш крај, увијек сам га имао на уму, и знам колико сте ви жртава имали у Првом и Другом светском рату. Знам колико ви мислите за ову нашу будућност овдије.“[1]

[1] *Тито у Топлици*, Београд, 1968, стр. 39.

Проћи ће десет година после ове посете Тита Прокупљу па да се прекине ћутња о значајном поглављу историје српског народа. Први пут у новој Југославији 1978. године обележена је шездесетогодишњица од пробоја Солунског фронта. Тим поводом одржана је свечана академија у Бeграду. Војни музеј у Београду организовао је изложбу о Првом светском рату. Аутор изложбе мајор Милорад Прелевић је у Дому ЈНА у Београду приказао фотографије, документа, одликовања, наоружање и заставе из Првог светског рата.

Ова изложба је организована и у Прокупљу 5. априла 1980. године у сали Дома ЈНА. Дуге поворке посетиоца застајале су пред сведочанством једног бурног времена. Књига утиска била је пуна речи хвале аутору али и личних утисака Солунаца, било је и суза. Оно што није забележено у књизи утисака, а десило се за време трајања изложбе у Београду, што се памтило и препричавало, је да када је из сале, сузних очију изашла група старих ратника, седе главе, ослањајући тело о штап, изашли су тихо, натрашке...Кад их је мајор Прелевић упитао зашто тако излазе, један је у име свих овако одговорио: „Ове заставе су нас водиле у јурише за слободу земље. Сада не можемо да им окренемо леђа“[2]

Овом изложбом и укључивањем политичара у обележавање значајних историских догађаја као да је отворен пут темељнијем обележавању значајних годишњица. Тако је на Текеришу поводом 70. годишњице Церске битке, говорио један генерал а свечаности су присуствовали и истакнути званичници Србије. Обележавање 70. годишњице Колубарске битке било је скромно на нивоу општине Лазаревац. Битка је била светска а прослава општинска.

На Текеришу је обележена и 80. годишњица Церске битке. Топлица је такође обележила ову годишњицу. У центру Прокупља 9. септембра 1994. године Топличани су обележили 80. година од учешћа свог „Гвозденог пука“ у Церској бици и 60. година од откривања споменика Топличким јунацима од 1912. до 1918. године. Поред неколико хиљада грађана свечаности су присуствовали Солунац Наум Ђорђевић, председник Друштва за неговање традиција ослободилачких ратова Србије 1912. до 1918. године, командант Треће армије генерал потпуковник Душан Самарџић, директор Војног музеја Милан Шћекић и војни историчар Милорад Прелевић, мајор. Свечаност је започела смотром јединица ВЈ коју је извршио генерал Душан Самарџић, затим је уследила почасна паљба. Оркестар ВЈ извео је државну химну, потом је извршена примопредаја заставе Другог пешадијског пука. Минутом ћутања одата је пошта погинулим Топличанима. Присутне грађане и госте поздравио је начелник Топличког округа и председник организационог одбора Ратко Зечевић. Обраћајући се присутнима генерал Самарџић је рекао „Народ Топлице је био и остао је веран својим слободарским традицијама. Зато сам уверен да овде скоро да и нема грађанина који у своју биографију

[2] А. Ђурић, *Солунци говоре*, Горњи Милановац 1978, стр. 240.

неће написати да му је пра деда или деда ратовао од 1912. до 1918. да му је неко од предака учествовао у Топличком устанку или пак ратовао у Другом светском рату.“[3]

После полагања венаца и почасне паљбе ВЈ, свештенство Топличке епархије одржало је парастос испред споменика. Солунац Наум Ђорђевић предао је копију заставе Другог пешадијског пука директору музеја Драгославу Маринковићу. Гости су затим обишли Народни музеј Топлице а у вечерњим сатима је одржана свечана академија у Дому ВЈ.

Обележавање годишњица је на кратко враћало сећање на давно минула времена када је српска војска бранећи своју слободу и победама над непријатељим кројила историју светског поретка. Године су пролазиле, времена су се мењала а Солунци су тихо и и полако нестајали. Њихови потомци се бар до краја двадесетог века нису много потрудили да о њима оставе писане трагове. Нема изложби, сталних поставки којим би се овековечио њихов борбени пут.

Како у књизи „Витезови Карађорђеве звезде са мачевима“ Томислав Влаховић записа: „Мину једно витешко доба и већ сасвим остадосмо без витезова КЗМ, они храбро погинуше на бојном пољу или ненаметљиво и тихо исчезнуше, без заставе на ковчегу, без почасних стража поред одра, без посмртих маршева и почасних плотуна, најчешће уз пратњу родбине и поштовалаца, пуштани су у земљу за коју су нештидимице проливали своју крв. Њихове хумке родбина је обележила скромним споменицима. Многи су без икаква белега, а некима се не зна ни гроба ни мраморја. Новинари не потрошише много мастила да обележе крај оних који су обарали велике царевине и освајаче. Наставници и ученици не знају где су гробови витезова њиховог завичаја. Нисам видео спомен плочу на којој су исписана имена витезова КЗм. Они су заборављени од државе и од општине од борачке организације и од цркве заборављени су од свих, апсолутно од свих и свакога“.[4]

Да би отргли од заборава Топличке витезове, носиоце Карађорђеве звезде са мачевима из Топлице историчари мр Радоје Костић и Петко Марјановић музејски саветник су поводом обележавања 95. годишњице од Првог балканског рата урадили изложбу „Витезови Карађорђеве звезде из Топлице“, после вишегодишњег прикупљања грађе о Другом пешадијском пуку и о носиоцима КЗм. Изложбу је реализовао Народни музеј Топлице уз финансијску помоћ свих општина Топличког округа и Удружења Топличана из Београда.

Изложба поред списка са 244 имена носиоца КЗм садржи и биографије, фотографије, указе, одликовања. Изложбу су обогатили комплети одликовања и указа двоструких Носиоца КЗм, капетана Љубомира Којовића из Коњарника, поручника Јанаћка Јовића из Доње Речице и капетана Новице

[3] *Топличке новине,* бр. 10, 23. септембар 1994.

[4] Т. Влаховић, *Витезови Карађорђеве звезде са мачевима*, Београд, 1999, стр. 9.

Видовића из Ђуревца, затим комплет одликовања Народног музеја из Ниша. Из збирке Народног музеја Топлице у Прокупљу изложени су предмети, наоружање и документа.

Галерија Народног музеја Топлице била је 27. новембра 2007. године мала да прими све посетиоце на отварању изложбе. Изложбу је отворио градоначелник Ниша Смиљко Костић. Присутнима се обратио речима: „Ова изложба ће остати трајно сведочанство о људима тога времена, херојима којима су речи и дело биле једно, а циљеви велики и вредни да се за њих сасвим изгара у пламену јунаштва. Ова изложба ће бити вредна само онолико колико успе да новим нараштајима пренесе слике и боје једног иторијски непоновљивог времена, али и по сплету догађаја у којима се није постављало питање хоће ли бити Србије и живота у Србији, већ хоће ли бити људског живота уопште. Хоће ли човек остати човек“.[5]

Овом изложбом аутори су желели, а према броју посетиоца у томе су и успели, да отргну од заборава не само имена већ и дела најхрабријих међу храбрима из Топлице. Оних који су својом храброшћу задивили свет, а своју верност отаџбини потврдили када је било најтеже.

Народни музеј Топлице у Прокупљу организовао је ову изложбу у свим општинама Топличког округа у Нишу, Алексинцу, Мерошини и Дољевцу. Око 8.000 посетилаца је видело изложбу.

Иложба која је изазвала још веће интересовање јавности од изложбе „Витезови Карађорђеве звезде са начевима из Топлице“ је изложба „Други пешадијски пук 1. позива Књаз Михаило “Гвоздени пук”, аутора Петка Марјановића, историчара музејског саветника Народног музеја Топлице у Прокупљу.

Изложба је пројекат Народног музеја Топлице у Прокупљу. Изложбу је делом финансирало Министарство културе Републике Србије.

После вишегодишњег истраживачког рада аутор је прикупио историјску грађу о Другом пешадијском пуку. Формирана је збирка Први светски рат. За потребе ове изложбе Музеј је откупио приватне збирке мр Радоја Костића из Прокупља и мр Добросава Туровића из Лесковца. За помоћ се обратио и Народном музеју у Нишу и Зрењанину и Војном музеју у Београду у циљу обезбеђивања униформи, наоружања и одлоковања које Народни музеј Топлице није имао у збирци. Многи потомци из Прокупља су уступили а неки и поклонили Музеју: одликовања, документа, предмете и фотографије.

Изложба на 36 паноа - плотера хронолошки приказује борбени пут Другог пешадијског пука од 1912. до 1918. године. Изложбом се у први план истичу појединци, ратници, хероји. На дванаест карата приказане су најзначајније борбе пука. 427 појединачних и групних фотографија појединаца и призора из борби сведочанство су поколењима. Изложена су 57 оригинална документа. Иложба је обогаћена примерцима униформе и наоружања. Посебну пажњу посетиоца изазвао је митраљез Максим који је

[5] *Топличке новине*, новембар 2007, бр. 32.

Народни музеј Топлице за ову изложбу позајмио од Војног музеја из Београда. На митраљезу је угравиран текст: „Народ округа Нишког свом јуначком Другом пешадијском пуку књаз Михаило“. Митраљез су борци по завршетка рата предали Војном музеју и он се и данас налази у сталној поставци Војног музеја Изложена су и 39 ратна одликовања, Народни музеј у Нишу позајмио је Народном музеју Топлице збирку ратних одликовања од 1912. до 1918. године. Изложбу Други пешадијски пук обогатили су предмети и одликовања из приватних збирки: Зорана Којовића из Ниша, Љубише Јовића из Прокупља и Даринке Симић из Прокупља.

Изложбу прати каталог који има две хармонично повезане целине. У првом делу хронолошки је приказан борбени пут пука а у другом делу је каталошки опис предмета, тако да каталог посетиоцу олакшава увид у целу изложбу.

Изложбу је 11. маја 2011. године отворио потпреседник Владе Србије и Министар унутрашњих послова Ивица Дачић. У поздравном говору обраћајући се присутнима председник општине Прокупље Милан Арсовић је рекао: „Кроз ову изложбу најславнији и најхрабрији део историје Топлице поново је угледао светлост дана и постао актуелан. Ово је прилика да се многи млади људи који о тој најславнијој нашој прошлости мало или можда ништа не знају, захваљујући овој изложби упознају са својим славним прецима и њиховим јунаштвом“.[6]

На отварању изложбе Ивица Дачић је рекао: „ На овом, својеврсном часу српске историје види се да су се наши преци, као и ми сада борили да Србија не буде само мрља на мапи Европе. Јунаштво српских ратника и њихове славне победе у балканским ратовима и Првом светском рату као и кроз целу српску историју обавезују нас да се и данас са истом упорношћу боримо за те циљеве, само сада не на бојном, већ на дипломатском плану. Ова изложба сећања на славне топличке ратнике, ратаре и сељаке који су гинули за слободу своје земље, у свим ратовима, почев од Косовског боја, оставила ме је и тужним, јер је на неки начин показала да је Топлица увек била победник у рату, а губитник у миру. Коначно мора се учинити све да то више не буде тако и да овај крај добије место за које су се изборили и које су му обезбедили славни преци“.[7]

Народни Музеј је ову изложбу је представио и у Нишу, Алексинцу, Мерошини и осталим општинама Топличког округа. Ову изложбу видело је око 10.000 посетилаца.

Број посетиоца ове изложбе су потврда да Топличани нису заборавили своје претке, свој славни „Гвоздени пук“.

Потврда да је то тако је и организовано обележавање 100. годишњице од учешћа Другог пешадијског пука у Првом балканском рату, почетком октобра 2012. године.

[6] *Топличке новине,* бр. 30, мај 2011.
[7] Исто.

У организацији и под покровитељством општине Прокупље и Министарства одбране - Команде треће бригаде копнене војске Србије у Прокупљу је 5. октобра започето обележавање овог великог јубилеја. Петог октобра 2012. године у свим основним и средњим школама у Прокупљу први час је посвећен Другом пешадијском пуку.У Народном музеју Топлице организована је изложба о Другом пешадијском пуку и округли сто на тему „Други пешадијски пук Књаз Михаило Гвоздени пук у ослободилачким ратовима Србије од 1912. до 1918. године“. Двадесет и петоро учесника округлог стола, међу којима је било истакнутих историчара, књижевника, дипломата и публициста изложили су своје радове о најхрабријој јединици српске војске.

У недељу 7. октобра 2012. године у храму Светог Прокопија, где се чувају мошти светих ратника Св. Прокопија и Св. Ђорђа, одржана је света архијерејска литургуја и парастос јунацима и мученицима који су положили своје животе за отаџбину. Затим је из цркве, улицом Југ-Богдана до Трга Топличких јунака кренула литија коју је предводио изасланик Нишког епископа Јован са свештенством топличког намесништва у пратњи народа, гостију, војске и полиције. Официри су носили иконе, црквене и српске заставе ка свечаној бини испред споменика, са које се чуло појање црвеног хора „Светог Прокопија“. Након полаагања цвећа на споменк погинулим топличким јунацима у ратовима од 1912-1918. године, присутнима се обратио прота Радован Петровић речима: „Ми смо браћо и сестре данас овде, због наших предака који су мобилисани дан у дан, тачно пре сто година. Данас је дан када нас они, наши преци, гледају са неба. На данашњи дан 20.000 војника пошло је у бој да одбрани веру и отаџбину. Гвоздени пук није мртав драга браћо и сестре“.[8]

Централна прослава одржана је у Прокупљу, на тргу Топличких јунака 8. октобра у 15 часова. Неколико хиљада грађана и гостију присуствовало је једночасовном програму. Програм је почео свечаним дефилеом јединице Треће бригаде копнене војске Србије. Бригада је настављач традиција Другог гвозденог пука. Ово је први дефиле војних јединица после 9. септембра 1934. године када је краљ Александар открио споменик а патријарх Варнава освештао споменик Топличким јунацима погинулим у ратовима од 1912. до 1918. године. Припадници Гарде извели су егзирцирну вежбу која је изазвала одушевљење код присутних. Затим је прочитан поздравни телеграм Министра војске Србије Александра Вучића. Присутнима се обратио начелник Генералштаба генерал потпуковни Љубиша Диковић речима: „Хвала славним борцима Гвозденог пука, што су оставили подвиге да памтимо и ми генерације које долазе. Ми данас стварамо војску по мери свих грађана Србије, што је тежак и сложен задатак. А ми то можемо да остваримо само у сарадњи са грађанима Србије. Оволики број присутних овде говори

[8] *Збиља*, бр. 209-210, новембар-децембар 2012.
[9] *Политика*, 9. октобар 2012.

о томе колико нас подржавате и дајете нам снагу да у томе успемо“.[9]

О борбеном путу Другог пешадијског пука говорио је командант Треће бригаде КоВ бригадни генерал Желимир Глишовић.

Председник општине Прокупље др Љубиша Ђурковић присутнима се обратио речима: „Окупили смо се овде да се на јединствен и достојанствен начин одужимо ослободиоцима Старе Србије, јунацима Другог пешадијског пука који су ношени светим идеалима ослободили земљу од турског ропства. На ову велику стогодишњицу, овде треба упутити важну порку младим генерацијама да поштују своју историју, јер народ који то не уме, није никакав народ и не треба ни да постоји“.[10]

Ово величанствено и достојанствено обележавање 100. годишњице од учешћа Другог пешадијског пука у Првом балканском рату је још једна потврда да Топличани нису заборавили своје претке.

Народни музеј Топлице у Прокупљу је дао велики допринос да се сачува историјска грађа о овом пуку. Наведене изложбе су пример да је она и презентована јавности. У пројекту музеја је да се у наредном прериоду обезбеди простор и финансијска средства за израду сталне поставке о Топличком „Гвозденом пуку“. Око 20.000 јунака колико је ратовало у овом пуку од 1912. до 1918. године то заслужују. На нама је да се идеја реализује, као и да се постави спомен крст на простору где је Други пешадијски пук мобилисан 1912. године.

Закључак

Други пешадијски пук књаз Михаило „Гвоздени пук“ формиран је крајем 19. века у Београду а касније је седиште пука у Нишу, мобилизацијско место је у Прокупљу. Људство за пук мобилисано је са простора Топлице, Јабланице и Заплања.

Други пешадијски пук је учествовао у свим биткама у Првом и Другом балканском рату и у Првом светском рату. Због испољене храбрости у бици на Брегалници у Другом балканском рату назван је „Гвоздени пук“. Овај назив је пук потврдио и у свим следећим биткама. Његову храброст потврђује број носиоца Карађорђеве звезде са мачевима 244 од тога су 36 бораца са по две КЗм али и број погинулих и рањених бораца.

Дуго се по завршетку Првог светског рата Топлица неће опоравити од последица ратова али и никада неће заборавити своје претке, јунаке, витезове. Потврда за то је подизаање споменика свим погинулим Топличанима у ратовима од 1912 до 1918. године. Споменик у центру Прокупља открио је 9. септембра 1934. године краљ Александар.

После Другог светског рата обележене су све значајне годишњице а посебно је обележена стогодишњица од учешћа пука у Првом балканском рату 1912. године.

[10] *Топличке новине,* бр. 41, октобар 2012.

Прва изложба са темом о Првом светском рату коју је урадио Војни музеј у Београду изложена је у Прокупљу априла 1980. године. Народни музеј Топлице у Прокупљу урадио је две изложбе посвећене Другом пешадијском пуку. Прва је изложба „Витезови Карађорђеве звезде из Топлице“ аутора мр Радоја Костића и Петка Марјановића, музејског саветника, отворена новембра 2007. године, а друга „Други пешадијски пук првог позива књаз Михаило Гвоздени пук“ аутора Петка Марјановића. Изложбу је маја 2011. године отворио потпреседник Владе Србије Ивица Дачић.

Наредни музеј Топлице у Прокупљу у својим дугорочним плановима намерава да уради сталну поставку о Другом пешадијском пуку.

Литература

Влаховић Томислав, *Витезови Карађорђеве звезде са мчевима*, Београд, 1999.
Ђурић Антоније, *Солунци говоре*, Горњи Милановац, 1978.
Тито у Топлици, Београд, 1968.

Штампа:

Топличке новине.
Збиља.
Политика.
Православни глас.

Обраћање краља Александра народу 9. септембра 1934. године

Поздрав Тита са ратником из Топлице

Солунци на отварању изложбе 1980. године

Почасни вод Војске Југославије наставља традицију II гвозденог пука на обележавању 60 година од откривања споменика Топличким јунацима и 80 година од Церске битке, Прокупље 9. септембар 1994. године

Градоначелник Ниша Смиљко Костић отвара изложбу „Витезови КЗМ из Топлице"

Аутор изложбе са замеником председника владе Ивицом Дачићем

Обележавање 100 година од учешћа II Пешадијског пука
у Првом Балканском рату

Зоран Миладиновић
Ниш

ОСЛОБОДИЛАЧКИ РАТОВИ 1912-1918 И „ГВОЗДЕНИ ПУК“ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Апстракт: Основни предмет наших истраживања представљају дела српске књижевности која су настала у ослободилачким ратовима од 1912-1918 и књижевна виђења српских писаца о херојском учешћу Другог пешадијског пука првог позива „Књаз Михаило“ у ратовима на почетку двадесетог века. Књижевна дела из доба балканских ратова и Првог светског рата уверљиво доказују да су тада створена дела велике књижевно-историјске и уметничке вредности и да би српска књижевност била значајно сиромашнија да у рату нису писали Бранислав Нушић, Милутин Бојић, Сима Пандуровић, Владислав Петковић Дис, Иво Ћипико, Растко Петровић и други књижевници. Српски писци су и у несвакидашњим ратним приликама успевали да својим књижевним активностима буду чврста карика у континуитету књижевног стварања, тако да се књижевност није прекидала и заустављала ни у најтежим могућим ситуацијама. У раду је посебна пажња посвећена књижевним записима Јована Наумовића, Јована С. Динића, Живојина Дачића и Милосава Јелића о ратном путу, командантима и јунацима из *Гвозденог пука*.

Кључне речи: Српска ратна књижевност, ратна књижевна периодика, балкански ратови, Гвоздени пук, Српски књижевни гласник, ратни репортери, Први светски рат, крфска књижевност, Јован Наумовић, Милутин Бојић.

Рат и искуство рата у српској књижевности нису само једна од централних и доминантних тема, него и фактори који мењају књижевну стварност и утичу на развој књижевних покрета и праваца. Већ ова чињеница оправдава нашу намеру да за основни предмет истраживања узмемо дела српске књижевности која су настала у ослободилачким ратовима од 1912-1918 и подробније осветлимо књижевно стварање о балканским ратовима и Првом светском рату. Наравно, покушаћемо и да документовану историјску слику херојског учешћа Другог пешадијског пука првог позива „Књаз Михаило“ у ратовима на почетку двадесетог века допунимо књижевним виђењима српских писаца. Неки писци одмах одговоре књижевном имагинацијом на рат, други књижевне обраде пишу много касније, али утисак је да су за српску ратну књижевност, ипак, важније хоризонталне

пројекције, када дело *живи* у свом времену и услед тога је снажније, речитије, искреније и разумљивије. Уосталом, данашње генерације само из таквих књижевних дела могу упознати емотивну страну ратних догађања у часу када се збивају, духовну климу, целокупну ратну атмосферу и књижевне изражаје, ослобођене реинтерпретирања чињеница из прошлости у служби неке политичке идеје или промењених друштвених околности. Нема сумње и да сложеност и драматичност ратних ситуација захтева да у још већој мери писце не читамо само данашњим мерилима, већ и очима савременика у тренутку стварања књижевних дела, јер се она могу *потпуно разумети и правилно оценити* само ако се *доведу у везу с временом у којем су се она јавила, народом у којем су никла*.[1] На пример, данас сваки средњошколац зна да је Дис требало да остане у свету своје песничке вокације и да није ни требало да покушава са родољубивом поезијом, али Дисов поступак нам је тако разумљив, ако покушамо да схватимо атмосферу друге деценије двадесетог века, сав тај патриотски занос, ослободилачки покрет и писце у добровољачким униформама.

На прелазу из деветнаестог у двадесети век, Србија улази у веома противречно раздобље и унутрашњег развоја и међународног положаја. Догађаји се одвијају вртоглавом брзином, почев од мајског преврата 1903. године и царинског рата Србије и Аустрије, па до анексије Босне и Херцеговине и Балканских ратова. Занимљиво је да те бурне историјске године прати политички, привредни, друштвени и културни напредак српске државе, заснован на достигнућима европске духовности и цивилизације. Развој књижевности иде паралелно са укупним друштвеним развитком, тако да српска књижевност све више поприма карактеристике европске књижевности тог доба и незаустављиво креће у правцу модерних књижевних стремљења. Период од 1901. до 1914. године представља, заиста, једно посебно доба у српској књижевности, тако да већи број књижевних критичара, с пуним правом, тај период назива *златним добом*. По мишљењу Драгише Витошевића, поготово је у поезији тада *створено цело једно мало песничко богатство, с низом изузетних тренутака без којих би судбина наше песме била незамислива*.[2] Основна обележја нове књижевности, коју књижевни историчари најчешће називају модерна, јесу прихватање европских вредности, естетизам као врхунски захтев у књижевном стварању и песимизам као преовлађујуће осећање. Наравно, паралелно са књижевним делима која имају такве карактеристике, јављају се и она са супротним одликама у виду величања народног духа, национализма и активистичког оптимизма. Пажљивом анализом може се закључити да књижевна кретања у значајној мери зависе и од историјских догађања, која често одлучујуће утичу, пре свега, на тематику и патриотску обојеност књижевних остварења.

[1] Љубомир Недић, *Студије и критике Љубомира Недића*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1977, стр. 39.

[2] Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига друга, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 354.

Наиме, родољубиве и оптимистичке теме много су чешће и преовлађујуће у тренуцима националне угрожености, као што је то у доба анексионе кризе, балканских ратова и Првог светског рата.

Балкански ратови почињу октобра 1912. године и трају, са мањим прекидима, све до августа 1913. године. Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка побеђују у Првом балканском рату турску војску и истерују је из Европе. Убрзо Бугари, изненада и подмукло, нападају српску војску, како би том војном акцијом обезбедили предност у деоби дотадашњих турских територија. У одговору на бугарски напад удружиле су се Србија, Грчка и Румунија и потукле бугарску војску у Другом балканском рату. Српска књижевност у доба ослободилачких балканских ратова добија на полету и у тим ратним годинама појављује се неколико добрих књига и мноштво прилога у књижевним часописима са родољубивом и патриотском тематиком. Стара и добро позната изрека Кад *топови говоре, музе ћуте* показала се као нетачна, јер се књижевно стваралаштво на свим пољима, скоро, несметано одвија. Истина, у балканским ратовима Србија има мир на својој територији, има свој главни град и све карактеристике уређене државе, а рат се води на просторима, удаљеним бар неколико стотина километара. За изучавање књижевности, настале у балканским ратовима, важно је сагледати књижевну периодику у периоду од 1912. до 1914. године, поготово у ветлу чињенице да већина листова и часописа препознаје друштвене задатке и обавезе историјског тренутка. Предводник је, наравно, *Српски књижевни гласник*, који је још почетком века, не само осетио дух времена и предвиђао, већ је, како тврди Драгиша Витошевић, чак и припремао догађаје, почев од мајског преврата 1903. па до Првог балканског рата 1912. године.[3]

Анализа књижевних прилога у *Српском књижевном гласнику* 1912. године указује да, у првих девет месеци, часопис не одступа од својих карактеристичних програмских, естетских, културних и етичких усмерења. Занимљиво је да уочи балканских ратова нема веће заступљености родољубиве поезије у *Гласниковом* песничком регистру. Ракић *Сетном песмом* најављује пригушивање страсти и долазак старости, Шантић пева о Мостару, док Сима Пандуровић објављује песму *Јамби о свршетку*, у којој парафразира мисли о нестајању, смрти и гробовима. У *Гласнику* се појављује и читав циклус еротске поезије предвођен Дучићевим заводљивим стиховима о руци невидљивој која *брижно свуноћваја твоје мале дојке*[4], Бојићевом путеном љубављу за *уде сазреле и вруће*[5] и Королијиним сликама девојке која *поднесе уста сиђана и нага*.[6] Поменуте и друге песме у

[3] Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига прва, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 194.

[4] Јован Дучић, *Чедност, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 28, бр. 9 (1. мај, 1912), стр. 659.

[5] Милутин Бојић, *Ветром шибани*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 28, бр. 8 (16. април, 1912), стр. 583.

[6] Мирко Королија, *Балате*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 28, бр. 10 (16. мај, 1912), стр. 749.

потпуности потврђују духовиту опаску Предрага Палавестре да је *позната и призната српска и хрватска поезија ушла у рат у папучицама од свиле у пратњи три свирача у црном плашту.*[7]

Са приближавањем рата увећава се круг песама са борбеном интонацијом, а неки песници, попут поручника Милутина Јовановића,[8] већ су на граници, слушају звук војничких труба и стрепе да се опет не чује *плач залуд палих народних јунака*.[9] Спремност за бој исказује Милан Ћурчин декламујући стихове *Не тражим борбу, ал' ко ми је пружи, Добро је дош'о; часа не оклевам,- Витез и певач, Бирам мач што дужи, И борећи се ја борбу опевам.*[10] У истом тону Прока Јовкић исказује спремност да са друговима храбро и мушки наступа, док се Божидар Пурић заклиње *својом чедном децом на света дела што ће да се роде, И кретосмо се крстом и месецом, стазама које у бесмртност воде*.[11] Праву увертиру у будућа ратна дешавања *Српски књижевни гласник* даје песмом Симе Пандуровића *Завет палих*, што представља изненађење за све познаваоце књижевних прилика у Србији. Пандуровић наслућује будући *дуги бој без мира* и жели да заветом палих ратника оснажи и ободри ново поколење за одсудну битку. А само неколико година раније, уредник *Гласника* Јован Скерлић, додуше, признаје Сими Пандуровићу књижевни таленат, али и оштро осуђује песимистички и декадентни дух његове поезије. Бранилац културних и националних потреба српског народа не може да дозволи да боемија, песимизам и сновиђења превладају над делима која прихватају *историјску улогу одбране виталне снаге интелигенције једног народа спремног да свет увери у своје гранитно здравље и своју живљу борбу за егзистенцију*.[12] Почетком 1912. године све се мења, тако да, с једне стране, Пандуровић пише песме са познатим родољубивим тоном и новом садржином, док Скерлић проглашава другу збирку Пандуровићевих песама Дани и ноћи за једну од *најбољих што их је наша поезија произвела последњих година*.[13]

Балкански савезници прелазе турску границу 18. октобра 1912. године и муњевитим и убедљивим победама мењају из корена геополитичку

---

7 Предраг Палавестра, *Српска и хрватска поезија двадесетог века,* Савремена школа, Београд, 1964, стр. 11.

8 Уочи балканских ратова, песник и поручник Милутин Јовановић командује четом у 15.пешадијском пуку Тимочке дивизије првог позива. Учествовао је у борбама приликом освајања Црног врха на Осоговским планинама, а затим при опсади и освајању Једрена.

9 Милутин Јовановић, *Вече под Краљевицом*, Српски књижевни гласник (Београд), к. 29, бр. 5 (1.с ептембар, 1912), стр. 348.

10 Милан Ћурчин, *По старински*, Српски књижевни гласник (Београд), к. 29, бр. 5 (1. септембар, 1912), стр. 347.

11 Божидар Пурић, *Говор поколења*, Српски књижевни гласник (Београд), к. 29, бр. 8 (15. октобар, 1912), стр. 613.

12 Велибор Глигорић, Владислав Петковић Дис, у: *Песништво од Војислава до Бојића* (приредио Миодраг Павловић), Нолит, Београд, 1972, стр. 311.

13 Јован Скерлић, *Оцене и прикази*, Сима Пандуровић, Српски књижевни гласник (Београд), к. 28, бр.6 (15.март, 1912), стр. 466.

ситуацију на Балкану. Уредништво *Српског књижевног гласника* обезбеђује да се већ 1.новембра појави посебан тематски број посвећен Првом балканском рату, у коме централно место заузима уводни чланак Јована Скерлића *Светли дани*. Скерлић је пресрећан и поносан што се опет *над четири старе српске престонице, над Приштином, новопазарским Расом, царским Скопљем и Призреном поносно вије тробојна застава српска.*[14] У српском војничком строју Скерлић почасно место додељује србијанским сељацима и официрима, али не пропушта прилику и да подсети на велику улогу српских књижевника у стварању и одгајању ослободилачких тежњи српског народа. У том делу он посебно истиче народног певача и његово уверење да се Србија умирити не може и велича остварење дела, која је наш песник сневао *На гробу војводе Дојчина у Солуну : О витези српски! Пепелишта тавна, Походиће тада наши милијуни, Место тужних звона хориће се трубе, И наши плотуни.*[15]

Поезија је у тематском ратном издању Српског књижевног гласника заступљена са две родољубиве и ратне песме Милутина Бојића и Симе Пандуровића. У поднаслову песме *Земља олује* Бојић претећи довикује непријатељу *Не додируј ме*! и подсећа на вековну борбу Срба за опстанак на простору Балкана. За разлику од егзалтираног и самопузданог песничког наступа Милутина Бојића, Сима Пандуровић у стиховима песме *Војнички растанак* наслућује неизвесност, заставу смрти и крваву борбу, све док се полумесец *не сруши у крви, ил' док не паднемо - последњи и први*.[16] Он драганама, женама и деци сетно и поносито поручује *Отаџбини својој у пролећне дане, доћи ћемо с венцем победе на глави, или никад више, или никад више...*[17] Колико се само основна порука песме Војнички растанак поклапа са наредбама српских официра, које гласе *Војници се могу вратити кућама, али само после коначне победе*. У музикалним и меланхоличним стиховима Пандуровић указује на свакодневне ратне опасности и застрашујућу животну раскрсницу војника, који ће после рата своје најдраже или да *више воле и страсније љубе; ил заспати тврдо на постељи смрти.*[18] Песма *Војнички растанак* представља прави украс тематског броја *Српског књижевног гласника* и данас само можемо претпоставити како су је жудно читали војници у рововима. У неколико наредних бројева *Српског књижевног гласника* Сима Пандуровић објављује песме *На кумановском разбојишту, Црква Св. Спаса у Скопљу и Рањеници*. Нема никакве сумње да Пандуровић песничке записе шаље са бојишта *где је скоро била борба љута, лешеви коња*

[14] Јован Скерлић, *Светли дани*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр.9 (1. новембар, 1912), стр. 642-644.
[15] Војислав Илић, *Изабрана дела*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 176.
[16] Сима Пандуровић, *Војнички растанак*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 9 (1. новембар, 1912), стр. 649.
[17] ибид
[18] ибид

и топовске каре, Оружје, стрвеж леже украј пута.[19] Посматрајући рањенике у Демир-капији Пандуровић разуме величину њихове жртве и искрено саосећа са њиховим удесом *Проносе их тужно, побијене лаве, Кроз невесо' сумрак, расплакан и бео.- Крваве јунаке, без награде, славе; А трагична језа свет пролази цео*.[20] Целокупан Пандуровићев песнички опус у ратним данима указује да је он водећи песник Српског књижевног гласника у Првом балканском рату. Његова ратна поезија надахнута је великим данима победе и страдања српског народа и одише топлином, љубављу за домовину и идилично-патетичним заносом. Везу између Пандуровићеве декадентне и ратне лирике тешко је пронаћи, мада је он и патриотске стихове *уоквирио елементима свог песничког језика и метафорике, и дао им карактеристичну интонацију*.[21] У Пандуровићевим песмама, написаним у току Првог Балканског рата, има питања, сумњи и неизвесности, али у њима нема ни трага радикалном песимизму. Тек на тренутак и у нијансама препознамо песника Посмртних почасти, као што је то, на пример, у стиховима *И након свега, после борбе својске, Црви се сада о лешине боре. Кроз пусту земљу куд су прошле војске. Напуштена села у даљини горе*….[22]

Није тешко запазити да *Гласник* покушава да прозним књижевним прилозима прати актуелна ратна догађања. Прича Вељка Петровића *Сефер Љуц* објављена је 1. децембра, 1912. године, а догађаји о којима говори одиграли су се само месец дана раније. У занимљивом репортажном запису, Петровић описује српску војску заморену сталним борбама, маршевима и зимом и оставља сведочанство о одмаздама српске војске према бунтовним Арбанасима. Суровост рата писац слика натуралистичким призорима, међу којима посебан утисак оставља сцена стрељања *Митраљезе почну пиштати и лити по редовима, као вода из решетке кад залива. Као дрвље под огромном косом, изваљују се Арбанаси, и сурвавају се трупине у шанац*.[23] У причи Милице Јанковић[24] проналазимо другачију представу рата, виђену из перспективе српског села, болница, нежних женских размишљања и писама ратника. Реченица *Рат је отпочео* за Милицу значи *да најмилији можда неће доћи више и да се сад у овом тренутку убијају људи, да гину наши људи..и деца..И туђи, непријатељски; Има и међу њима невиних*.[25] Престанком

[19] Сима Пандуровић, *На кумановском разбојишту*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 10 (16. новембар, 1912), стр. 743.
[20] Сима Пандуровић, Рањеници, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 12 (15. децембар, 1912), стр. 912.
[21] Миодраг Павловић, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981, стр. 326.
[22] Сима Пандуровић, *На кумановском разбојишту*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 10 (16. новембар, 1912), стр. 743.
[23] Вељко Петровић, *Сефер Љуц*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 11 (1. децембар, 1912), стр. 806.
[24] Милица Јанковић се у *Српском књижевном гласнику* често потписује под мушким псеудонимом Л. Михајловић (име њеног рођака).
[25] Милица Јанковић, *Рат, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 12 (16. децембар, 1912), стр. 881-882.

ратних дејстава престаје и објављивање књижевних прилога са ратним мотивима у *Српском књижевном гласнику*. Карактеристично је да уредништво београдског часописа преко ноћи мења концепцију уређивања, вероватно у складу са опредељењем да у тренуцима изградње мира не треба подгревати борбене страсти. *Српски књижевни гласник* се ретко осврће на протекли рат и то претежно кроз медитације Алексе Шантића и Симе Пандуровића над бојним пољима. Милан Ћурчин сада објављује *Ратну песму* са антиратном интонацијом и у њој узвикује *Доста је борбе* и позива не на рат, већ на рад, јер *што топ и пушка у лету добише, стопу по стопу сад плуг нек' осваја*.[26] За *србовање*, освећено Косово и претње српским непријатељима задужени су хрватски песници Владимир Назор, Драгутин Домјанић, Владимир Черина, Јосип (Сибе) Миличић, Анте Тресић Павичић и драмски писац Иво Војновић.[27]

Крајем јуна 1913. године, бугарске трупе изводе изненадан ноћни препад на српске положаје на Брегалници, што се у историји означава као почетак Другог балканског рата. По свему судећи, уредници *Српског књижевног гласника* имају поуздане информације о неуспеху дипломатских преговора и приближавању новог рата, пошто већ у броју од 16. јуна почињу да књижевним прилозима припремају јавност за предстојећи рат Србије, Црне Горе, Румуније и Грчке против Бугарске. У ту сврху послужиле су прича Милутина Јовановића *Ноћни препад*, Ратна писма Милана Прибићевића и песме Милутина Бојића *Развејане ватре и Вера*. У ратној причи Милутина Јовановића описују се борбене акције при опсади Једрена и неспособност тадашњих бугарских савезника, док капетан Милан Прибићевић литерарним средствима ствара праву химничну прозу о српском сељаку. Прибићевић тврди да је само српски сељак могао издржати све ратне страхоте, које прибрано и тачно набраја *Рат је смрт. Рат значи умирање… Рат значи јуриш данас, јуриш сутра, јуриш у смрт. И значи: тешке кише, блато, ветрове, снегове, маршеве који терају сузе на очи, значи: глад и жеђ, спавање на камену, на снегу, на води, у блату.*[28] Прозни искази Милутина Јовановића и Милана Прибићевића стварају погодан оквир за песме Милутина Бојића, у којима песник поетским симболима и рефлексијама покреће вечна питања постојања и предстојећег рата. Кроз живу песничку реч, Бојић реторски пита *Господа да ли чује горде трубе и види ли чете што не знају стати, да би младалачки и необуздано узвикнуо Јер претимо ти, о Боже богова, што смехом плаћаш млаз крви херојске. И тебе ове смрвиле би војске, У врлетима Маркових домова!*.[29] Кратка и узбудљива

---

[26] Милан Ћурчин, *Ратна песма, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 30, бр. 11 (1. јун, 1913), стр. 834.

[27] У доба Првог балканског рата, чак је и Иван Мештровић испевао епску песму *Чудно знамење спјевано пригодом уласка српске војске у Скопље* и објавио у листу *Напредњак* са потписом Загорац.

[28] Милан Прибићевић, *Ратна писма*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 30, бр. 12 (16. јун, 1913), стр. 919-920.

[29] Милутин Бојић, *Вера, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 30, бр. 12 (16. јун, 1913), стр. 916.

биографија Милутина Бојића има одлике биографије целог поколења, чија младост почиње и завршава у ратним годинама друге деценије двадесетог века. Заједничке мисли, страхове, наде и поносе своје генерације Бојић сугестивно приказује у *Гласнику кроз Химну поколења*, коју започиње сумњама, а завршава васкрсом и страшним походом. Припадници Бојићевог поколења успевају да у покрету ухвате споне са митским предањима и храбро *јуре, стижу, Стегове дижу, Вију, Рију, Крв се пенуша, Груша, Комеша. Леш до леша. Циктај стреса, Сложене рпе меса*.[30] Нема препрека за српске горде чете и поносне легије, које за тили час стижу да Јадрана, Марице, Велбужда, простора некадашње Византије и победоносних фанфара. Бојићева генерација је до Балканских ратова припадала поколењу *суза и крви*, а после њих Бојић је назива *поколењем сунца* и позива Бога *Господе нове нараштаје зови, Победу кличи, пој и благослови*!.[31]

Позитивним завршетком балканских ратова, *Српски књижевни гласник* још више учвршћује свој углед водећег српског књижевног часописа. Нова српска књижевност ствара се и у ратним данима највећим делом у овом часопису: *песништво поготову, а критика безмало у потпуности.*[32] Осврт на Гласникова ратна издања уверљиво показује да ратна збиља не ремети устаљене вредности часописа, али уредници, поводом тристоте свеске, са поносом наглашавају да их више од вредносних, моралних и материјалних успеха радује *високо испуњење родољубивог задатка за време последњих ратова. Онда кад су други часописи престали излазити, он је, без обзира на жртве, као и дотле излазио тачно и својом садржином вршио своју дужност једног национално-књижевног часописа.*[33] У предратним годинама, Гласник не предњачи са родољубивим темама, али са почетком балканских ратова све се мења. Пажљива анализа ратних свески указује и на једну, до сада мало запажену, карактеристику *Српског књижевног гласника*, а то је усклађеност са ратним дејствима. Часопис као да наступа заједно са српском војском, тако да књижевне прилоге и друге написе у великој мери прилагођава актуелним ратним дешавањима.

Пригушен отпор *Гласниковој* књижевној политици пружају лист за науку, књижевност и друштвени живот *Дело* и поједини часописи у културним центрима ван Србије. Ратне прилике нису значајније утицале на уређивачку политику *Дела*, тако да часопис и у ратним данима делује хладно, удаљено и очигледно не успева да, попут *Српског књижевног гласника*, оствари праву меру везаности између судбинских догађаја и књижевних

[30] Милутин Бојић, *Химна поколења, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 31, бр. 7 (1. октобар, 1913), стр. 512.
[31] Милутин Бојић, *Химна поколења, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 31, бр. 7 (1. октобар, 1913), стр. 514-515.
[32] Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига прва, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 193.
[33] А.А., *Белешке*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 31, бр. 6 (16. септембар, 1913), стр. 477.

садржаја часописа. Песник, потписан латиничним псеудонимом Дис, покушава да, пишући патриотске стихове, оствари присније контакт са читаоцима *Дела*. У часовима борбе, Владислав Петковић мења речник и дубину своје дотадашње лирике и почиње да пева о ратној Србији, жртвама, самопрегору и патњи. Песник је презадовољан што *труба правде црта нове географске карте и пише дане нове, да би у екстази узвикнуо О, како је дивно то доба прегнућа, Историја кад се ствара пред очима.*[34] У песми *Звона на јутрење* Дис искрено признаје да није веровао у устанак народа и појаву рата, нити да ће се пробудити *заспали духови и царство покојно*,[35] а њему се и после победе чини да сања, док гледа *Земљу, што изниче из крви синова*.[36] Владислав Петковић Дис се својим стиховима потпуно уклапа у узаврелу књижевну атмосферу ратне Србије. После првих победа српске војске у балканским ратовима, листови и часописи препуни су књижевних, пригодних и свечарских остварења, која опевају победе и где *васкрсавају гусле, стари јунаци и виле, спојени са симболима нових крајева: Вардарем и морем*.[37] Дневни листови и календари следе часописе и своју концепцију подређују ратном стању у коме се земља налази. Већ почетком 1913. године, покреће се неколико илустрованих часописа, у којима књижевна остварења заузимају значајно место. Творци листова, по свему судећи, сматрају да ће фотографије и уметничка реч најлакше наћи пут до читалаца и бораца. Сликама, репортерским записима, вестима и књижевним прилозима, збивања на фронту бележе листови *Илустровани Балкан, Балкански рат у слици и речи* и два часописа под истим називом *Илустрована ратна кроника.*

Већина периодичних издања широм отвара странице за десетерце, *косовске песме*, победе, плотуне и тробојке, тако да се у том мору ратних стихова, записа и прича јавља скроман број квалитетних књижевних дела, али *Гласникови* песници, приповедачи и критичари, Владислав Петковић Дис и Милутин Ускоковић у *Делу* и поједини књижевници у другим листовима и специјализованим ратним часописима стварају вредну, занимљиву, актуелну и разноврсну ратну књижевну периодику. Она уверљиво сведочи да у рату основне књижевне идеје епохе модернизма нису склоњене у страну и да су сачувана сва достигнућа српске књижевности од почетка двадесетог века. У целини гледано, књижевна периодика балканских ратова има и једну посебну вредност, а то је да су аутори књижевних прилога знали да се у ратном времену уздигну изнад шовинизма и националне мржње. Српски

[34] Владислав Петковић Дис, *Наши дани*, *Дело* (Београд), књ. 64, (3. септембар, 1912), стр. 340.
[35] Владислав Петковић Дис, *Звона на јутрење*, *Дело* (Београд), књ. 69, (2. новембар, 1912), стр. 171.
[36] Владислав Петковић Дис, *Споменик*, *Дело* (Београд), књ. 69, (3. децембар, 1913), стр. 345.
[37] Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књ. 2, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 300.

приповедачи и песници у својим делима осуђују нечовечно поступање, великодушно пружају руку побеђеном непријатељу, отворено сагледавају тамну страну рата и на рат гледају као велику трагедију за све људе.

Победе у балканским ратовима стављају у други план све недостатке предратне Србије и пажњу усмеравају на виталност српског народа и значајне домете српске демократије и културе. У Србији више не преовлађују мрачне и безнадежне слике, описане у *Страдији* Радоја Домановића пре само десетак година, већ се стварају услови за исказивање физичке и духовне снаге српског народа. Људи великог друштвеног угледа и ауторитета и духовне вође епохе са поносом тврде *да је ветар живота моћно дахнуо нашим земљама, чела су се подигла и леђа исправила* и да је створен један нови дух вере у живот, љубави за рад и националне енергије. На оригиналан и њему својствен начин, Јован Скерлић поистовећује нови дух у беседама Николаја Велимировића, циклусу *Косово* Милана Ракића, *Родољубивим песмама* Вељка Петровића и националним канцонама Мирка Королије са *новим духом који се у велику јесен 1912, као грмљавина снаге и одушевљења проломио на бојним пољима на Пчињи, Лабу, Ибру и Вардару, и који је донео српском народу дане какве није видео од 14.века.*[38] Несумњиво је да балкански ратови значајно утичу на српску књижевност, која тих година великим делом настаје у знаку ратних збивања и великих ратних победа. Критичар *Српског књижевног гласника с правом примећује да се та књижевна продукција развија у толиким размерама да је постала читава једна 'зараза' наше писмености,*[39] мада пажљива анализа књижевних прилика у Србији указује да се паралелно са ратним делима штампају и књижевна остварења другачијих карактеристика. Неколико стотина наслова говори да ратовање није обуставило књижевни рад и да српска књижевност не носи искључиво ратно одело, што, свакако, није лако остварити у сенци мобилизација, ратних покрета, борби и страдања. У Бугарској, на пример, књижевни живот у рату претежно се своди на дневне листове и информативне књиге о ратишту, док телеграми, географске карте и етнографско-политичке брошуре представљају основну бугарску лектиру.

Српска књижевност се под дејством историјских збивања и балканских ратова повија, модификује и опстаје у својој пуној и *златној* величини, створеној од почетка двадесетог века. Не треба на овом месту подсећати која су значајна књижевна дела, поготово у поезији и књижевној критици, настала у балканским ратовима, али је важно нагласити да ратна збивања померају клатно српске литературе у правцу све патриотскије и националније струје. И не само то. Рат дефинитивно уноси пометњу у већ припремљене и стандардизоване садржаје српске књижевности и калупе

---

[38] Јован Скерлић, *Нови омладински листови и наш нови нараштај*, *Српски књижевни гласник* (Београд), књига 30, св. 3 (1. фебруар, 1913), стр. 220-221.

[39] Н.А. *Оцене и прикази, Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 31, св. 8 (16. април, 1914), стр. 627.

српске поезије, мада су песници, ипак, превладали почетну збуњеност и настојали да у својим стиховима споје старе историјске мотиве са новим и савременим родољубивим значењима. Наиме, свет симбола из средњовековног друштва или старозаветне историје показао се као неприкладан у ратним околностима, док су паралеле са Косовским бојем, божурима, Југовићима и другим косовским знамењима постале монотоне и стереотипне. Тако се после свих краљева, императора, светаца, манастира, сплина и нирвана на српској књижевној сцени појавио и српски народ, *као једини законити наследник све велике прошлости и још веће будућности, као једини представник свега што је достојно сваке песме и сваке праве поезије*.[40] Мирко Королија самосвесно и поносно кликће *Вардаре, цикћи и јури, горд као змајићу сури, леп као раскликтан бог, пуст као понос и снага Народа мог!* [41] Тек у рату долази и до правог открића *безименог себра*, тврдокорног и отпорног српског сељака и српске сељачке војске. Прекоре Европи, култури и цивилизацији упућује Милан Прибићевић, зато што су *наше очи заслепиле да не виде свој народ*,[42] док Владислав Петковић Дис топло и присно пише *Кроз моју душу, преко страха, рана, Прође победа, вера, нови зраци, Осмех и лице зоре доброг дана, и просто име: сељаци, сељаци*.[43]

Балканске ратове су српски писци приказали верно и сликовито, како кроз приказе ратне драме, тако и свежом симболиком и синтезама дуговековног искуства и најновијих догађаја. Остварење песничког сна о слободи било је близу и нису се могли избећи национална романтика, патетична декларативност и звучни реторички стил, али и у таквим околностима настаје вредан збир књижевних исказа, прожетих емоцијама српског народа у тим крупним и преломним историјским тренуцима. Песници су најпонесенији духом ослободилачких ратова и у окриљу српске ратне поезије стварају читав сплет родољубивих стихова, којима профилишу изненађујуће велики број различитих осећаја и погледа на родољубље. Хорско певање није обележје српске ратне лирике и у њеном окриљу израста велики број песничких индивидуалности са јасно препознатљивим јаким и искреним (Алекса Шантић), критичким (Вељко Петровић), монументалним (Милан Ракић), универзалним и симболичним (Јован Дучић), интимним (Сима Пандуровић), расањеним (Владислав Петковић Дис), филозофским (Светислав Стефановић), борбеним (Прока Јовкић), полетним (Мирко

[40] Ж. Милићевић, Милутин Бојић, у: *Милутин Бојић, Стихови и драме*, Минерва, Суботица, 1957, стр. 14.
[41] Мирко Королија, Химна Вардару, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 31, бр. 3 (1. август, 1913), стр. 192.
[42] Милан Прибићевић, Ратна писма, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 30, бр. 12 (16. јун, 1913), стр. 920.
[43] Владислав Петковић Дис, *Просто име*, у: *Владислав Петковић, Дис, Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1959, стр. 153.

Королија), приземним (Војислав Илић Млађи), десетерачким (Драгутин Илић) или пркосним патриотизмом (Милутин Бојић). У целини гледано песници носе у *себи широке распоне једног поетског и мисаоног става који је родољубље дизао на ниво највиших моралних, уметничких вредности.*[44] Српско песништво и прозно стварање су у ратним годинама разноврснији него у претходним, зато што се већ постојећи мотивски и тематски опсег значајно проширује ратним мотивима, темама, сликама или компарацијама. Како само изворно, свеже и надахнуто звучи Дисова асоцијација на мистичан и нестваран мир бојишта и поређење песникових ноћи, уморних амбиција и посусталог духа са војницима који су уснули после боја. (*Прошла ме је моја буна, мржња моја, Сан освете и одвратност на свет бедан, Заспале су моје ноћи без покоја, Моје светле амбиције и дух жедан, Заспале су, к'о војници после боја*).[45] У рату се, у књижевним делима, описују стварни ратни догађаји, величају победе, узноси дух, али није реткост да се српски писци окрену и наличју рата, жртвама, страху и бесмислу ратних страдања. На рат се често гледа као на општу несрећу и заједничко зло, а српска патриотска песма по правилу пева љубав за свој народ, више него ли мржњу против неког другог народа. Побеђеном непријатељу се у књижевним делима великодушно пружа рука, Вељко Петровић, Димитрије Туцовић и Душан Поповић отворено проговарају о одмазди српске војске над побуњеним Арбанасима, док Алекса Шантић поводом српско-бугарског рата објављује песму *Понор*, у којој митским сликама критикује *братоубилачку* борбу два народа. Зато се оправдано може тврдити да племенитост, човекољубље, непристрасност и одмереност представљају одлике доброг дела српске књижевности у балканским ратовима. Драгиша Витошевић тврди да су тадашње српско песништво и књижевност далеко од било каквог беса и дивљања и да писци, *поред свег слављења ослободилачког рата, не превиђају његову суровост и не пропуштају да је, са знатном самокритичношћу, забележе и осуде*.[46]

Народна епска поезија је код Срба увек јачала када су слобода и права српског народа угрожена. У доба балканских ратова појављује се више народних песника, који, са мање или више успеха, опевају борбе и јунаке. За нас је веома занимљива песма Мирка Стефановића *Брегалничка битка*, како због јединствене поетике, снажног песничког израза, одмереног тона и специфичног уметничког поступка, тако и због тога што Мирко Стефановић піснички приказује дејства Топличког пука у Брегалничкој бици. Он слушаоце уводи у песму приказом хучне Брегалнице, која у разговору са путником намерником објашњава подлост Бугара и њихов изненадни напад.

[44] Зоран Гавриловић, *Уводна реч*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр.19-20.
[45] Владислав Петковић Дис, *Задовољство*, у: Владислав Петковић Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1959, стр. 187.
[46] Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига друга, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 308-309.

Командант Другог пешадијског пука потпуковник Владимир Ристић добија задатак да удари на *душмана и онда наста ука Топличкога пука, Разлеже се Брегалница хучна, Топличани од боја јунаци Ударише сложно једновремно, Једно ’Ура’ брда проломило. Испод кише пролећаху зрна, Испод ватре убојне гранате; Ударише на нож Бугарима, Стадоше их бити и гонити, Под оружјем рукама хватати и кундаком главе разбијати. Ту настаде јаук и кукњава, Лелекање небраће Бугара: Сташе дизат бијеле барјаке и читаве чете предавати.*[47] У шеснаест стихова, Стефановић смешта покрете трупа, акцију, храброст, слогу Топличана, издају и превару Бугара и многе друге елементе битке, што говори да песник влада ситуацијом и да добро познаје све околности везане за учешће Топличког гвозденог пука у борби.

У балканским ратовима се показало да нису биле оправдане Скерлићеве стрепње да поколење није зрело за велика дела и да неће одговорити историјским задацима. Српски писци су са својим народом, тако да се то доба памти и по значајном броју људи од пера, који се јављају да као добровољци ступе у редове српске војске. Познато је да су у крајевима, којима су владали Турци, већ службовали Војислав Илић, Бранислав Нушић, Милан Ракић, Петар Кочић, Милутин Ускоковић, Милош Перовић и други уметници писане речи, а на звук ратне трубе сложно се одзивају писци, публицисти, научници и други интелектуалци. Милан Ракић и тадашњи гимнази- јалац Станислав Краков се као обични борци придружују добровољцима чувеног старосрбијанског четника пуковника Алимпија Марјановића, док разним путевима и начинима на Косово и југ Србије пристижу Бранко Лазаревић, Светислав Стефановић, Иво Ћипико, Риста Одавић, Вељко Петровић, Јаша Томић, Бранко Машић, Вељко Милићевић, Велимир Живојиновић, Перо Слијепчевић, Станислав Винавер, Павле Поповић и многи други.[48] У Првом балканском рату Владислав Петковић Дис тешком муком стиче статус ратног извештача Врховне команде, али га је болест *оборила*, што је учинило да му његов живот *не изгледаше никад жалоснији и сувишнији*. Као добровољци у рат желе да иду и тешко болесни Велимир Рајић и Душан Срезојевић. Било је то доба када су књижевници и ратници били једно и у потпуности осећали присуство историје и националне дужности.

Занимљива и вредна књижевна сведочења богате српску ратну књижевност за једну значајну димензију и представљају важну особеност књижевног стваралаштва током трајања балканских ратова. Наиме, у периоду од 1912. до 1914. године, створена је замашна литература о

---

[47] Стефановић Мирко, *Брегалничка битка*, у: Мирко С. Добричанин, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Интерпрес, Београд, 2012, стр. 120.

[48] Књижевни критичар и професор српске и народне књижевности Павле Поповић прекида семинарски час да би се заједно са студентима уписао у добровољце, док Велимир Живојиновић прекида студије у Лајпцигу како би отишао на фронт. Одмах по доласку из Париза Станислав Винавер облачи добровољачку униформу, а Перо Слијепчевић оставља Беч и придружује се добровољцима.

балканским ратовима са основном карактеристиком да су је писали учесници и непосредни сведоци ратних збивања, а међу њима је било књижевника, новинара, војника, официра, дипломата, државника, лекара и припадника других професија. Мемоари, дневници, биографије, писма, успомене и други књижевни записи нису прави репрезенти или уметнички узори српске књижевности у том тренутку, али је чињеница да и ова дела настају у *окриљу одређене књижевне традиције и књижевне праксе, припадају тој традицији и тој пракси као њен неотуђиви део*.[49] Мемоаре и успомене бележе многи учесници у балканским ратовима, почев од истакнутог команданта српске војске генерала Живојина Мишића, па до ордонанса Сотира Аранђеловића. Мишићеве успомене, највећим делом, прате фактографску раван, у којој је истинитост чињеница неприкосновена и представља основ приче. Вредност Мишићевих мемоарских записа је велика услед важности догађаја, борби, војничких одлука и стратешких замисли о којима чувени војсковођа пише, док уметнички квалитети извиру из непосредног говора Мишића са актерима судбоносних бојева и занимљивим и питко испричаним радњама иза кулиса историјске позорнице. Сотир Аранђеловић нема могућност да балканске ратове прати из штабова и са командних места, али зато се налази тамо где падају мртви и рањени, где се пуца, у комори, болници или на мртвој стражи. Као ордонанс команданта Моравске дивизије другог позива пуковника Милована Недића, Сотир се креће *по путевима скоро непролазним за пешаке и за коње, гази по снегу до појаса, наступа у борби кроз разливене воде са подигнутом пушком у вис* и једе жив кукуруз, а кад њега нема ни то. Простодушна и неусиљена казивања Сотира Аранђеловића и расуђивања тог бистрог и окретног човека у књизи *Из балканског рата* личнија су и приснија од Мишићевих успомена, што обилато надокнађује недостатак књижевних претензија код аутора. На сличан начин Живојин Дачић пише у књизи *С Брегалнице и Вардара* о војницима из Треће армије који *својим костима омеђише Србију*, док Милорад Павловић прати Прву армију на њеном стреловитом путу кроз стару Србију и Македонију. Он је бележио оно што је видео и чуо у тим историјским данима и у књизи *Из рата* објавио тридесетак анегдота, слика и утисака из рата са узбудљивим дахом истине и величине догађаја и препознатљивим елементима мелодраматике и старинског литерарног патоса.

Дневници из балканских ратова указују на тежњу аутора да хронолошки, готово из дана у дан, представе стање на фронтовима, у биткама, у позадини, по штабовима и дипломатским представништима, у болницама, уз логорске ватре и свуда где је ратна хука допирала. Дневник Милорада Марковића издваја се међу дневничким записима, како књижевним претензијама, тако и искреношћу, критичким погледом на ратна збивања и документовањем злочина српских војника и официра на простору

[49] Стојан Ђорђић, Поговор, у: *Ратна мемоарска и дневничка проза*, приредио Стојан Ђорђић, Нолит, Београд, 1988.

Македоније. Марковићев дневник подсећа на филмску траку, препуну, додуше фрагментарних, али узбудљивих и упечатљивих сведочења. Аутор дневника не жели да скрива ни своја најинтимнија осећања и отворено нас упознаје са сопственим страхом, жељом за сигурношћу и размишљањима о човеку, срећи, животу или смрти. У тренуцима најжешћих борби са Бугарима, Милорад се пита *Како се и где се до сада проводио јули? Сокобања, живот, весеље, безбрига. А сад? Не знам да ли ћу кроз пет секунди бити жив!.* Окружен лешевима, експлозијама, шрапнелима, смрвљеним стенама и деблима завитланим у ваздух, он стоички медитира *Ја гледам то - и мислим - кад ли ће моја нога, рука, чак, и цео труп - да заландарају овако по ваздуху.*[50] У Марковићевом дневнику већи је нагласак дат субјективним и личним опаскама, него ли чињеницама историјско-војног карактера, што његовим ратним записима даје особену и уметничку боју. Посебно је занимљив Марковићев књижевни поступак којим преплиће актуелна ратна догађања, ретроспективне приказе прошлости, изненадне асоцијације и лирске пасаже са изливима љубави према породици.

На овом месту осврнућемо се и на дневник Јована Наумовића *Са гвозденим Другим пешадијским пуком „Књаз Михаило“*, који је, заправо, једини целовитији књижевни запис о учешћу Топличког гвозденог пука у балканским ратовима. У Наумовићевпом делу подробно се описују мобилизација пука, покрети јединице преко Житорађе, Брестовца, Лесковца и Грделице до Горњег Вртогоша, чувена Кумановска битка, појединачни подвизи јунаштва, борбе на Присаду и код Прилепа, бој на Бакарном Гумну, битољска операција и Брегалничка битка. Исписивање дневних бележака у ратним приликама није једноставно и само по себи представља прави људски и војнички подвиг. Задивљујуће је како Наумовић успева да бележи дневничке записе у покрету, на војничким торбицама и коленима и упркос војничким обавезама, свакодневним искушењима, глади, страху, бригама, снегу, киши, болестима и страдањима. Суштинска вредност њихових ратних бележака лежи у веродостојности, објективности и вери хроничара у снагу, речитост и довољност чињеница. Зато његов дневник повремено наликује римским војничким списима. Наумовићева дневничка и војничка проза писана је одмереним језиком и стилом, једноставно, прожета елиптичним реченицама, често сведена на лапидарни војнички језик, али се истовремено јасно запажа да у дневничким казивањима има живости, дражи, природности, народске чистоте и сировости. Слика ратне стварности, огољена до грубости, прозрачена је у ратним дневницима осећањима и унутрашњим животом војника и никада не прелази у националну и романтичарску тираду. Пажњу привлаче и оригинална запажања, описима људи и догађаја и чињеница да је ратник у Наумовићевим записима само човек, у коме често затрепере осећања, стрепње, дубок бол или носталгија.

[50] Марковић, Милорад, *Ратни дневници 1912-1918*, Вук Караџић, Београд, 1977, стр. 51-60.

Трпељивост, понос и човечност народа јасно се сагледава у дневничким записима кроз однос људи према војницима и примере племенитости, док драматичне и поетичне секвенце дају неочекивану лепоту и живост војничко-дневничкој прози Јована Наумовића.

Проза Јована Наумовића има, у многим појединостима, одлике и особености ратне репортаже, које је немогуће заобићи у процесу разматрања српске књижевности у балканским ратовима. По избијању Првог балканског рата, сви важнији европски листови упућују на Балкан своје специјалне ратне извештаче, а међу њима се налазе и таква имена као што су Анри Барби, Егон Ервин Киш, Мак Хју, Гвелфо Чивелини, Вацлав Клофач, Василиј Немирович-Данченко, Ален де Пененрен, Жан Пелисје и многи други. Нашу пажњу посебно привлачи дописник француског *Журнала* Анри Барби, који своје дописе Журналу и накнадно написане утиске и успомене о балканским ратовима објављује у чак три књиге.[51] Барби је очевидац тешких борби у Македонији, Тракији и под Једреном, али нема претензије да пише широку историју војних операција, већ живе и драматичне исказе о војницима и посебно о *души* српског војника. Највише ратних извештача је, наравно, из саме Србије, док, сасвим разумљиво, и српска штампа у Аустроугарској монархији жели да обезбеди српској јавности аутентичне извештаје из балканских ратова. У том циљу, српски листови настоје да ангажују имена од ауторитета, најчешће из сфере политике и књижевности. Тако за загребачки *Србобран* извештава Адам Прибићевић, сарајевској српској штампи извештаје са балканског и црногорско-турског фронта шаље књижевник Вељко Милићевић, а за војвођанске листове *Заставу* и *Браник* пишу ратни извештачи Јаша Томић и Вељко Петровић. У групи домаћих и страних новинара, који прате Трећу армију при ослобађању Косова, налази се и један од најпопуларнијих јавних радника Војводине и дугогодишњи уредник листа *Застава* Јаша Томић. У борбама, Томић је рањен, што указује на његову жељу да непосредно сведочи са прве линије фронта и чињеницу да такво извештавање није било безопасно. Када је српска војска избила на Јадранско море, Јаша Томић се враћа у Нови Сад и објављује књигу *Рат на Косову* и *Старој Србији* 1912., а после поновног праћења борби у балканским ратовима штампа књиге *Рат у Албанији и око Скадра* 1912. и 1913. *године и Рат у Маћедонији и Бугарској*. Све три Томићеве књиге о балканским ратовима доживљавају велики успех и распродате су у високом тиражу од петнаест хиљада примерака. У поменутим књигама је видљиво да Томић није само репортер, већ и путописац и етнограф са упадљивим даром за опис предела и записивање обичаја, веровања, песама и легенди. Томић је и прави мајстор да открије занимљиве детаље који са благим хумором осветљавају менталитет Срба у судбоносним ратним данима, као што је то, на пример, у

[51] Анри Барби је одмах после Првог балканског рата, по повратку у Париз, објавио књиге Српске победе и Срби под Једреном, да би се после Другог балканског рата појавила и књига Брегалница.

приказу мобилизације, на коју се јављају и они који се у другим документима воде као умрли *Он оборио главу и ћути. Јест, умро за војене вежбе, али је жив кад треба светити Косово. Говорили су да је таквих било неколико хиљада. Та то и мртви устају из гробова да свете Косово.*[52]

Вести о победама српске војске и ослобођење јужне Србије и Македоније од Турака силно су одјекнуле код српског становништва на тлу данашње Војводине. Нема сумње да томе много доприноси и Вељко Петровић, који своје дописе са бојишта објављује у српском листу *Браник*. Ратни дописи Вељка Петровића објављују се под насловом *Писмо*, уз навођење места или локације са које се писмо шаље, попут Београда, Врања, Скопља, Главног стана српске војске, Мустафапаше, Софије или Букурешта. У њима је мало литерарне фикције, али зато у Петровићевим ратним записима има репортерске, психолошке, социолошке и филозофске надградње. Чињенице о којима Петровић пише су нове, истините, важне и занимљиве, док атрактивност дописима обезбеђује стално репортерово трагање за одговорима на питање *зашто се нешто догодило*?. Добре карактеристике Петровићевих ратних репортерских записа леже и у својеврсном емотивном дограђивању изнетих чињеница, коришћењу књижевне стилистике и реалном погледу на ратна збивања. Довољно је само навести како Вељко Петровић, другачије од других репортера, описује мобилизацијске зборове на којима нема клицања и певања и где *нико не плаче, ни мајке ни сестре, али нико и не виче и не говори. Само се руке стискају и озбиљно се бодри: - Дајбоже са срећом!*.[53]

У јесен 1912. године, Иво Ћипико иде стопама српске војске у Старој Србији и Македонији и објављује своје непосредне утиске у подлистцима српских дневних листова. Растурене радове окупља у књизи *Утисци из рата* 1912., која представља вредан документ из Првог балканског рата и сведочи о оном што Ћипико доживљава, преживљава и својим очима види у ратним данима. Писац покушава да у своје новинарске извештаје унесе приповедање, али у томе има мало успеха, што се најбоље запажа кроз патетичну симболику у опису првих сусрета са рањеницима (*рањеници - мили, сустали весници нашега пролећа*),[54] неуверљиво и суво декламовање, туристички доживљај Косова и дочаравање мобилизацијске атмосфере са претеривањима, веселим покличима, озареним лицима и основном идејом да *Србија иде у рат као у сватове*.[55] Запис *На Кумановском бојишту* је најбољи из групе Ћипикових репортерских казивања о балканским ратовима, како бољим фрагментарним описима догађаја и индивидуалних судбина и

[52] Ибид, стр. 60.
[53] Вељко Петровић, *Писмо из Београда*, у: Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Матица српска, Нови Сад, 1954, стр. 612.
[54] Иво Ћипико, *Први рањеници*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела IV*, Просвета, Београд, 1951, стр. 113.
[55] Иво Ћипико, *Као олуја*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела IV*, Просвета, Београд, 1951, стр. 111.

натуралистичким сликама, тако и уметнички надахнутом визијом судара две војске. Наиме, Ћипико на бојиште долази три дана после битке и на њему замишља покрете, звукове, боје, ноћ, зору и емоције српских и турских војника. У том тренутку, Ћипико превладава репортера у себи и постаје приповедач, пошто репортер сугерише ствари онакве како су се оне одиграле, какве јесу, а приповедач их ствара онаквим какве би оне могле бити. Иво Ћипико и сам осећа да његовим *утисцима* из рата *нешто* недостаје и најављује нову књигу ратних новела, у којој ће се боље *осетити његове књижевне особине*.[56] Нови ратови су омели Иву Ћипика у тим намерама, тако да нема спора око закључка Велибора Глигорића да се Ћипикове репортаже из балканских ратова не крећу даље *од импресија писаних у жанру репортажних фељтона, у којима се дубље не улази у стварност рата. Очевидно је да је Иво Ћипико био у за њега страном амбијенту у коме се ограничио на површна посматрања, лишен оне снаге доживљавања човека и природе коју је показао кад је приказивао амбијенте Приморја и Загорја*.[57] Нема основа за веровање да рат, сам по себи, доводи до опадања књижевних квалитета у делу Иве Ћипика, пошто се у његовом раду већ од 1909. године запажају све слабије духовне моћи и рецепције стварности. Ћипикови *утисци* из рата памте се само по солидном запису *На Кумановском бојишту* и добром препознавању хуманих поступака српских војника према побеђеним противницима. Занимљиво је да Иво Ћипико са пуно одушевљења пише о Првом балканском рату, док Други балкански рат не оставља никакав траг у његовом делу. Разлоге треба тражити у словенофилству Иве Ћипика и његовом искреном жаљењу што падају нове жртве у рату завађених словенских народа.

Вредност репортерског казивања Јована Наумовића, Вељка Петровића, Бранка Машића, Јаше Томића, Ива Ћипика, Милутина Бојића, Дарка Рибникара и Радоја Јанковића није само у предмету о којем пишу, већ и у снази којом виде, уочавају и изричу ратну истину. Они су на делу применили гледишта, тада већ чувеног мајстора репортаже Егона Ервина Киша, *да ништа више не запањује него једноставна истина, ништа није фантастичније од стварности и ништа нема сензационалније на свету него што је време у којем живимо.*[58] Зато и не чуди, што су нека од тих репортерских сведочења дубља, тачнија и литерарнија од многих књижевних дела, грађеним не на стварним, већ на фиктивним чињеницама. Није реткост да се у репортажама бољих ратних репортера могу сагледати субјективна виђења стварности, дата из одређеног угла и изречена сликовито, са динамичним, гипким, непредвиђеним и емоционалним језичким

[56] Л., Белешке, *Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 32, бр.1 (1. јануар, 1914), стр. 67.
[57] Велибор Глигорић, *Предговор*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела I*, Београд, Просвета, 1951, стр. 47.
[58] Егон Ервин Киш, *Сајам сензација*, Новинско издавачко подузеће Загреб, 1956, стр. 338.

конструкцијама. Наравно, репортери су водили рачуна да у ратним репортажама увек на првом месту буду истинитост и стваран догађај и зато оне представљају вредне документе и хронике балканских ратова. Доступни подаци говоре да се у ратно доба често могла видети слика како групе сељака или грађана читају новинске ратне репортаже не њивама и улицама. Глад за информацијама била је огромна, а како и не би када су извештаји прес бироа и Генералштаба српске војске објављивани на 24 сата и то у стогој лаконској форми типа *Нова варош је пала; Сјеница је пала; Куманово је пало…*

Србија је још од 1903. године или у ратном стању или у припремама за рат, а важну улогу у ратовима и ратним припремама имају и српски књижевници. У балканским ратовима се многи Ракићеви, Шантићеви или Петровићеви стихови јавно декламују, док се у свести многих бораца налазе сазнања и ставови, стечени читањем дела српских писаца. Мало се зна да Гаврило Принцип, непосредно пре атентата на надвојводу Фердинанда, чита и подвлачи песимистичке стихове Симе Пандуровића *Волим то место без лажи и маске, Где леже сви ти људи овде, скупа, Далеко од света и од таште праске; Где леже ту мирно, све труп поред трупа, У ковчегу простом, измеђ четир даске, А не смета свет им и његова лупа.*[59] Владимир Гаћиновић ће забележити да су у то доба песници и револуционари упућени једни на друге и да сваки младобосанац жели да буде песник.[60] Пуцањ поред Миљацке диже све на ноге, у Србију стиже ултиматум, трупе почињу покрете, тако да времена за дубље анализе балканских ратова није ни било. Догађаји су се одвијали вртоглавом брзином. Србија није саставила ни годину мира, а већ је ушла у нови рат, највећи и најстрашнији до тада. Са почетком Првог светског рата, дошли су тешки дани за српску књижевност, како у самој Србији, тако и у другим пределима насељеним српским живљем. Књижевних центара ван Србије више није било, док су се писци и културни радници нашли у средишту ратне катаклизме. Многи од њих су мобилисани и тако постали део српске ратне армије са више од 700 хиљада људи, што је чинило шестину становништва Србије. *Радничке новине* пишу да се по селима и градовима Србије могу видети још само старци, деца и болесни, а амерички новинар Џон Рид, у пролеће 1915. године, бележи да је Србија земља смрти и да су сви мушкарци у Србији у војсци или мртви. Захваљујући величанственим победама српске војске на Сувобору, Церу и Колубари, Србија добија неколико *мирних* ратних месеци, у којима културни прегаоци, јавни радници и књижевници упорно и стрпљиво траже начине како да сачувају или обнове културну и књижевну делатност. Највећи допринос одржавању континуитета између српске предратне књижевности и књижевних активности у рату дају чланови редакције листа за науку, књижевност и друштвени живот *Дело*. У ратним свескама часописа *Дело*,

[59] Иван Р. Димитријевић, Сима Пандуровић и Гаврило Принцип, у: *Споменици Симе Пандуровића*, Књижевна ревија, Београд, 1928.
[60] Владимир Гаћиновић, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956.

које излазе у Нишу 1915. године, има 30 књижевних прилога, међу којима је 10 прозних дела, 13 песама, једно драмско остварење и шест есеја. Међу књижевним прилозима, у ратним издањима *Дела*, издвајају се, квалитетом и актуелношћу, прича Ива Ћипика Збег и песма Владислава Петковића Диса *Пролеће 1915 године*. Прича Збег је једно од бољих дела Ива Ћипика из ратног периода, које се поред документарности одликује лирском нарацијом, реалистичким сликама, драмским набојем и јасном антиратном поруком, док је Дисова песма *Пролеће 1915 године* пуна изгнаничке драме, патриотске наде и колективног призвука. Очигледно је да Дис жели да унесе оптимизам и ободри српски народ у рату, иако у визији личне будућности наговештава страх пред будућим догађајима, што, показало се, није било без основа.

Мали број књига са нумерацијом из ратних година говори да Први светски рат значајно ремети и успорава развој српске књижевности и појаву нових књига. Државним органима, издавачима, културним радницима и писцима је у ратним околностима потребније и лакше да штампају листове и часописе, док је издавање књига више плод случајности и упорности појединаца. Тако је српска књижевност у Првом светском рату, највећим делом, одржана у периодици, која је објављивана у време и на простору када је и где је то било могуће. Српска књижевна продукција у 1914. и 1915. години изузетно је скромна, али је каква-таква постојала. Учитељ из Тополе Максим Радосављевић сакупља животописе јунака из Тополе и околине, палих на бојном пољу или умрлих од задобивених рана и болести у балканским ратовима, и објављује *малу, обичну, са 50 листа, али својом идејом и појавом, у ово доба врло интересантну књижицу.*[61] Кроз књигу *Драгоцени цветови - за венац српских победа 1912 и 1913. г.*, учитељ Максим Радосављевић чува спомен на српске хероје, што чини и Живојин Дачић, у збирци књижица *За наше храбре војнике*. Овакве књижице имају важан војно-васпитни циљ и треба да помогну да се, *уместо механичког борца, добије један свесни и на жртве готови ратник.*[62] Књига, издата у Паланци, под називом *Јуначка дела, пожртвовања, подвизи коњаника Коњичке дивизије*, има практичну намену да истакне најбоље војнике и њихове успехе у борби, док Ј. Миодраговић, у занимљивој књизи *Трагични дани Београда*, пише о личним доживљајима и импресијама током тринаест дана аустријске владавине у престоници Србије. У епском спјеву *Путем славе*, Јован Маговчевић пева у десетерцу о аустријској инвазији на Србију и слому аустријске војске, али наша нова народна поезија је *већином слаба, кад се упореди са старијим јуначким песмама. Види се да, уколико се више удаљавамо од доба у коме се опевају борбе појединаца, утолико песма више губи ону класичну лепоту и јединство радње. Те најновије народне песме већином су само имитација са врло мало оригиналнога.*[63]

[61] П.Ар., *Драгоцени цветови*, *Дело* (Ниш), књ. 73, бр. 3 (15. јул, 1915) стр. 143.
[62] Белешке, *За наше храбре војнике*, *Дело* (Ниш), књ. 72, бр. 4 (1. мај, 1915), стр. 190.
[63] Белешке, *Путем славе*, *Дело* (Ниш), књига 73, бр. 5 (15.август, 1915) стр. 239.

Војислав Илић Млађи штампа у Јагодини, током повлачења према југу, збирку стихова *Нови крвави цветови*, у којој је највише ратоборних и мобилисаних песама, извиканих националних завета, вербалних позива на жртве, *оружја звеке, урнебесне јеке и бомбастих узвика Живела Србија, Ура другови, Слава*, *У бојни ред* или *Топџије плотуном*. Илић описује битке као *помамно беснило разјарених маса, крвничко гушање и рвање раса и страховиту смешу* од гвожђа и меса, изводи на сцену свог стиховања пукове и дивизије, јуришне нападе, *ђулад, бајонете, ноге и картече*. Од стихотворства и патоса, не може се у збирци Војислава Илића Млађег запазити искрено осећање, чак и у ситуацијама када слика потресне призоре жртава и патњи ратника и њихових најближих. Чудно је да су реторички, декламаторски, приземни, пригодни и неукусни стихови Војислава Илића Млађег, са безбројним сликама убијања *униформисаних људи свих раса и нација*, доживели бројна издања, велике тираже и популарност.[64] Објашњење треба потражити у гласном патриотизму, популарној позноромантичарској мелодраматичности и суду Иве Андрића да је то поезија истинских одушевљења, *која у својој љепоти и наивности има нешто задихано, небирано и језгровито, како они, који узрујано долете и извјешћују о великим стварима.*[65] У Илићевој поезији пажњу привлаче и конкретни примери херојске драме, фраза епске хероике и повремена настојања писца да уведе у књижевност патријархалан, свеж и живописан говор сељака. Милутин Бојић, такође, ствара књижевна дела у тим тешким ратним данима, мада атмосфера ишчекивања вести са бојишта, узаврелих дешавања у новој ратној престоници и трагичних момената у кругу породице није погодна за песника и поезију. Он у Нишу штампа 1915. године поему у три дела Каин, у којој слика све актуелније и вероватније вероломство Бугара и њихов ударац у леђа српског народа. Он, већ у августу, видовито предсказује децембарске призоре и Каиновог слугу (бугарску војску), *смрвљеног роба*, како *Презрен од Бога, судбе људи, Згариштем пустог дома блуди*.[66] У Бојићевој поеми, митологија је стављена у функцију не само поезије, већ и разјашњавања актуелних ратних околности и духовних односа српског и бугарског народа. Нажалост, у жељи да одговори на свеже савремене догађаје и ободри борце и народ пред поход у изгнанство, Бојић као да нема довољно снаге у изразу, стихови су рогобатни, речи магловите и нејасне, ритам испрекидан и нескладан.

Понеки стих, прозни запис или репортажа о победама српске војске на Церу и Колубари, представљају, заправо, доказ да у првим ратним годинама нема упадљивог величања ратних успеха у српској књижевности. Песници непогрешиво слуте да искушења тек долазе и да ликовању нема места.

64 Војислав Илић Млађи је писац четрдесетак књига поезије, приповедака, антологија, есеја, књижевних критика и превода, које су продаване у тиражима од по више хиљада примерака.
65 Иво Андрић, *Белешка о књизи Крвави цветови*, *Књижевне новости* (Београд) рим. 1, бр. 8 (1914), стр. 127.
66 Ибид, стр. 32.

Путеве *славе* верно прати Милутин Јовановић, али и он у стиховима, посвећеним саборцима, пре свега осећа жал за онима који су до пре неки дан били живи и које ће убрзо прекрити копрена заборава. У песми *Ноћ после битке на Церу*, Јовановић ламентира над поприштем битке и гради јединствену слику величанствених природних појава и успаване младе војске, *уморене бојем*, док познороматичарским стилским поступком себе поистовећује са *гусларом невидљивим*, који гуди *Било једном дивно поколење*.[67] Песник обликује у стихове сва збивања рата, у коме и сам учествује као официр, и то тако да његови јунаци нису из мита или предања, већ ратни другови и исписници. Посебну нежност песник исказује према онима, који у рат иду као на мобу *Шарене се гуњци и кошуље беле*, *Мрка лица љубе златног сунца зраци. Заћутале птице, не шуморе јеле, у смрт иду добри, питоми сељаци.*[68] Једну од својих најбољих ратних песама, Милутин Јовановић, такође, посвећује сусрету младих поморавских сељака са смрћу и њиховом страдању далеко од родног тла и завичаја *Чини нам се: нашим гробљем се разлеже болни јецај младих невеста и жена, и плач старе мајке, што виноград веже оседелом косом*.[69] Милутин Јовановић је песме из циклуса Путем славе и искушења обједининио после рата и објавио у Сарајеву (1919) под насловом Светлим и крвавим траговима 1912-1918.

Топлички гвоздени пук је учествовао у биткама на Церу и Колубари и потврдио стечену славу из балканских ратова, а Јован С. Динић тврди да је *непријатељ дрхтао кад сазна да да се пред њим налази други 'Гвоздени пук', јер овај је ишао до краја у борби с непријатељем - или победити или изгинути, другог нема. Таква је војничка и историјска одлука ове јединице.*[70] Јован Динић у причи *Капетан Најдановић и његов посилни* упознаје читаоце са основним чињеницама о Другом пешадијском пуку првог позива „Књаз Михаило“, али успева и да кроз опис стварног догађаја илуструје каква је то морална чврстина, оданост и међусобна повезаност красила официре и војнике Топличке јединице. Наиме, командант једног од батаљона капетан Љубомир Најдановић је страдао у јуришу, али његов посилни одбија да команданта сахране на бојишту и тражи да његов леш, за време ратног затишја, однесе оцу, мајци и жени. Посилни одлази на рапорт команданту Моравске дивизије генералу Илији Гојковићу и на питање одакле је и шта хоће, одговара *Из села Русно, ој тамо код јужну Мораву, господине генерале. Ја се не могу да одвојим такој л'ко од мојега мртвог командира и команданта, заједно у три рата делимо зло и добро, јок такој не бива!* [71]

[67] Милутин Јовановић, *Ноћ после битке на Церу*, у: Угљеша Крстић, *Отаџбина*, *Самостална издања из вајата*, Београд, 1990, стр. 109.
[68] Милутин Јовановић, *Мачков камен*, у: Милутин Јовановић, *Светлим и крвавим траговима 1912-1918*, Сарајево, 1919.
[69] Милутин Јовановић, *Ми смо пали млади,* у: Угљеша Крстић, *Отаџбина*, Самостална издања из вајата, Београд, 1990, стр. 119.
[70] Јован С. Динић, *Капетан Најдановић и његов посилни*, у: *Голгота и Васкр Србије 1914-1915*, БИГЗ, Партизанска књига, Београд, 1986, стр. 269.
[71] Ибид, стр. 270.

Снажна поента, занимљива фабула, живи дијалози и дијалекти Јужне Србије одликују причу Јована Динића, која се, нажалост, завршава још већом трагедијом. У тренутку када посилни закуца на прозор стана погинулог команданта, јавља се раздрагана мајка и пита *Где ти је капетан?, а посилни одговара Ево га у џаку! Мајку погађа шлог, спушта руке и главу низа зид старе нишке дотрајале куће: мртва остаје на прозору са половином тела у соби, а другом половином према дворишту.*[72]

У Колубарској бици страда и легендарни командант Топличког гвозденог пука "Књаз Михаило" Миливоје Стојановић, о коме Живојин Дачић *у Ратном дневнику пише Био је у пуној мушкој снази, витак као бор, снажан као храст, поносан као соко, храбар као лав. Целим својим бићем био је војник.*[73] Сличну слику гордог и неустрашивог команданта гради и Милосав Јелић, у чијим стиховима пуковник Стојановић проговара *Душа ми је од Косова стара, Тешко срце у горскога вука, командант сам гвозденога пука, не бојим се цара, ни ћесара. Он поносно наглашава да су му деца снежне перјанице из Топлице и из Косанице*, прети Поћореку да ће га у рату *срећа преварити* и не жали што ће погинути.[74] Не сме се заборавити да и композитор Станислав Бинички посвећује и омиљеном команданту *Марш на Дрину,* дело које је постало симбол храбрости Срба у Првом светском рату. Текст за песму написао је тек 1964. године српски новинар и песник Милоје Поповић, али у тексту нема изричитог наглашавања пуковника Стојановића и Гвозденог пука. И поред тога, сигурно је да су се преживели припадници пука лако могли препознати у песми рата, слободе и славе, *четама што се крећу без даха* и стиховима *Пој, пој Дрино, причај роду ми Како смо се храбро борили Певао је строј, војев'о се бој крај хладне воде Крв је текла Крв се лила Дрином због слободе.*[75]

Трагедија Србије у Првом светском рату улази у завршну фазу, походом српске војске од Косова пут црногорских и албанских гудура, пробијањем по беспућима усред зиме и повлачењем на јадранску обалу, што спада у најтеже одступне маневре у ратној историји света и памти се у традицији српског народа под речитим именом Голгота Србије. Повлачење се изводи правцима Пећ-Андријевица-Подгорица-Скадар, Призрен-Љум Кула-Скадар-Љеш и Призрен-Љум Кула-Дебар-Елбасан. Дуж ових линија, остаје на десетине хиљада људи, помрлих од глади, изнемоглости, зиме и албанских куршума. Ово одступање по губицима спада у ред најтрагичнијих и најтежих одступних маршева у историји.[76] У дугим колонама, налазе се и Бранислав

[72] Ибид, стр. 273.

[73] Мирко С. Добричанин, *Топлички гвоздени пук 'Књаз Михаило'*, Интерпрес, Београд, 2012, стр. 174

[74] Милосав Јелић, *Србијански венац*, Штампарија Влад. М. Анђелковић, Солун, 1917, стр. 55.

[75] Милоје Поповић, *Марш на Дрину*, у: Мирко С. Добричанин, *Топлички гвоздени пук 'Књаз Михаило'*, Интерпрес, Београд, 2012, стр. 175-176.

[76] У званичном извештају министра војног генерала Божидара Терзића председнику владе Николи Пашићу, од 22. децембра 1917. године, пише да је нестало кроз Албанију, пропало од глади и зиме, убијено од Арнаута и заробљено 243.677 људи.

Нушић, Владислав Петковић Дис, Растко Петровић, Станислав Винавер, Милутин Бојић, Вељко Петровић и други српски писци. Милутин Бојић, први албанску катастрофу назива Голготом и то пре него што је она показала своје стравично лице у виду највећих животних мука и страдања. У песми Одлазак, писаној у Скадру, 1915. године, Бојић прецизно слика жалосну ситуацију српског народа *Крвава поља позлаћена славом Расплакана су остала за вама Засута чађу и разорном лавом Здробљеним гвожђем и мртвим главама*.[77] Он описује избеглички пут *кроз вијор, кланце, сметове и воде, подсећа на жене како болно цвиле и тврди Голгота чека*[78]. Тек касније су српски народ, публицисти, историчари, странци и званична пропаганда преузели овај архаичан и библијски израз, који, заиста, добро изражава суштину трагедије једног народа који се нашао у вртлогу историје, његову отпорност и спремност да се жртвује изнад својих могућности.

Мукотрпан, страдалнички и драматичан прелазак српске војске и народа преко Албаније постаје у рату и годинама после Првог светског рата чест предмет не само мемоаристике, већ и књижевно-уметничког уобличавања. Литература о албанској голготи, заснована на симболима колективног страдалништва, *привременог умирања и победничког васкрсавања,* дала је велики допринос дугом народном памћењу и стварању мита и легенде о том догађају. Листа мемоариста, писаца дневника и хроничара прелаза преко Албаније готово да нема краја и на њој нису само књижевници и образовани људи, већ и радници, ђаци и полуписмени сељаци. Разноликост писаца и начина писања указује да је албанска трагедија сагледана из свих могућих углова, док највећу везивну нит документарних записа представља жеља да се море крви, глади, мука и чемера преточи у море речи, сећања и незаборава. *Тешка ноћ је пала на моју отаџбину*, узвикује Бранислав Нушић већ у прологу своје књиге о 1915. години, која је, по мишљењу Милана Богдановића, *голема и непроходна као албанске планине*.[79] У обимном мемоарском делу *Деветстопетнаеста*, Нушић, у улози наратора, описује последње септембарске дане у Скопљу, кафанске стратеге и песимисте, избегличке возове, збегове, пустош Косова, сахрану српских топова и сав чемер и јад преласка преко албанских планина. У општу причу уденуте су епизоде о борбама код Чачка, топличким бегунцима, сликару без руке, Бојку малом, силованој девојчици и поробљеном Београду, које илуструју колективну трагедију српског народа, док из готово сваког реда избија и непреболна туга Бранислава Нушића због погибије на ратишту његовог сина јединца Бана. Осећања страдалништва и пропасти, трагична пројекција рата и идентификација писца са отаџбином доминирају у Нушићевом делу, што неминовно доводи до тежње аутора да изабере најтеже и најболније приказе

[77] Милутин Бојић, *Одлазак*, у: Милутин Бојић, *Песме и драме*, СКЗ, Београд, 1927, стр. 82.

[78] Ибид, стр. 83.

[79] Милан Богдановић, *Бранислав Нушић*, у: Милан Богдановић,*Стари и нови III*, Просвета, 1949, стр. 24.

српског страдања. Деветстопетнаеста је натопљена тугом и сузама Бранислава Нушића и отуда се у њој запажа значајно присуство патетике, али и безграничне љубави за напаћену отаџбину - за *мисао која је за велико дело ослобођења понела читаве планине страдања и пролила мора крви, све од орашачког састанка па до ових крвавих дана… мисао која не умире, која увек живи, која наџивљава све што је трошно, све што је малодушно, све што је кратковремено.. Мисао је то што гине на нашим бојним пољима за слободу.*[80]

Нема сумње да најбоље литерарно остварење о албанској голготи представља роман Растка Петровића Дан шести, а поједини књижевни критичари сматрају да је ово дело *један од најбољих романа који је написан на тему Првог светског рата*[81] и *највиши домет поетске прозе у српској књижевности 20. века*.[82] Поетско-лирски стил и симбиоза прозе и поезије у роману Растка Петровића посебно погодују дескрипцијама дивље природе, планинских врлети, звериња, колиба и ханова и осталих детаља из путовања кроз Црну Гору и Албанију. Дескрипције имају веома важну улогу у роману, што је у складу са опредељењем писца да, у егзодусу српске војске и народа, пажњу усмери, пре свега, на повратак човека примитивним облицима постојања и додиру са природом. Добро је примећено да *страхоте албанске трагедије Петровић не доживљава као апотеозу националног страдања, већ као тренутак враћања природи, као егзалтацију физичког и биолошког, као болно разарање људског у човеку.*[83] У повлачењу преко Албаније, писац не прати српски народ, већ појединце који патњом, трпљењем и издржљивошћу сведоче о неуништивости *биолошке снаге* човека и његовој способности да одоли најтежим физичким и физиолошким искушењима. Посматрано из тог угла, сукоб човека са силама природе има и добре стране, поготово што тек у тој борби човек открива давно успаване изворе животне енергије и биолошке снаге. У суровом временском и просторном окружењу, бришу се све друштвене разлике и постају неважне одреднице о богатству или сиромаштву, припадности некој војсци, националности или, чак, врсти живих бића. Људи и животиње, готово на истоветан начин, лутају по дивљини у потрази за храном и зато је разумљиво када Растко Петровић на позорницу романа равноправно изведе, уз многобројне људске ликове, вука или изгладнелог пса. У албанским врлетима, свет животиња и људски род били су један према другом *и никада непријатељи нису били изгладнелији и злочестији. Никада није било мање живота у оном који је смерао да нападне, ни мање у оном који је имао да се брани. Остајали су тако пакосни, огорчени, напрегнути, мотрећи пажљиво један на другог.*

Долазак на јадранско приморје не значи и крај страдања за Србе, јер

[80] Бранислав Нушић, *Деветстопетнаеста*, Просвета, Београд, 2006, стр. 8-9.
[81] Мирољуб Јоковић, *Имагинација историје*, Просвета, Београд, 1994, стр. 99.
[82] Марко Недић, *Магија поетске прозе*, Нолит, Београд, 1972, стр. 176.
[83] Јован Деретић, *Српски роман 1800-1850*, Нолит, Београд, 1981, стр. 275-276.

тамо нема савезничких обећања у виду хране, оружја, муниције и трупа, које ће их штитити док се они не опораве и реорганизују. Тек после два и по месеца чекања, бродови превозе остатке српске војске на грчко острво Крф и у Бизерту, где од изнурености и болести, за кратко време, умире око десет хиљада српских војника. Владимир Станимировић је сведок и тренутка када савезнички бродови, коначно, прихватају српске војнике и превозе их на грчко острво Крф, где, нажалост, почињу да масовно умиру од болести, исцрпљености и глади. Штаб Дринске дивизије расписује конкурс за запис о страдалницима, сахрањених у заједничку гробницу у Сан Матијасу, и тако на светло дана излазе потресни стихови Владимира Станимировића, уклесани на белу камену пирамиду *На хумкама у туђини неће српско цвеће нићи. Поручите нашој деци: нећемо им никад стићи. Поздравите отаџбину, пољубите родну груду. Спомен борбе за слободу нека наше хумке буду.*[84] По стотину људи умире дневно на Крфу и пошто нема више места за сахрањивање, лађице одвозе умрле српске војнике на каменито острво Видо, које су до тада звали острво змија, а од тада *острво смрти.* У прво време, умрли војници се сахрањују у плитким гробовима, а потом их превозе чамцима и потапају у воде Јонског мора. Влада Станојевић, шеф српског санитета на острву Виду, у књизи *Моје ратне белешке и слике (1934) описује да су они које бацају у море наслагани на обали као метрена дрва, у добром реду, једно на друго, неколико катова. Гомила је била у висини више од човечјег раста, а у дужину се пружа на десетину метара и више*.[85] У колективној плавој гробници сахрањује се преко десет хиљада српских војника, а српски књижевници, лекари, свештеници и војници ту слику дубоко урезују у своје памћење. Црногорски гуслар, већ у априлу, 1916. године, пита *Јесте ли се лађе умориле преносећи српске покојнике са острва Крфа жалоснога* и поручује мајкама, сестрама и очевима *да нико неће познат свога сред оног гробља пустошнога*.[86] Од сусрета са мајкама војника, покопаних у море, стрепи потпоручник Јелесије С. Андрић, богослов и болничар на острву Виду, *Шта ћемо им рећи, Кад нам их време с домовином врати? Ко ће им смети бол да зада већи, Ко ће им од вас задњи поздрав дати, Ко ће им рећи - где сте закопани?*[87] Море, које је постало гробница, нема више ни своју лепоту и зато Стеван Бешевић тврди да *срећа над црним таласима плаче* и да *на море мржњом често сав ускипим гневан, И клетва те моја са обала прати, Јер у теби лежи сав наш рај просневан*.[88] У метафоричној визији Бране Цветковића из мора и *са дна светог места, Појави се светац одевен у вале, и свећу од пене док му муње пале, он одслужи помен,*[89] док Милош Ђорић у морским таласима

[84] Владимир Станимировић, *Запис*, у: Угљеша Крстић, *Отаџбина*, Самостална издања из вајата, Београд, 1990.
[85] Влада Станојевић, *Моје ратне белешке и слике*, у: Милорад Прелевић, *Срби на Крфу 1916-1918*, НИЦ Војска, Београд, 1998, стр. 57.
[86] ибид, стр. 62-63.
[87] Ј., Крај мртвих, *Српске новине* (Крф), бр. 94 (8. август, 1917), стр. 2.
[88] Стеван Бешевић, *Мору, Забавник* (Крф), бр. 10 (17. фебруар, 1918), стр. 7.
[89] Брана Цветковић, *Задушнице*, у: Константиновић, Радомир, *Биће и језик 1*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 286.

види слику сеоског гробља и јагањаца који се играју по њему. Песник, кроз једноставне и ненаметљиво асоцијативне стихове, успева да изрази сапатњу и самилост са *јадним сељацима, које немирно море данас валом бије, ко да јагње бело вал сваки избаци, забели се пена и јагње се скрије. Играју јагањци на пучини целој, у даљини сивој мртви брод се губи.* Море има и своју цркву на којој се јасно виде православни, патријархални и сељачки симболи крст и јабука, кубе сребрно. Занимљиво је да Милош Ђорић и поред страшних слика страдања, којима свакодневно присуствује, поручује Светој Мајци *у одори белој, Сањао сам душу што све људе љуби.*[90]

Док Милош Ђорић и Брана Цветковић у мору код *острва смрти* разазнају *јагње бело и свећу од пене*, Милутин Бојић стапа лирску визију плавих морских дубина са националном апотеозом, која је *свечана и реторична, а на моменте помпезна и патетична.*[91] Умрли српски војници и јединствена гробница у дубинама Јонског мора инспирисали су Милутина Бојића да у својим предсмртним данима створи егзалтирани песнички исказ са великим унутрашњим набојем, раскошним сликама и дубоким порукама. Структуру *Плаве гробнице* одликује специфичан стилски поступак, у коме химничан, ритуалан, херојски и пркосан тон песми дају прва, шеста, десета и четрнаеста строфа, које очигледно имају рефренску, везивну и кључну улогу у стварању својеврсног тематског и емоционалног круга. Реторски и наредбодавни позиви песника *галијама царским да стану, спусте крме моћне и газе тихим ходом*, стварају сакралну атмосферу за *опело гордо у доба језе ноћне и над светом водом*. Бојић позива на обустављање сваког покрета или звука у морској гробници, али громким и снажним речима на почетку песме јасно ставља до знања да не жели да пева обичну *загробну успаванку*, већ узбудљив спој химне и опела, узбурканих осећања и свечаног мира, хука *борбене лаве* и *бескрајне тишине.* Инверзивни поредак, императиви, апострофе, реторски обрти, високи тон, метафорика, архитектура песме, њена ритмика и други детаљи лексичког и фонетског састава указују на жељу песника да се његов глас далеко чује и да страдање *браће његове и гробље у мору* не остану само светла прошлост, већ и подстицај да се *на гомили рака* изгради нови *дом сјаја*. У том циљу, Бојић често користи јаке контрасте између ратних застава, труба, галија, морнара и *грмљавине ратног хука* и слика морске дубине, тишине и мистике, што песми даје лирску димензију и неутралише опасност да *Плава гробница* добије превелики борбени и дидактички призвук. Песник са лица места сведочи да у модрим дубинама, станишту *уморних* шкољки и мртвих алги и *храму тајанства* лежи *гробље храбрих, лежи брат до брата, Прометеји наде, апостоли јада, док истовремено запажа да врх вода побожност расте и велика душа покојника лута.*[92] Упокојене војнике

[90] Милош Ђорић, *Острво смрти I, II и III*, у: Радомир Константиновић, *Биће и језик 2*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 496-499.
[91] Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 463.
[92] Милутин Бојић, *Плава гробница*, у: Милутин Бојић, *Стихови и драме*, Минерва, Суботица, 1957, стр. 71.

Бојић именује *Прометејима наде* и *апостолима јада* и тако их сврстава у ред хероја, титана и страдалника, који се жртвују за будућност свог народа и дају пример будућим нараштајима. Из сваког реда *Плаве гробнице* избија историјски оптимизам и сигурност песника да *ово гробље, где је погребена Огромна и страшна тајна епопеје, Колевка ће бити бајке за времена, Где ће дух да тражи своје корифеје.*[93]

Песничко виђење Милутина Бојића, поткрепљено историјским чињеницама, у потпуности прихвата српски народ и зато се Плава гробница често наводи као пример када народ распозна и прослави речи песника као своје сопствене. Бојић је имао среће и да му се догоди таква идентификација: његова Плава гробница била је песма једног народа.[94] Велико је питање, у којој мери би све околности око сахрањивања српских војника у мору код острва Вида биле присутне у свести српског народа, да није било Бојићевог надахнућа и упечатљиве песме. Сигурно је да историјски извори и подаци не би били довољни да данас сваки Србин и многи људи широм света знају за *плаву гробницу* у Јонском мору. Поема *Каин*, припремљена збирка сонета, комедија *Урошева женидба*, недовршени спев *Вечна стража*, објављене песме у *Српским новинама* и солунским листовима, фрагменти у прози и друга писана остварења потврђују да Милутин Бојић непрестано пише у рату и да је најактивнији српски књижевник у периоду од 1914-1917. године. Врхунац његовог ратног књижевног рада представљају *Песме бола и поноса*, објављене у Солуну, на Видовдан, 1917. године. Млади песник је у том тренутку већ смртно болестан од туберкулозе и својој вереници пише да види свој крај. Док је Бојић још увек жив, Бранко Лазаревић му упућује лепе речи за стихове у збирци *Песме бола и поноса*, представља га као *краља речи и звучности* и посебно наглашава да *његова поезија није, дакле, наш уобичајени летопис рата; Она је сажет, снажан и синтетичан израз наших основних расположења.*[95] Милутин Бојић умире, 26.октобра 1917. године, а над Бојићевом раком дирљив посмртни говор држи Иво Ћипико и обраћа му се као песнику *страсна живота и отаџбинске љубави*.[96] Ратна збирка Милутина Бојића *Песме бола и поноса* обележена је националном трагедијом српског народа, родољубивим и патриотским духом и увереношћу у величину и непобедивост српског народа. У пет ратних година, Бојић прелази ратни пут од Београда, преко Ниша, Косова, Скадра и Драча, до Солуна, али истовремено прелази *ратним и смртним маршем пут од обичне, плотске поезије до највише, до молитвених ода народу своме благословеном и несрећном.*[97]

[93] Ибид, стр. 72.
[94] Миодраг Павловић, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981, стр. 409.
[95] Бранко Лазаревић, М.Бојић: *Песме бола и поноса*, Забавник (Крф), бр. 4 (15. август, 1917), стр. 13.
[96] Иво Ћипико, *Над раком песника Милутина Бојића*, у: Миљко Јовановић, *Иво Ћипико - живот и књижевни рад*, Градина, Ниш, 1980, стр. 144.
[97] Исидора Секулић, *Милутин Бојић*, у: Исидора Секулић, *Огледи и записи,* Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 91.

Песничко дело Милутина Бојића је и пре рата, на неки начин, опседнуто историјом, а особине еруптивности израза, реторичности и свечаности тона, патоса и стихова што *звече као ударци мача у тврде оклопе, погодовале су стварању родољубиве поезије, тако да несумњиво више него иједан песник тог доба Бојић је природом свог дара био предодређен да буде песник судбинских дана отаџбине.*[98] Уосталом, по тврдњама Станислава Винавера, и сам Бојић *се осећао као велики песник који хоће да буде велики, као човек на кога су упрте очи нације и који наде у њега положене мора да оправда.*[99] Судбину српске војске и народа у Првом светском рату слика Бојић непосредно, са лица места и током ратних дешавања, уз видно и дубоко разумевање укупне историјске судбине српске нације и других узрочно-последичних веза. У *Песмама бола и поноса*, видљива је не само искреност Бојићевог патриотског осећања, већ и други піснички квалитети, који указују да његове стваралачке могућности у рату иду узлазном линијом, те да у његовим најбољим песмама, *написаним у рату, и дикција је смиренија, чистија, без много украса, којима се његова поезија успешно китила пре ове патриотске катарзе.*[100]

Владислав Петковић Дис не пише о *плавој гробници*, али судбина је учинила да свој живот оконча у таласима, које као да призива насловом и основним расположењем своје прве збирке *Утопљене душе, присуством велике, мртве, мистичне и хладне* морске воде у његовој поезији и *раком спремном* да га однесе *у дубину, у дубоку*. Немачка подморница, 18. маја, 1917. године, погађа торпедом пароброд *Италија,* са којим на дно Јонског мора одлази Дис и његова свешчица недовршених стихова. У Ници и Паризу, непосредно пре трагичног краја, пише Дис нове и другачије стихове, са искиданим песничким ритмом, једноставним и топлим језиком и болно-горким исповедним тоном. У позадини Дисових стихова су гласови из гладне и порушене земље, разговори са Мадоном, анђелима и Београдом, тежак изгнанички живот, меланхолија, сузе и слутње, док у први план избија родитељски нагон, љубав према жени и емотиван однос према националном бићу. Сличних стихова нема у годинама од 1914. до 1918. и зато Дисова ратна поезија има посебно место у српској ратној књижевности тог периода, како по искрености, дубини осећања и мотивима, тако и по несвакидашњем доживљају рата и његовог утицаја на једног усамљеног и брижног човека. У Дисовим ратним песмама плене осећаји нежности, прикази трагичне димензије рата, дах смрти, стрепња, црна ноћ и чудни космички путеви до поробљене отаџбине, тако да не чуде мишљења да је то *човечански и поетски, најзначајнија лирика српска, написана у време помора првога светског рата.*[101]

[98] Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 463.
[99] Станислав Винавер, *Скерлић и Бојић*, у: *Књижевна критика између два рата* (1), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 164.
[100] Миодраг Павловић, *Предговор*, у: *Антологија српског песништва (13-20) век*, СКЗ, Београд, 1973, стр. ЛВ.
[101] Радомир Константиновић, *Биће и језик 6*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 308.

Дис у елегично интонираним стиховима не позива на освету и борбу и налази у себи довољно унутрашње снаге да и у условима опште националне мобилизације и ратоборних повика јасно укаже *Ал' пропаст туђа није мој сан, А ни освете душа ми неће. Да је да зађе крвави дан.*[102] После Дисове смрти, Бранко Лазаревић пише у Забавнику осврт, у коме на светло дана износи четврту нештампану песму из циклуса *Недовршене песме* и стихове Р*об ако не постах. Али нећу крити, У страној земљи изгнаник страшно је бити. Оставих, дакле, свој кућни праг, И отаџбину: најљуће ране. Некако пренех свој живот наг, И наду на зору да опет сване.*[103] Треба запамтити да Дис завршава свој несрећни живот стиховима болног песимизма и мирне резигнације и криком *Живим сарањен као у ноћи. Ах, ти моћни људи из овога века. Више нема куда, умирем без лека.*[104]

Када су многи помислили да је Крф место дефинитивне и апокалиптичне пропасти српске војске, она на чудесан начин започиње свој морални и војнички препород. Они који су се отели смрти, почели су брзо да се опорављају и да стају у беспрекорне стројеве, здрави, добро наоружани и опремљени од главе до пете. Очевици сведоче да брз и потпун преображај личи на чудо и да фраза о васкрсу српске војске има свој тачан садржај.[105] Већ средином априла, српске трупе се транспортују са Крфа и из Бизерте на Солунски фронт, где српски војници запоседају средишњи део савезничког фронта, одакле ће 1918. године кренути у незаустављив пробој. Показало се и да је песник Милутин Бојић био сасвим у праву када је, гледајући у Скадру исцрпљен одред српске војске предвођен болесним официром, певао *Вратићу се у истоме реду, поново ведар, васкрсао, смео, са новом крвљу, охолом и здравом, срешћеш ме горда, ко што си ме срео, на пољанама позлаћеним славом.*[106] Стварању победничког духа у српском народу и култа жртве и страдања свој допринос дају Јован Дучић, Милутин Бојић и други песници, али Драгутин Филиповић и Милосав Јелић истим циљевима теже са значајно другачијим поетским погледима и песничким средствима. Систем вредности, уоквирен светлим народним традицијама, величањем јунака и подвига, националним ентузијазмом и бескрајним родољубивим поносом, већину српских песника инспирише на стварање у кругу предратне парнасо-симболистичке поезије, док се Филиповић и Јелић у ратним околностима окрећу изворишту народне поезије. Већ су балкански ратови донели у српско песништво обнову старинског епског духа, повратак историјских мотива и, како се тада говорило, васкрс гусала. Главни

[102] Владислав Петковић Дис, *Недовршене песме 3*, у: Владислав Петковић Дис, Нирвана, ИП Трагови, Београд, 2004, стр. 98.
[103] Владислав Петковић Дис, *Недовршене песме,* Забавник (Крф), бр.2 (15.јун, 1917), стр. 9.
[104] Ибид.
[105] Андреј Митровић и др., *Историја српког народа, шеста књига*, СКЗ, Београд, 1994, стр. 110.
[106] Милутин Бојић, *Одлазак*, у : Милутин Бојић, *Песме*, СКЗ, Београд, 1927, стр. 82.

протагонисти оваквог тренда у Првом светском рату су Драгољуб Филиповић и Милосав Јелић, који у центар свог песничког рада нису сместили само националну тематику и наглашено родољубље, већ су преузели и епски десетерац, народну песничку терминологију и морални кодекс српске епике. Они су карактеристичних десет слогова осавременили, умекшали, лирски обојили и тако традиционалну форму српске народне поезије релативно успешно прилагодили актуелним догађањима и савременој књижевности. Занимљиво је да Филиповић и Јелић прецизно деле мотиве и то тако да први опева догађаје и јунаке из далеке историјске прошлости, док други слика савременике и од њих ствара епске величине.

Збирка Милосава Јелића *Србијански венац* појављује се 1917. године у Солуну и одмах привлачи пажњу непосредношћу и узбудљивошћу поезије о судбинама јунака, који су, колико јуче, гинули пред очима савременика. Јелић хоће да се угледа на гусларе из епске класике и да једном врстом стиховане хронике сачува имена и дела хероја из рата за будућа поколења. Епски десетерац је, свакако, погодан за приказе јунаштва и хероизма, али Јелић успева да учини корак више и у епски израз удене лирске елементе, патриотску мирноћу, хуманост и дубоко саосећање са људима и њиховим страдањима. Песник ствара упечатљиве слике захваљујући метафоричном језику, баладичном тону и присној топлоти, неупадљиво спроведеној *кроз једноставну патетику народне фразе и чисту музику једног добро ритмованог и врло често свеже римованог стиха.*[107] Драматика догађаја, пластичност описа и дирљива искреност у песмама Србијанског венца не чуде, јер Милосав Јелић десетерце ствара на фронту, као командант батаљона у добровољачком одреду војводе Војина Поповића Вука.[108] Многи песнички јунаци *Србијанског венца* били су ратни другови Милосава Јелића и о њима он гради присне лирске портрете, док у пролозима прецизно наводи све значајне податке о њиховој погибији и људским особинама. Тако сазнајемо да је Бошко Јездић *као зора леп*, Страхиња Данић *жив, љутит и прек*, а Коста Тодоровић *црномањаст, добро развијен, сиромах и дужан*. Они и други борци су изненада и неприметно искорачили из живота у легенду, а одатле у песме Милосава Јелића, које, на тај начин, постају највећи и најпоузданији споменик погинулим војницима. Мање успеле песме пише Милосав Јелић о књижевнику Милутину Ускоковићу, Димитрију Туцовићу, браћи Рибникар и другим, њему непознатим ратницима. Очигледно је да недостатак личног доживљаја гуши Јелићеву инспирацију и његову ратну

[107] Велимир Живојиновић Массука, *М.Јелић; Србијански венац*, Мисао (Београд), књ. рим. 37, св. 287-288 (1931), стр. 243.

[108] Милосав Јелић (1883-1947) је завршио Војну академију 1903.године. У Првом светском рату командује Другим добровољачким батаљоном војводе Вука на Солунском фронту, где је затворен 1917.године због припадности завереничкој групи *Црна рука*. Исте године је пензионисан у чину мајора. Објавио је две свеске приповедака, три издања збирке песама *Србијански венац, Књигу стихова* и више чланака и репортажа о Јужној Србији и Албанији.

поезију одводи у воде вештачког узбуђења, наивности и пригодног стихотворства. И поред тога, постоје добри разлози, што су Станислав Винавер и Тодор Манојловић написали да је *Србијански венац несумњиво ремек-дело и да ће се песме Милосава Јелића читати са истим узбуђењем са којим ми читасмо пре 'Устанак на дахије'.*[109] Епски десетерац у лирском изразу, кратка форма, снажне поенте и вешт распоред фабуларних елемената показали су се као изузетно погодни за приказ српских јунака, жртви и подвига у Првом светском рату, што је, у комбинацији са елементима духовности из прошлих времена, значајно освежило српску националну поетику. Важно је указати и на песникову вештину да изазове емоције код читаоца, било да је то опаска о дивљачком рату у песми Радомир Аранђеловић, узвик људског сажаљења један ашов дубље за погинуло непознато дете из 17. пука или надахнуто подражавање македонске народне лирике у стиховима *Руже му моме прострете, четници, ноже остретe, младина барјак развијте, со слава, гусле увијте: Слобода дана домина.*[110]

Драгољуб Филиповић пише стихове у духу видовданске митологије и са циљем да сведочи о атмосфери националног полета у Првом светском рату и значају Косова за формирање колективне свести српског народа. Прво издање *Косовских божура* Драгољуба Филиповића излази на Крфу 1918. године и у том тренутку, када се рат ближи тријумфалном крају, књига представља симбол победе и јединства давнашње ратничке аристократије и савремених бораца. Пре тога, на Солунском фронту и у изгнанству, Филиповићева поезија је, по сведочењу Драгише Васића, *била наше војничко јеванђеље, силна и величанствена утеха у нашој клонулости. У рову и под шаторским крилима нас је хранила беспримерна животна снага са којом је она тако знала да осветли нашу историју.*[111] Основни квалитети *Косовских божура* су у помирењу епског духа и актуелног ратног тренутка, ослобађању десетерца од нарације, скраћивању епског времена, лиризацији епске песме, поетизацији личности јунака и рељефно-колоритним сликама, које очаравају дубином, силином, симболиком и елегантном употребом метафора, персонификација и алегорија. Како је само сугестивна и мистична визија султана Мурата и Милоша Обилића, непостојећа у народној поезији *Тама.. Ноћ је одмакла дубоко. Султан Мурат будан, још не спава. Сан му не да вечне судбе тајна. - Док отуда са поља бескрајна У муњи се Милош оцртава.*[112] Тешко је одолети и потресној песничкој фресци оца међу

---

108 Станислав Винавер, *Скерлић и Бојић*, у: *Књижевна критика између два рата (1)*, Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 164.; Тодор Манојловић, Милосав Јелић:*Србијански венац, Забавник* (Крф), бр. 12 (15.април, 1918), стр. 19.

110 Милосав Јелић, *Душан Јездић, Забавник* (Крф), бр. 10 (17. фебруар 1918), стр. 7.

111 Драгиша Васић, *Драгољуб Филиповић*, у: Д. Ј. Филиповић, *Родољубиве песме*, СКЗ, Београд, 1938, стр. 8.

112 Драгољуб Филиповић, *Мурат*, у: Драгољуб Филиповић, *Косовски божури*, ИРО Нова књига, Београд, 1983, стр. 33

погинулим Југовићима *Мртав старац мртве руке шири; Још се Богдан са смрћу не мири - Мртав отац мртву децу брани.*[113] Полазиште за поезију Драгољуба Филиповића је у косовском миту, али чудноват спој трагичног, епског, лирског и сликовитог ствара добру основу за креирање десетерачких лирских призора и оригиналног света симбола и омогућава избегавање суве реторичности и гусларског призвука. Преплитање епског и лирског у Филиповићевој поезији уметнички оживи издвојене епске појединости и формира нове естетски хармонизоване слике, попут оне у стиховима *И бише се и секоше с Турци, Док ножеве пребише до кора, Тад још једном споменуше Бога И падоше један крај другога - Мрки, неми, као бор до бора.*[114] Чудно је да Драгољуб Филиповић ни један једини пут не покушава да десетерцем опева хероје Првог светског рата, поготово, што свака његова песма, поред епско-лирских елемената, има јачину драмског мотива и динамику својствену актуелним ратним догађањима.

Српска књижевност у Првом светском рату не може се изучавати без помињања Крфа и такозване крфске књижевности, коју стварају писци избегли на то мало острво у Јонском мору. Крф постаје 1916. године, не само симбол уточишта за прогнани српски народ, већ и место у коме бораве Влада, Врховна команда и велики број представника српске интелигенције и књижевности и где излазе званични листови појединих државних и војних служби и установа. Доступни подаци говоре да је редакција *Српских новина* постала и право културно средиште, у коме се окупљају људи од пера, сликари, музичари и други културни ствараоци. У фото архиви београдског Војног музеја постоји занимљива фотографија редакције крфских Српских новина, са које се већ на први поглед може уочити да су тај лист стварале личности пуне духа, интелигенције и стваралачке енергије. Пола редакције је обучено у официрске униформе, док друга половина носи елегантна одела са шеширима, што, на неки начин, указује да су били потпуно свесни важности културне и пропагандне мисије коју су имали. Бранко Лазаревић и његови сарадници, од првог дана покретања новина, почињу да раде и на прикупљању, стварању и популаризацији књижевних дела. Драгољуб Филиповић тврди да су *Српске новине* улагале напор да пробуде нашу растурену књижевност и да је главни уредник Бранко Лазаревић оберучке примао и старе и младе писце, храбрио их, упућивао и помагао. Такве активности уродиле су плодом и *Српске новине* су постале дом великог броја књижевника, који су се налазили на Крфу, али и лист оних који су стварали по другим пребивалиштима српске емиграције. Треба запамтити да *Српске новине* предводе књижевно стварање код Срба 1916. године и да је у том листу објављен већи број вредних књижевних прилога, који представљају

[113] Драгољуб Филиповић, *Мртви Југовићи*, у: Драгољуб Филиповић, *Косовски божури*, ИРО Нова књига, Београд, 1983, стр. 34.
[114] Драгољуб Филиповић, *Васојевићи*, у: Драгољуб Филиповић, *Косовски божури*, ИРО Нова књига, Београд, 1983, стр. 30.

дефинитивну потврду да српска књижевност није умрла. Своје последње радове објављују на страницама *Српских новина* трагично преминули Милутин Бојић и Владислав Петковић Дис, док Тодор Манојловић, Станислав Винавер и други писци, већ тада, наговештавају у ком правцу ће се кретати српска књижевност после рата. Када се помену *Српске новине*, одмах се помисли и на *Забавник*, што и не чуди, када се зна да је *Забавник* књижевни додатак Српских новина и да исти људи уређују и једно и друго гласило. *Наша уметност је тамо где смо ми. Ми смо изгубили наше територије, али нисмо изгубили наше душе тврди* Бранко Лазаревић у Забавнику, полазећи од претпоставке да је уметник стваралац увек, на сваком месту и у свим могућим околностима.[115] Његово гледиште у потпуности подржава и Тодор Манојловић, који пун оптимизма закључује *Тако наша уметничка кроника не ишчезава ни усред ове ужасне кризе, у којој се налази цео наш народ, но има могућност да се одржава, и на даље, континуалност између једне знатне прошлости и једне још више обећавајуће будућности.*[116] Осамнаест бројева Забавника потврђује да су Лазаревић и Манојловић у праву, јер су српски књижевници и аутори из других области културе и науке доказали у том листу да стваралачка жица српског народа није пресахла.

Већ смо у више наврата нагласили да је прозно стваралаштво у Првом светском рату мање заступљено од поезије, а када га има, реч је, углавном, о краћим формама попут прича, приповедака и цртица. Најплоднији српски прозни писац у рату је Иво Ћипико, који у периоду од 1916-1919. године издаје збирке *На помолу, Из ратних дана* 1912-1917 и Из *солунских борби*. Дела Ива Ћипика са тематиком из Првог светског рата најчешће су фрагменти, истргнути из дневника, несређени и књижевно недограђени, а највише што се у цртицама и причама може позитивно вредновати је пажљиво и емотивно бележење ратне хронике. Записи *Пламичци, Дечица, Јабука, Жеђ* и *Пред брисаним простором* имају неку непосредност и топлину, што их издваја од осталих, претежно, путописних, бледих и штурих белешки. Посебно је занимљива цртица Пред брисаним простором, у којој се спонтано појављује снажна оптужба против ратовања и жртвовања кроз Милованова сећања на погинуле другове и питања *Куда ово води? Ако овако будемо гинули при нападу сваке чуке и ћувика што су пред нама, свих ће да нас нестане!*[117] Ћипико посвећује неколико књижевних радова борбама српских војника на Кајмакчалану *(Планина, На разбојишту Кајмакчалана, Рањеници и Кајмакчалан)*, али и у њима не успева да оде даље од документартности, паролашких исказа, сувопарних описа и неколико добрих натуралистичких слика. Ћипиков ратни дневник има, такође, обележје документарног текста, у коме повремено заискри књижевник и изненађујућа

[115] Ибид.

[116] Тодор Манојловић, *Наша стара и нова уметност, Забавник* (Крф), бр. 5 (15.септембар, 1917), стр. 15.

[117] Иво Ћипико, *Пред брисаним простором*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела IV*, Просвета, Београд, 1951, стр. 264.

исповедајућа искреност писца, попут исказа *бедник сам, немам снаге да с пушком у руци браним овај последњи остатак земље, немам зато снаге што не могу да мрзим, што у души не осећам инстинкт убијања.*[118] Непосредно по завршетку Првог светског рата, појавиће се приче приповетке и романи Драгише Васића, Станислава Кракова, Милоша Црњанског, Вељка Петровића, Милутина Јовановића, Растка Петровића, Стевана Јаковљевића и других писаца, у којима се детаљно описују догађаји из четири ратне године и књижевно обликује српска ратна драма, што значајно повећава вредност српске прозе о *великом рату.*

О Топличком гвозденом пуку мање се писало, у књижевном смислу, у Првом светском рату, него ли у балканским ратовима. Није ту било зле намере. Једноставно, писци су на српску војску гледали као на једну целину, без жеље да било кога издвајају. Пишући о књижевности у ослободилачким ратовима, ми смо, заправо, пратили пут главнине српске војске и Топличког пука, тако да смо овог пута на маргине записа оставили занимљива књижевна дела која стварају писци у окупираној земљи и логорима. Поробљена домовина је дубоко у свести сваког избеглог српског књижевника и они јој се непрестано обраћају мислима, писмима или чежњивим стиховима и записима. С друге стране, у окупираној земљи живи и ради мали број српских писаца, а да то није било лако сведочи Стеван Максимовић *О како сте срећни ви, који сте од непријатељске ватре напустили отаџбину; ви не гледасте децу и браћу вашу, кад их учитељи бугарски воде у цркве.. не гледасте када бугарски војници камџијају децу и жене ваше.. не гледасте како браћу и децу вашу регрутују и под заставом бугарском спроводе.. не гледасте, како се српске главе на бајонетима натакнуте у сред бела дана кроз варош носе; не издржасте ни хиљадама понижења, које ми издржасмо*.[119] Књижевници покушавају да у тим тешким околностима сачувају живот себи и члановима породице, супротставе се, колико могу, зloделима и захтевима окупатора и преточе у литературу догађаје, преломне за националну историју или локалну средину. Вредан дивљења је храбар поступак песникиње Данице Марковић, која учествује у Топличком устанку 1917. године, пролази кроз заточеништво у нишкој тврђави и остаје жива само захваљујући интервенцији бугарског песника Ивана Вазова.[120] Читањем песничког опуса Данице Марковић, лако је утврдити да је родољубље на маргини централног тока њеног стваралаштва и да се тек у ретким приликама јавља као критичар лажног и декламаторског патриотизма. Ипак,

[118] Иво Ћипико, *Ратни дневник*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела IV*, Просвета, Београд, 1951, стр. 340.

[119] Стеван Максимовић, *Успомене из окупације*, Немачке, Аустријске и Бугарске 1914-1918, Књижара Геце Кона, Београд, 1919, стр. 94.

[120] Топличка буна је избила услед насилне и масовне бугаризације Срба у Топличкој области, 1917. године, када Бугари, користећи окупацију тог дела Србије, мењају чак и лична имена Срба у бугарска и тако покушавају да затру сваки српски траг. Бугари гуше буну уз помоћ аустроугарске војске, спроводе сурове војне операције и масовно убијају учеснике буне.

Даница Марковић пише, поводом десетогодишњице Топличке буне, песму *Дванаест хиљада* и апострофира младиће, *који одоше смели, некуд бесповратно, Одоше храбри у смрт неизбежну, - Пред судбе страшне десницу досежну - На пировање душмана одвратно Однеше месо од снаге набрекло И староставно србинско порекло.*[121] Погибија дванаест хиљада младића и Топличка буна су се, очигледно, дубоко урезали у памћење песникиње и инспирисали је да начини искорак од анализа сопствених осећања и љубавног дневника ка општим и родољубивим темама.[122]

Велике и преломне битке, борбе, ратови и ратна стања виде се у најмање два огледала - историјском и уметничком. У протекла два века, историја је настојала да испита релевантне и доступне чињенице, истражи изворе и осветли све што је могуће о балканским ратовима и првом светском рату. Уметност још увек није рекла своју коначну реч и није реткост да и у данашње време романсијери, песници, драмски писци, сликари, композитори и филмски уметници стварају дела инспирисана давно прошлим ратним догађањима. Важно је истаћи и да су нас трагања по књижевном благу, насталом у периоду од 1912. до 1918. године, често доводила до књижевних дела нестварне лепоте и зато ћемо овај рад завршити мелодичним стиховима Момчила Настасијевића *Откини зумбул с груди, погни главу; војника хоће да закопају, а њему тако се живело. Шта вреди поп што моли, па крстача, па име, неће се војник вратити у село, неће пољубити коју воли.*[123]

Извори и општа литература:

Антологија српског песништва (13-20) век, приредио Миодраг Павловић, СКЗ, Београд, 1973.

Богдановић. Милан,*Стари и нови III*, Просвета, 1949.

Бојић, Милутин, *Песме*, СКЗ, Београд, 1927.

Бојић, Милутин, *Песме и драме*, СКЗ, Београд, 1927.

Бојић, Милутин, *Стихови и драме*, Минерва, Суботица, 1957.

Витошевић, Драгиша, *Српско песништво 1901-1914*, књига прва и друга, Вук Караџић, Београд, 1975.

Гавриловић, Зоран, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967.

[121] Даница Марковић, *Дванаест хиљада* (*За десетогодишњицу Топличке Буне)*, Вардар, календар за просту 1927. годину (Београд), 1927.

[122] Топлички устанак и његови актери чине и историјску основу романа Ивана Ивановића *Топлички устанак* и Милосава Савића *Ћуп комитског војводе* (1990), мада у овим делима време, простор, узроци устанка и атмосфера у устаничким редовима представљају само основне историјске координате догађаја, по којима имагинација писаца ствара ново рухо са испреплетеним стварним, митским и фантазијским елементима.

[123] Момчило Настасијевић, *Труба*, у: Момчило Настасијевић, *Песме, приповетке, драме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 60.

Гаћиновић, Владимир, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956.
Голгота и Васкр Србије 1914-1915, БИГЗ, Партизанска књига, Београд, 1986, стр. 269.
Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983.
Деретић, Јован, *Српски роман 1800-1950*, Нолит, Београд, 1981.
Добричанин С.,Мирко, *Топлички гвоздени пук 'Књаз Михаило'*, Интерпрес, Београд, 2012.
Илић, Војислав, *Изабрана дела*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
Јовановић, Милутин, *Светлим и крвавим траговима 1912-1918,* Сарајево, 1919.
Јовановић, Миљко, *Иво Ћипико - живот и књижевни рад*, Градина, Ниш, 1980.
Јоковић, Мирољуб, *Имагинација историје*, Просвета, Београд, 1994.
Киш, Егон Ервин, *Сајам сензација*, Новинско издавачко подузеће Загреб, 1956.
Књижевна критика између два рата (1), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985.
Константиновић, Радомир, *Биће и језик 1, 2 и 6*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983.
Крстић, Угљеша, *Отаџбина,* Самостална издања из вајата, Београд, 1990.
Максимовић, Стеван, *Успомене из окупације Немачке, Аустријске и Бугарске 1914-1918*, Књижара Геце Кона, Београд.
Марковић, Милорад, *Ратни дневници 1912-1918*, Вук Караџић, Београд, 1977.
Митровић, Андреј и др., *Историја српког народа, шеста књига,* СКЗ, Београд, 1994.
Настасијевић, Момчило, *Песме, приповетке, драме,* Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
Недић, Љубомир, *Студије и критике Љубомира Недића*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1977.
Недић, Марко, *Магија поетске прозе*, Нолит, Београд, 1972.
Нушић, Бранислав, *Деветстопетнаеста*, Просвета, Београд, 2006.
Павловић, Миодраг, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981.
Палавестра, Предраг, *Српска и хрватска поезија двадесетог века*, Савремена школа, Београд, 1964.
Песништво од Војислава до Бојића (приредио Миодраг Павловић), Нолит, Београд, 1972.
Петровић, Вељко, *Времена и догађаји*, Матица српска, Нови Сад, 1954.
Петковић Владислав, Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1959.
Прелевић, Милорад, *Срби на Крфу 1916-1918*, НИЦ Војска, Београд, 1998.
Ратна мемоарска и дневничка проза, приредио Стојан Ђорђић, Нолит, Београд, 1988.
Секулић, Исидора, *Огледи и записи*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.

Споменици Симе Пандуровића, *Књижевна ревија*, Београд, 1928.
Ћипико, Иво, *Сабрана дела I и IV*, Просвета, Београд, 1951.
Филиповић, Драгољуб, *Косовски божури*, ИРО Нова књига, Београд, 1983.
Филиповић, Д. Ј., *Родољубиве песме*, СКЗ, Београд, 1938.

ПЕРИОДИЧНЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

Балкански рат у слици и речи (Београд), 1913.
Београдске новине (Београд),1915-1918.
Дело (Београд, Ниш), 1912-1915.
Забавник (Крф), 1917-1918.
Илустровани Балкан (Београд), 1913.
La Patrie Serbe (Париз), 1916-1918.
Напред (Бизерта), 1916-1918.
Правда (Солун), 1916-1918.
Ратни записи (Београд), 1914-1915.
Ратни дневник (Солун), 1916-1918.
Словенски југ (Одеса), 1916-1918.
Српске новине (Крф), 1916-1918.
Српски књижевни гласник (Београд), 1901-1914, 1920-1941.

ПРИЛОЗИ, ОСВРТИ, ПРИКАЗИ

Милоје В. Пршић
Београд

АРХИВСКА ГРАЂА ВОЈНОГ АРХИВА О ПРВОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ И ДРУГОМ ПЕШАДИЈСКОМ ПУКУ ПРВОГ ПОЗИВА „КЊАЗ МИХАИЛО"

Војни архив основан је 5. фебруара 1876. Радио је у саставу Одељења за историју при Ђенералштабу српске војске. Једанаест година пре тога потпуковник Јован Драгашевић је иницирао да се при Војсци Србије (ВС) формира посебно одељење које ће прикупљати архивску грађу, а онда је о томе написао акт Министарству Војном (МВ). Да би ту идеју „држао актуелном" урадио је два пројекта: *први*, о начину прикупљања архивске грађе; и *други*, о томе како да се убудуће плански и редовно прибира архивска грађа за писање нове српске историје. Јер, ако се грађа не сачува за покољења пашће у заборав „славна дела и херојство наших предака". Зато је он упоран и инсистира да је „нужно да се документа сакупљају, обележе и метну у историју као чуварку народног живота, да их потомство зна, уважава, поштује, подржава и памти".

Указом о устројству Главног ђенералштаба (ЂШ) српске војске формирано је, као треће, Одељење за историју са задатком да истовремено „прибира дата за ратну историју" али и да их „пише, уређује и чува", и да је оно одговорно за „целу ђенералштабну архиву и библиотеку".

Фирмирање Одељења учињено је у правом тренутку, јер ће се неколико месеци касније, Србија наћи у ратовима против Турске (1876-1878). У организацијском смислу и одељење и Архив су се све време налазили у саставу Главног Ђенералшатаба, осим од 1898-1900. и 1902., када су били у саставу Министарства војног. Почетком новог миленијума и нове реорганизације Војске Србије Архив се поново нашао у саставу Министарства војног и то као самостална институција која се бави архивистичком делатнишћу.

Структуру фондова архивске грађе Војног архива чине: Архив Војске Краљевине Србије; Архив Војске Краљевине Југославије, затим једница НОВ и ПО Југославије 1941-1945; архиви окупаторских јединица (немачких, италијанских, мађарских и бугарских); Архив НДХ; Архив Владе Милана Недића; Архив Четничког покрета Драже Михајловића и Архив ЈНА,

односно, оружаних снага СФРЈ. Нове фондове Војног архива чине документа о насилном растурању СФРЈ 1991-1995. и о НАТО агресије на СРЈ - односно на Србију 1999. године. Наравно, посебан фонд чини она грађа која настаје у раду јединица Војске Србије и Министарства одбране.

Архивистичка делатност је споро, и организацијски и струковно стасавала због честих ратова. Ипак, рад на прикупљању, сређивању, чувању и обради архивске грађе у континуитету бележи значајне помаке, после Првог, а нарочито Другог светског рата.

По завршетку Балканских ратова, Врховна команда српске војске наредила је да се архива из оба рата прикупи, среди и чува у командама и установама где је и настала, с тим да се њој доставе спискови тих архива. Истовремено, она је у садржај ратне службе унела, као обавезујућу одредбу да су „сви они који су стварали грађу обавезни да опретивна документа препишу, а да оригинале доставе ратној архиви Главног Ђенералштатба”. Тај започети архивистички посао на сређивању грађе, прекинут је 1914. године новим ратом. Августа те године Аустро - Угарска је извршила агресију на Краљевину Србију. У рату, после успешних дејстава српске војске у биткама на Церу и Колубари, и војска, и архивска грађа у 1915. преживљавају тешка искушења. Јединице са собом, или носе архивску грађу, или је склањају на сигурна места и закопавају. Нажалост, део грађе је пропао, а део су заплениле окупаторске јединице 1915-1918.

И поред свих тих проблема архивска грађа српске војске из ослободилачких ратова, крајем 19. и почетком 20. века, у доброј је мери сачувана. По завршетку Првог светског рата, започет је интензиван рад, како на на прикупљању архивске грађе, тако и на њеном сређивању и обради. Захваљујући тим напорима створена је претпоставка да се она публикује и да се из садржаја изворних докумената спознају узроци и последице оба балканска рата и Првог светског.

Други светски рат у Југославији (1941-1945) поново је прекинуо рад на прикупљању и сређивању архивске грађе. После њега, нарочито од 1950. рад на прикупљању докумената из свих ратова је интензивиран. Тих година 20. века направљен је програм о прикупљању, сређивању, чувању, коришћењу и публиковању архивске грађе. У другој половини 20. века Војни архив је прикупио вредна документа, која су незаобилазна за изучавање опште и посебно војне историје српског и других народа Балкана и Европе. Прикупљења документа су сређена по свим правилима архивистичке струке - провенијенцији, хронолошки и тематски. Сви фондови Војног архива имају савремена информативна средства.

Архивска грађа Војног архива о Првом балканском рату

Архивска грађа о Првом балканском рату садржи документа изузетне вредности. Она је потпуно сређена. За њу постоје квалитетна и веома

прегледна информативна средства, на основу којих се лако претражује.

У оквиру садржаја фондова, грађе о балканским и Првом светском рату, постоје, осим оригиналних докумената, врло вредне изјаве, односно, белешке официра о њиховом учешћу у ратовима од 1912-1920. Наиме, Министарство војске је наредило да „сви официри и административни чиновници, учесници у ратовима" изнесу податке о томе на којим су правцима маршевали, где су се са својим јединицама борили, и да дају „најкраћи опис тока и завршетка борбе". На основу тог наређења белешке је написало преко 1. 330 официра. Све оне, уз коришћење оригиналних докумената и копмарирања њихових садржаја, представљају вредне и корисне изворе за изучавање суштине поменутих ратова и тока борбених дејстава.

Поред ове грађе мемоарског карактера Војни архив располаже с богатом, оригиналном архивском грађом из које се лако спознаје предратно и ратно време - од стварања војног савеза балканских држава, преко тока ратних дејстава, до краја рата против Турске.

Из њих се спознаје расположење српског народа за рат и процес стварања савеза балканских држава, али и драгоцене информације о томе како на савез балканских држава и могућност избијања рата на Балкану гледају велике европске силе.

У документима су одговори на питања о припреми Србије, њеног народа и војске за рат, затим, о односу српске Владе према својој Војсци и њеним напорима да јединице буду, не само добро извежбане, него и адекватно опремљене. У току припрема за рат, посебна пажња била је усмерена на то да јединице буду „силно мотивисне", да у борбеним дејствима против непријатеља испоље своје најбоље вредности.

Наравно, сваки рат, па и Први балкански, захтевао је огромна напрезања и државе и њене војске. У њему су се, и поред великих војничких победа Прве српске армије у Кумановској бици, показале тешкоће у снабдевању јединица борбеним средствима, њиховој исхрани и лечењу рањених и оболелих војника. Свакако ти проблеми не значе да је српска Влада имала неодговарајући однос према својој војсци. Напротив. Напросто, у самом рату, проблеми су настајали и у ходу решавани. Ово и због тога јер су, и поред свих тих „проблема", српски старешински кадар и њихове комплетне јединице показали, сви скупа, изузетну храброст и сналажљивост у вођењу бојева и битака, што је у коначном резултирало великим војничким победама на свим правцима дејстава српске војске.

У документима о Првом балканским рату налазе се драгоцени подаци: о војној територијалној подели Србије; организацији и формацији српске војске; свим јединицама - од првог до трећег позива; о ратним плановима; мобилизацији; узбуњивању; концентрацији; развоју и употреби јединица у рату. Документа су архивистички сређена и то од Врховне команде, преко армија и дивизија, до пукова и батаљона.

У *пописнику два* овог фонда архивске грађе налазе се све информације

о балканским ратовима. Грађа је структуирана у 12 целина. Прву чине документа о припремни ратова; другу - документа о раду Врховне команде српске војске, односно њених 12 организацијских целина. Трећи део чине документа о српским армијама; четврти о дивизијским областима; пети о ваздухопловству; а шести о утврђеним логорима и одредима. Посебни део овог фонда чини грађа о артиљеријским јединицама у саставу армија, дивизија и Приморског одреда, као и документа о коњичким јединицама.

Документа о 20 пешадијских пукова, сва три позива српске војске и шест прекобројних и комбинованих пукова чине посебну целину фонда.

Операцијски дневник Другог пешадијског пука првог позива „Књаз Михаило" (20. септембар 1912 - 21. април 1913.)

Део фонда о Првом балканском рату у којем су документа о пешадијским и прекобројним пуковима и о јединицама других родова (артиљерија, коњица, инжињерија) - завређују посебну пажњу. Из тог богатства архивске грађе детаљније ћемо се осврнути само на операцијски - ратни дневник *Другог пешадијског пука првог позива „Књаз Михаило". Његова сигнатура је пописник два, кутија 116, фасцикла 1.* Операцијски дневник представља његов ратни пут, а водио га је командант пука, потпуковник Владимир Ристић. Он записује у дневник од 20. емтембра 1912. до 21. априла 1913. године, податке о месту размештаја (бивак), временским приликама, бројном стању пука, његовом наоружању, маршевима, борбеним дејствима, квалитету исхране, снабдевању и губицима у ратним дејствима.

Због свих тих података Дневник пука представља његову оригиналну ратну историју. Истина, крајем 2012. објављена је књига *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило"* па би са тог становишта, осврт на архивску грађу о том пуку био непотребан. Међутим, будући да се садржај ове, иначе, корисне књиге врло мало ослања на изворну архивску грађу, а знатно више, или углавном, на меморску литературу која се у квалификацији извора за писање стручних радова из историје сврстава у извор другог реда - онда је осврт на овај документ - *Операцијски дневник пука* био и потребан и нужан.

Операцијски дневник Другог пешадијског пука, првог позива „Књаз Михаило" представља изворну, висемесечну ратну причу о тој веома квалитетној јединици српске војске, која је у току самог рата добила име „Гвоздени пук". Његов командант, потпуковник Владимир Ристић, свакога дана записује : датум, време и бројно стање своје јединице. У посебној рубрици Рад, описује шта његови војници конкретно вежбају, какво је здравље исхрана и снабдевање. На основу садржаја Дневника веома лако се прати ратни пут пука - од првог дана мобилизације 20. септембра 1912. до 21. априла 1913. (по старом календару), с тим што његове прве странице чини

Списак погинулих и рањених официра и редова.

За први дан мобилизације командант пука је записао: „Двадесети септембар, време промењиво и облачно”. У рубрици „бројно стање”, да се „првог дана мобилизације одазвало 52 официра, 120 подофицира, 224 каплара и 3.466 редова. На место мобилизације прикупљено је 350 коња и 44 запрежних кола”. Као закључак за тај дан забележио је „да је одзив обвезника врло добар, сем пекара” и да је „од коморе првога дана дошла половина”, да је мобилизацију ометало „то што опрема пука није одмах из Ниша пренесена у Прокупље”, и то што „обвезници нису знали” да им је промењено мобилизацијско - зборно место, због чега су ишли од команде до команде” батаљона.

У рубрици „бројно стање” командант, свакога дана записује податке о новопристиглим официрима, подофицирима, капларима и редовима. Из тих података лако се прати повећање бројног стања пука који је практично већ четвртог дана завршио мобилизацију, када броји: 69 официра, 445 подофицира и каплара и чак 4.210 редова, што је представљало попуњеност пука 100 одсто. Истовремено, са тиме је побољшано његово позадинско обезбеђење па је командант пука известио претпостављену команду (Моравску дивизију) да је мобилизација завршена и да је пук спреман за извршење задатака.

Од завршетка мобилизације, па до 6. октобра бројно стање пука се не мења, осим што је у његов састав ушао Други дивизион Моравског артиљеријског пука, јачине 13 официра, 82 подофицира и каплара и 394 редова. У дневнику је за 4. и 5. октобар уписано да се, поред борбене обуке, у јединицама држе предавања о узроцима и потребама предстојећег рата и о дужностима војника у борби. О проглашењу рата командант је 5/6. октобра на Св. Тому записао да је о томе добио телефонски извештај и да је артиљеријска паљба почела већ у 6 сати и 20 минута.

У дневнику су од 2. октобра 1912. па све до 21. априла 1913. забележени сви покрети пука и његове борбе. Већ 2. и 3. октобра, пук је извео веома напоран марш од Прокупља преко Брестовца до Грделице, одатле до Владичиног Хана и села Стричева. Од тада, па све до краја рата, садржај операцијског дневника је драгоцен за реконструкцију борбених дејстава Другог пешадијског пука. Из његовог садржаја се сазнаје да је пук, под командом Моравске дивизије првог позива, а да је у његов састав, као ојачање ушао Пети дивизион Моравског прекобројног пука. Осим тога, у *Дневнику записује*, да се његови официри, редови и читаве јединице, без обзира на тешкоће, херојски боре.

За дане када није било покрета или борбених дејстава, командант је уписивао да јединице пука изводе борбену обуку (развијање за борбу, руковање бомбом, уређење борбених положаја, увежбавање напада).

Након тих садржаја у *Дневнику* је прича о маршевању јединица Другог пука, о њиховом увођењу у борбу и опис динамике борбених дејстава. О томе

командант је уписао да је прва чета првог батаљона упућена да садејствује једној чети трећег позива, а да у току ноћи, та чета има задатак да обезбеђује међупростор између јединица.

Други пешадијски пук „Књаз Михаило” ојачан са Другим дивизионом, покренут је 7. октобра, рано изјутра, са полазних положаја и брзо уведен у борбу. Командант детаљно описује задатке, правце напада својих јединица, ток борбених дејстава и садејства између јединица. У закључку сумира разултате тих борби, па за 9. октобар, командант записује да његов пук води тешке борбе против Арбанаса код села Раовце и да је у тим борбама имао прве губитке - 7 мртвих и 21 рањен.

После тих тешких четвородневних борби и у њима претрпљених губитака, пук је имао 52 официра, 505 подофицира и каплара, 3.557 редова и 380 комораџија. Без предаха, после тих жестоких сукоба, пук је упућен ка Скопљу, где је већ 14. октобра добио задатак да крене у сусрет Моравској дивизији првог позива. Пет дана касније, пук је већ у Велесу, а 19. октобра у Извору. Два дана касније јединице пука водиле су (21. и 22. октобра) тешке борбе у којима су заробиле 17 турских војника. Те борбе командант детаљно описује и бележи да је пук имао 53 мртва и око 150 рањених а да је утрошио 60. 359 метака. Након тога, готово без предаха пук је или маршевао, или водио борбе, тако да је 24-ог стигао у Прилеп са 47 официра, 27 наредника, 109 подофицира, 322 каплара, 3.199 редова, и са 327 комораџија.

Тек крајем октобра, за Други пук је настао „предах”. Његове јединице су, после вишедневних маршевања и континуираних борби, размештене у бивак, близу Битоља. Био је то моменат да се сагледа право стање у јединицама пука. На основу тога командант пука у дневник записује да су „редови слабо одевени и обувени”, да има болесних који су упућени у болницу и да „такво стање веома рђаво утиче на морал, како на војнике, тако и на официре као њихове вође”.

Време „предаха” од сталних маршева и борби, пук је искористо да одмори и залечи војнике, а и да их опреми новом обућом и одећом. У наставку рата пук је прво осигуравао простор на левој обали Црне реке где је имао мање сукобе са турским јединицама које је лако протерао са положаја. После тих мањих борби и успеха пук је остао на истом месту и без борбеног ангажовања.

По наређењу команданта Моравске дивизије пук је, померен 1. новембра ка селу Иванковцу, а сутрадан, напао непријатеља код села Беласица. У тим жестоким борбама, пук је заузео коту 1200. и обезбедио садејство са 8. пешадијским пуком. У наредна два дана јединице пука непрекидно воде тешке борбе за ослобођење Битоља. Његови батаљони, у садејству са јединицама Моравске дивизије другог позива и са јединицама Дринске дивизије, ношени изузетним надахнућем и херојством, остварили су велики војнички успех - победу.

О тим борбама, командант у дневнику је записао да је пук нападао преко

надошле Црне реке, да су војници „држећи се за руке" газили воду и преко појаса, али да су у борби, у нападу на непријатељске положаје „испољили изузетан морал". И остварили огромну војничку победу. Нажалост, у тим борбама пук је претрпео губитке од 61 мртвог и 231 рањеног војника.

После вишедневних борби за Битољ пук је изашао са бројним стањем од 48 официра, 149 подофицира и наредника, 372 каплара, са само 2.477 редова и 347 коморџија. Потом је пук, прво, размештен у село Буково да би наредна три месеца био у Битољу (7. новембар 1912 - 8. фебруара 1913). За та три месеца јединице пука су одржавале ред у Битољу и истовремено изводиле обуку. Такво ангажовање пука помогло је да се знатно поправи здравствено стање и исхрана војника.

Тек почетком 1913. делови пука (1. батаљон) су употребљени на одржавању реда по околним селима Битоља (Новак, Добрушево, Маково, Добричица, Ракитол), да би тек половином тог месеца пук подигао борбену готовост на највећи ниво, због тога што преговори о миру нису текли „како треба". И поред тих предострожности код највиших команди и јединица српске војске није дошло до нових борбених дејстава.

Од јануара до 21. априла 1913. године садржај *Операцијског дневника Другог пешадијског пука првог позива „Књаз Михаило"* је једноличан. Командант само записује: „Пук је на истој дужности", осим што је почетком марта унео нови садржај да је пук стављен под команду Моравске дивизије другог позива, и да се из Битоља премешта у Дебар, да би „тамо сменио" 14. пешадијски пук, а да у „Битољ долази 8. пешадијски пук". По том наређењу пук се припремио и извео марш од Битоља до Дебра. У Охрид је стигао 10. марта, а три дана касније, у Дебар са 47 официра, 117 подофицира, 296 каплара и 3.038 редова. У Дебру је у састав пука ушао допунски батаљон Другог пука другог позива, који је бројао четири официра, 50 подофицира, 60 каплара и 445 редова. Осим тога, пук је ојачан и са првом брдском батеријом која је имала три официра, 14 подофицира, 22 каплара и 248 редова.

Премештањем у Дебар, Други пешадијски пук је практично завршио ратна дејства. У овом месту пук је остао све до 21. априла 1913. године, и нема борбена дејства, па је садржај дневника за сваки дан исти:„ Стање редовно. Исхрана добра. Здравље повољно."

Све време, од мобилизације до краја рата, *Операцијски дневник другог пешадијског пука, првог позива „Књаз Михаило"* водио је његов командант Владимир Ристић. После рата, *Дневник* је преписао до 16. октобра 1926. потпоручник Бор. Л. Белојевић, а онда га предао Архиви.

Овај операцијски Дневник представља оригиналну - изворну, већ написану „ратну историју" *Другог пешадијског пука, првог позива „Књаз Михаило"*. Уврени смо да би овај *Дневник*, без обзира на досадашњу литературу о том пуку и његовом учешћу у ратовима 1912-1918. уз одговарајући коментар - требало објавити.

Раде Војводић
Београд

ЉУДСКО ДОСТОЈАНСТВО И ПОВИШЕНО ОСЕЋАЊЕ СЛОБОДЕ

У великим народима све што је изузетно бележи се крупним словима и не заборавља. Код малих народа то је најчешће друкчије, можда и због терора који над њима врше велике силе. Или, из оних, углавном неразумљивих разлога, када наиђу неизбежне промене, као и измена друштвеног уређења...

Можда се и због тога дешава да се у Срба, готово на симболичан начин, и ове 2012. године, бележи оно чиме је, и на који начин опстао као светиљка помен на *Балканске ратове.* То су биле године и дани који су променили историјску судбину балканских народа, најзад ослобођених.

У том контексту, када се помињу ослободилачки ратови 1912–1918, као изузетност, овога октобра, у Топлици, у Прокупљу, поново је искрснуо као светлећа тачка – помало готово заборављени значај *Топличког гвозденог пука*, за који је речено: да је то најбољи пук у својој домовини, који је учинио незаборавне подвиге, и остао да се памти – Други пешадијски првог позива „Кнез Михаило“, једини пук са почасним називом Гвоздени.

У Прокупљу је одржан помен, као и симпозијум о значају, и значењу, онога чиме је тај пук био и опстао као једна од светиљки у историји српскога народа.

Говорио сам на том скупу. Моја теза, тема, идеја, била је у овој историјској, етичкој и духовној равни: чиме се, и како, *Гвоздени пук* издвајао, и на који начин може, данас, да се представи и заувек обележи његова карактерна црта. То сам покушао да сажмем у облику два појма или готово поруке које јесу нека врста знамена: а уз помињање *Људскога достојанства*, о коме је најчешће писао Александар Солжењицин, и на другој страни: што је Мартин Хајдегер подцртавао, као изузетност, у духовној авантури највећих представника људскога рода: *појачано осећање енергије које је у ствари и појачано осећање слободе.* О томе сам писао у есеју *Марксови пионири против Хајдегера*, па је најбоље да цитирам тај делић текста:

Оно као светиљка

„*Појачано осећање животне енергије*, тако срећно и тачно именовање, у новијој историји човечанства, Хајдегерово, онога истога што га је Хесе називао Знацима Вишим или Друкчијим, или, на другој обали ипак, Пушкин

још – *светом тугом на лицима изабраника*, а потом Достојевски, да је Дошао Онај Час. Или у Гетеа – *догодила се необичност у виду љупкости*, у којој Мефистофелес није надмудрио Фауста, иако му је овај продао душу. Или, после ужасних логора у Совјетском Савезу, у којима су трунули и, често, најбољи духови народа – Солжењицин, који је имао чиме да у њима препозна и доживи, опет, Високо задовољство или *Достојанство које спасава човека*.“

У српској духовној авантури, и у трагичним догађајима историјске повеснице, превише је било оних, може се рећи, изворишта и подстицаја, у којима се исказивало и људско достојанство, и у којима је повишено осећање енергије доприносило народном успону и цивилизацијском опстанку. Посебно се то осећа у српској народној поезији. После Косовскога боја и пропасти српскога царства, било је гласовито оно чиме се памте и поруке као готово молитве Патријарха Данила III (друга половина 14. века): „Боље је нама у подвигу смрт него ли са стидом живот (*Слово о кнезу Лазару*). У српскоме народу постоји оно чиме се исказује пут ка слободном избору љубави. Ко не би запамтио то чиме засветљавају и данас српске народне песме. Оно чудесно што је измишљено, а и данас блешти: када Бог даје крила мајци Југовића да своје мртве синове врати на огњишта. Или у песми о женидби Душановој, што вероватно не постоји ни у једној историјској причи у малим народима, када Милош Војиновић, у симболу и одежди „млађаног Бугарчета“, иде на мегдан међ Латине, па му цар вели: „Не нос, синко, копље наопако,/ већ окрени копље унапредак,/ јер ће ти се смијати Латини“, а њему одговара Милош Војиновић: „Гледај, царе, ти господства свога,/ носим копље какој мени драго,/ ако мени буде до невоље,/ ја ћу копље ласно окренути,/ а ако ли не буде невоље,/ ја га могу донест и овако“.

Или, често сам понављао једну духовну чињеницу, каквих вероватно мало има у другим народима. У српским трагичним догађајима јунаци се боре увек против онога који им доликује: ко је јунак као и они сами. И то: има ли у других народа да се противник, или чак непријатељ, назива братом? Бановић Страхиња говори Старишу Дервишу: „Богом, брате!“ Или то: када тај Дервиш вели Страхињићу да су њему и његовом јунаштву – *свуда броди где год дође води*. Па онда чудесни обасјај: Бан Страхињић иде уз Голеч планину да тражи непријатеља који му је оробио све што има, и онда Оно: „Бан је оздо а Сунце одозго“.

То је исто оно што су велики уметници и филозофи тражили и у својим постојбинама и у духовним авантурама: *моћи више*! То је обележило и Фридриха Ничеа, као и највећег немачког песника Хелдерлина, а у модерним временима и њиховог тумача Мартина Хајдегера. То је и у Пушкина било *света туга на лицима изабраника*, без обзира на то којој друштвеној грани или организацији припадају. То је свети занос код немачког песника Готфрида Бена. Као и у нашега Симе Сарајлије, када смрт није могла да савлада Хајдук Вељка – с њим се побратимила и заједно с њим у вечност отишла.

Посебно треба издвојити божије угоднике *Филипа Вишњића*! Јер у оним мучним данима, у ропству, и у тами, када се набрецају људска прса а о пролећним менама појављују и крвави облаци, уз чудесно византијско плаветнило, у Карађорђу и у његовим устаницима управо се јавља та необична божанска енергија, и она их усправља. Заувек ће Карађорђеви крвави барјаци, за оне који имају чиме да мисле и осећају, бити спомен, и узданица на српским путевима у будућност.

Помињао сам често како је то лепо написано у песми *Јорданска голубица* Сергеја Јесењина, коју сам пре више година превео (објављено у Борби). Иначе, у многим изборима Јесењинове поезије, раније, код нас, није је било. Зашто је она посебна? Када побеђује Револуција и песник Серјожа каже да ће бити лењинист, иако је означен као противник Револуције. Па је написано и много текстова о томе, да је зато и убијен. Али та песма јасновидо каже: јесте Револуција победила, али тамо, на углу улице, старица Матрјоша срела је исповедника, свеца, као и многи други који су их видели, те свеце, управо тих дана. Јер не може једно без другога: ништа се не дешава без те *фантастичне предодређености*.

То је такође и сјајно обликовано код великог песника Александра Блока. Он је осетио да је долазак револуције у Русију – катастрофа. Рођен као господски син, аристократа, велики дар: потом у ноћи када бољшевици на коњима јурцају улицама, газећи све пред собом... народ, гомилу, чак највише оних нишчих духом, који безглаво јуре некуд, а мeђ *Дванаесторицом* – у том општем метежу, и на челу колоне – јесте Христос... И у томе је цела прича. Говорећи, у Прокупљу, о *Гвозденом топличком пуку*, управо сам хтео да кажем шта је оно што их је красило и чиме се исказивало људско достојанство, *то појачано осећање слободе*, којим су осветљавали образе и српском, и другим балканским народима.

У књизи Мирка Добричанина, драгоцено је то што су поменута, дакле више нимало анонимна, имена учесника славних битака по којима се памти Гвоздени пук. И лепо је то што су збратимљени, ти људи, готово из свих топличких, пусторечких и јабланичких села, као и градова са југа Србије. Одавно памтим, још из детињства, стихове из народне песме која је говорила о југу Србије, о томе народу, како никада мира нема, и како се мора борити за слободу, и како ће то успети – иако ту Срби морају мрети.

И то је оно што ме узбуђује при помену овога Гвозденога пука, као и многе чији су преци страдали у биткама. Један од Војводића, од дедова наших, Максим, погинуо је у Колубарској бици.

Сви они заједно, упркос невремену и у неслободи, што данас диктирају велике силе – и како да се понашамо и у шта да верујемо – они су, из Гвозденога пука, оно што нам светли, и на особен начин нас ослобађа и чини узвишенијим. И то је то чиме можемо да се и поносимо.

Владислав Јовановић
Београд

ДРУГИ ГВОЗДЕНИ ПУК „КЊАЗ МИХАИЛО“ КАО ПАРАДИГМА РОДОЉУБЉА И ИНСПИРАЦИЈА ЗА ДАНАШЊЕ И БУДУЋЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ

(поводом књиге М. Добричанина *Топлички Гвоздени пук „Књаз Михаило“*)

У епидемији опште амнезије и сугерисане кривице што смо слободољубив, историјски и државотворни народ, која нам се срачунато и са задњом намером импутира са западне стране, можда би и јединствени и легендарни Други Гвоздени пук „Књаз Михаило“ био препуштен чудима пролазности и тихом забораву, да га велики родољуб и поштовалац доприноса Гвозденог пука ствари српства, слободе и узвишености жртве, Мирко Добричанин, није извукао из фиоке времена и својом књигом натопљеном дивљењем и љубављу, подарио садашњим и будућим генерацијама. Књига „Топлички Гвоздени пук Књаз Михаило“ представља не само величанствени споменик херојима Гвозденог пука, него и подсетник вапијуће потребе данашњој замореној и распамећеној Србији да слобода, држава, дсотојанство и уважавање не купују нити добијају савијањем или капитулацијом, већ се освајају принципијалним ставом, одлучношћу и бескопромисношћу у одбрани виталних и легитимних националних вредности и државних интереса.

Колико је та књига стигла у право време показује савршена тишина с којом се испраћа и отправља у дубине историје стогодишњице Балканских ратова и Првог светског рата који је убрзо следио. Историографија, политика, медији, Српска академија наука и све врсте лепих уметности, као да су се заверили да о тој светлој стогодишњици држе језик за зубима што је могуће дуже. Нема већег показатеља нашег моралног и националног посрнућа од тога. Док је Гвоздени пук „Књаз Михаило“, као и остали пукови и дивизије тадашње јуначке српске војске вијали победничке тробојне заставе, садашња српска поколења истичу само беле заставе. Да се не ради о изузетку показује и бледо и штуро обележавање двестогодишњице Првог српског устанка, пре осам година, које је више отаљано него искрено и одговорно прослављано.

Топлица је позната по рађању хероја. У оба светска рата, била је прослављени устанички крај. Устанак под Војводом Костом Војиновићем

1917. задивио је и савезнике и непријатеља који је, ипак био варварски свиреп приликом његовог угушења. Много пре Лидица, Орадура, Герника и Бабиног Јара, догодио се Бојник. Свет је са ужасом сазнао за спаљивање неколико стотина тамошњих становника од стране бугарског окупатора у локалној православној цркви. Окупаторска зверства нису Србију мимоишла ни у Другом светском рату. Немачки покољи у Крагујевцу, Краљеву, Шапцу и на Бањици, и злочини усташке Хрватске у Јасеновцу, Јадовну, глинској православној цркви и бројним јамама широм садашње Хрватске и Босне и Херцеговине, имали су мали публицитет на Западу и у свету уопште, добрим делом и кривицом наших тадашњих власти које је више занимало њено одржавање него утврђивање и ширење истине о српским масовним страдањима.

О јунаштву Гвозденог пука „Књаз Михаило" у бројним биткама током шестогодишње одбране Србије и њеном ослобођењу, књига Мирка Добричанина обилује многим узвишеним примерима. Ратни биланс овог пука обогаћен је и бројним признањима, наградама и домаћим и страним одликовањима са префиксом **нај и једини**. Једини је носио ласкави и престижни назив *гвоздени*. Проглашен је најхрабријим пуком најхрабрије војске у ратовима од 1912-1918. године. Од 16.000 његових бораца, више од пола њих су принели своје животе на олтар отаџбине, док су многи преживели остали инвалиди. Међу херојима овог пука је легендарна Милунка Савић, чија војничка прса су била начичкана домаћим и страним ордењем, на првом месту Карађорђевом звездом са мачевима. Да се таква родољубива и храбра жена-војник затекла у војсци неке велике земље, она би била слављена можда више од Јованке Орлеанке, и не би јој светску славу и публицитет приглабиле проблематична Мата Хари и друге много мање значајне учеснице у Првом светском рату.

Јунаштво, одрицања, безгранична љубав према отаџбини и спремност да се жртвују за њену слободу красили су свих 16.000 хероја Гвозденог пука. Античка Хелада имала је једног Леонидиса, а мала Србија је у ратовима од 1912-1918. године имала 16.000! Њихово јунаштво и спремност на жртву за Србију и српски народ дижу их на олимпијске висине и стављају уз раме са јунацима Термопила. Да ово није само стилска фигура, довољно говоре два од многих примера јединственог јунаштва која се у књизи наводе:

1) Каплар Илија Ђорђевић из села Мађаре код Прокупља, одликован је Златном медаљом за храброст „Милош Обилић" зато што се у Балканском рату за ослобођење од отоманске Турске пријавио три пута као добровољац за извршавање најопаснијих задатака. У бици на Брегалници, 30. јуна 1913, у последњем јуришу на коту 550, погођен је у ногу. Уместо одласка у превијалиште, остао је у борбеном строју у настављеној жестокој бици са храбрећим покликом својим борцима „Гурај, трећа чето" пре него што га је смртно зрно погодило.

2) Капетан Љубомир Најдановић, иако рањен, примио је команду једне

чете чији је командир управо погинуо. Чим је превијен, преузео је команду батаљона, чији је командант пре тога такође погинуо. Иако и даље рањен, непријатеља је до ногу потукао, али је у тој борби и сам Најдановић изгубио живот. Његов посилни није га ни мртвог напуштао и није дозволио да буде сахрањен на брзу руку, већ га је предходно упакованог, за време ратног затишја однео на леђима његовим родитељима и жени у Ниш. Сматрао је да је његов командант заслужио да му се ода дужно војничко поштовање највећег степена.

Многе би земље волеле да имају овакве јунаке, али их све немају. Зато је за највећу осуду заборав и немар који садашња Србија показује за небројане војне и цивилне жртве које смо имали у оба светска рата и оружаним сукобима током насилног разбијања бивше заједничке државе СФРЈ. Још се не зна ни њихов укупан број нити сва њихова имена и презимена. Не зна се чак ни укупан број наших војних и цивилних жртава од ваздушне агресије НАТО пакта, нити су записана сва њихова имена и презимена. Војна гробља српских ратника у страним земљама, сем неколико изузетака, слабо се одржавају или су запуштена, као она у Чешкој и Норвешкој. Да је нека друга земља наше величине имала и приближни број жртава у двадесетом веку она би им одавно подигла Пантеон, што би и њене грађане и странце вечито подсећало на величину љубави и оданости коју су изгинули имали за свој народ и државу. Овај научни скуп који се одржава у славу Гвозденог пука „Књаз Михаило“ служи, између осталог, и подсећању данашње Србије на њен велики морални и национални дуг према неколико милиона сународника који су у 20. веку за њену слободу приложили своје животе.

На жалост, патриотизам је данас жигосан као највеће зло, а европејство се глорификује и уздиже као мерило вредности и циљ сваког понашања. У име неизвесног новог, анатемише се и потискује све старо. Ослободилачка историја, народна традиција, косовска епика, гусларска певања, ћирилица и ... проглашавају се за анахронизам и заосталост, који вуку назад, уместо европејство које наводно осигурава сигурну будућност. Другим речима, омаложава се и потискује наш национални идентитет и државни континуитет у име европског и мондијалистичког идентитета. Намерно се заборавља да нема човекољубља без родољубља, као што је мудро наглашавао покојни професор и академик Михаило Ђурић.

Да иронија буде већа, такве захтеве и смернице упућују нам државе и кругови чије земље врве од националног заклињања и симбола: САД су буквално преплављене, од индустрије и трговине до уметности и политике, величањем своје историје, устава, друштвених вредности и морала; у томе иду тако далеко да их нападно препоручују и другима, по потреби, и уз употребу оружане силе. Велика Британија је синоним за традиционализам и конзерватизам, а њена химна почиње речима: „владај Британијо“, док у односу на остале земље, поготово мање и рањивије, држи са висине моралне

и политичке лекције. Иако је поодавно изгубила статус велике силе, Француска не престаје да глача своју бисту у огледалу историје и да се опија њеном величином. Турска је све своје грађане, без обзира на њихово етничко порекло, прогласила Турцима, а на свим јавним зградама исписано је крупним словима „Поносан сам што сам Турчин“. Властите историје и идентитета не одричу се ни друге европске земље, укључујући и бивше југословенске републике, нити се то од њих тражи. Сумњичави рефлектори уперени су само на Србију од које се очекује окретање од своје прошлости и кретање у будућност по ознакама Брисела и Вашингтона.

Србија не сме да пристане на улогу прокажене земље, а још мање да се самопроказује. Она има све разлоге да се поноси собом, својом историјом и часном одбрамбеном прошлошћу. Још у раном средњем веку она је била једна од четири државе са изграђеном националном свешћу (друге су биле Бугарска, Данска и Португалија). Западне земље које сада сизеренски надзиру, у том периоду историје биле су недефинисана демографска маса или, као САД, нису ни постојале.

Привлачећи пажњу садашњих српских генерација на историјску улогу и витешке подвиге Гвозденог пука „Књаз Михаило“, овај научни скуп препречује пут хода времена и заборава и даје значајан допринос очувању и јачању српске националне свести, љубави и поштовања за своју отаџбину.

У срцу Карађорђевог парка, у близини храма Светог Саве налази се споменик трећепозивцу, који су много раније подигли преживели трећепозивци из ратова 1912 – 1918. године. Представља српског времешног војника у погнутом извидничком ставу, са натученом шајкачом и опанцима-шиљканима. Шетачи ретко застају пред спомеником, али он пркоси времену и опстаје. Као корисник парка, застајем пред исписником у камену и клањам се његвоим сенима. Није чудно што се у мени убрзо после тога родила песма са насловом „Пред спомеником трећепозивцу у Карађорђевом парку“. Завршићу текстом песме:

С торбом упртом на рамену
Идеш озарен у сусрет пламену.

Погнут под теретом опреме тешке
Километре многе прелазиш пешке.

Да ли на Цер, Рудник или Текериш
Журиш да се с противником одмериш.

Са л су ти село ил деца у оку
Док се припремаш за јуриш у скоку.

Или је стигла наредба команде
Да се укопаш, не мрдаш оданде.

Сливови река, поља, стење родно
Најбоље знају што си за њих подн о.

Трећепозивче, борче у камену
С болом гледам твоју слику стамену.

Кад год те виђам у борбеном ставу
Посрамљен пред тобом обарам главу.

Као и у време Ракића, данас,
Оптужбе немуште падају на нас.

Србију више нема ко да брани
Хероји су сада постали страни.

Отето Косово-злочин пиратски
Сада се брани само дипломатски.

Трећепозивче, исписниче, брате,
Учини да се дани срама скрате.

Војниче времешни, ратару прости
Твоје време нек садашњем опрости.

Јасмина Лазаревић
Шабац

МИЛУНКА САВИЋ - ДЕВОЈКА ИЗ ДОЛИНЕ ЈОРГОВАНА

Роман Девојка из Долине јорговања објављен је у част српске Јованке Орлеанке - Милунке Савић. Чудни су путеви судбински. Управо на дан одржавања округлог стола, пре 39 година, 5. октобра 1973. године, испустила је своју племениту душу ова припадница Гвозденог пука о чијем су јунаштву испредане легенде, жена о којој су „Илустрасион" и Ежен Гаскоњ писали са дивљењем, жена коју Французи упоређивали са својом Јованком Орлеанком, жена којој су посвећиване песме, жена у чију су част простројаване почасне чете на Солунском фронту, у Бизерти и на крвавом Вердену, жена која је добила највиша признања од српског и савезничког војног и државног врха, жена чија су животна опредељења била отаџбина, част, слобода и човекољубље, али и жена која је умрла давно пре своје физичке смрти. Кажу стари људи: „не мора човек да промене светом да би умро, довољно је да буде заборављен.

О жени, која је фасцинирала свет својим јунаштвом, племенитошћу и човекољубљем, овом приликом представљамо два кратка одломка из првог тома поменутог романа.[1]

Милунки суђенице одређују судбину:

„Ја ђевојку дарујем усудом, каког ниђе на далеко нема. Биће кадра што много мушкиње, не буде. Три војнице, све грђа од грђе, биће њојзи кано питомина. Проминуће кроз огње гвоздене, ал пламен је ожећи, не море. За крст часни и слободу златну, крви ће се нагаз до колена. Кршне горе, небу под облаке, ђе се гнезде соколићи сиви, биће њојзи разбој и бусије. Под земљом ће стирати лежаја, ка кртице оне у градини. Доживеће пропаст четри царства, три ришћанска, једног азијатског. Китиће је силни адиђари, све колајне од сребра и злата. Чело красит, ловорикин венац. По јунаштву, премца јој не буде. Сад ти, сестро, друга суђенице, ти је даруј по твоме закону.

Дарујем је љепотом и здрављем, лаком ногом кошуте планинке, оштрим оком сивога сокола, да биљегу кроз прстен стрелује. Јест да није лозе

[1] Јасмина Лазаревић, *Девојка из Долине јорговања,* књ.1, Рашка: Центар за културу, образовање и информисање Градац, 2010.

племените, ал племићи њој ће се клањати, ка некоме женскоме јунаку из слављене земље галијатске. Љубће народ оти галијатски, ка што љуби семе Србиново. На језику оштра, пламенита. Мушкијем срцем, ка ножима сећи, а женскијем, ране цјеловати. Свакад орна, скочит на неправду, кано она змија под присојем. Куд год прошла, добра остављала. По лепом је вазда помињали. Туђа суза ка њена властита.

Трећа збори и сузице рони.

Ој сестрице, миле суђенице, мој јој дарак, добра не доноси. Нит доноси, нит мене узноси. Женско срце са мушкијем усудом, грдно јесте, да грђе не може. Челик, огањ, сажећи је неће, колко туђе злобе опачина. Нанеће јој за живота ране, ране непреболне. Не по телу, но по души чистој. Туђи народ њу ће пригрлити. Пригрлити, кано род рођени. Нудиће јој свакојака блага, да остане у њиову царству, ал се она неће приклонити. Приклонити, нити лакомити. Презрећ она свилу и порфиру. Зар због блага, рода да оставља, да туђинку земљу, својом зове? Ка у житу што има кукоља, то у роду има и изрода, што ће на њу калом се бацати. Горком чашом он ће је запојит, грчом чашом од пустог пелина. Сатрунуће пре смртнога дана, сатрунути од људскога краткога памћења. Сатрунуће змајица нагорска, одбачена ка пошљедњи просјак.

Други одломак откриће да је млади, храбри Милун - женско.

Сто педесет, сто, педесет, четрдесет, тридесет, двадесет, десет метара, одбројавају наша срца, а њихов звон, чини нам се одјекује унаоколо, као на Бањској цркви о Великој Госпођи. Из магле израњају шанчеви, чија се једна страна, осветљена с врха карауле, бестидно нуди, својом јарко светлом траком, нашем мало помућеном погледу. Минути пролазе, дуги као године, Сад! Војводин једва видљив покрет руком, и Мирко, Никола, Васа Милошевић и још један четник, натоварени патронима динамита, прекидају наш стрељачки низ и прелећу брзином муње, на осветњену страну шанца који их гута. Пар секунди касније, видимо их прибијене уз хладан и мемљив зид карауле.

Све се дешава у магновењу. Упаљен фитиљ сјану. Шиштање које смо више осетили него чули. Неописива светлост. Жестока детонација. Ломљење. Рушење. Врисак. Опет светлост, слична оним илињским муњама, које знају тако да зажаре небо као стотину сунаца и тресак, после кога каоо да се земља отвара, гута све на што наиђе, а нас подиже напред.

На крилима среће, летимо напред. Само напред.

Урррррррааааааа!!!!!

Наше жестоко: Урррррраааа – које је прерасло у ураган, накратко нестаје у мрачној нутрини шанчева, који као аждаје, за тренутак прождиру, наша тела, лишена скоро сваке тежине, па их онда испљунуте, баца негде далеко напред. Један узлет у небо и већ смо слободни, слободни као птице.

Пар скокова, замах руком и убитачна бомба пада кроз брешу створену динамитом, откуд одјекују фијуци метака и продорни људски, додуше, пре

бих рекла животињски крици. Све се тресе. Некуд иде. Нестаје у пламену, ломњави, јауку. Људи, не знам да ли се то мени само чини, или они лете, али лете некако полако. Полако као перца, лелујајући се у устрепталом ваздуху. Застају за тренутак, ваљда, да их боље осмотримо, затим расцветавих удова и нутрине, падају исто тако полако у ужарено гротло, на чијем дну их чека неко чудовиште, које бљује ватру ко оно озго с небеса. Са сваким треском, лава се све више излива. Расте. Расте, осећам скоро ће све прогутати њени лижући пламенови. Не дам да ме смрви та бујица камења и огња, што сатире све што је људско. Јача сам од ње. И, гле. Из моје руке одлеће једна стрела, која се падајући, за неколико тренутака претвара у огромну јасно-црвену ружу, сличну онима које тако дивно цветају у мају и знају да прекриле мој трен и зачарају сваког лепотом и мирисом. За њом уследише још три. Све лепша од лепше. Али, шта је то са мојим ружама? Ко их је зачарао, па из њих уместо мириса сукља пламен и одвратни смрад? Нека ме сила одједном подиже у вис. Ваљда у своје наручје, па кад виде ко сам, баци ме с одвратношћу у огроман лонац из кога покуља ужарена лава, која се за тренутак затвори за мном. Израњам из пламених таласа покушавајући као дављеник да удахнем бар атом ваздуха, али ми нешто неда. Гура ме на дно. Још један покушај. Још један удисај. И ево већ пужем уз окомите стране. Морам да се извучем. Клизам се. Клизам се. Један туп удар и мрак ме прогута. Опет сам на дну. Само сад заробљена у вучјој јами чудовишта, чији огњевити снопови светла, покаткад прелете преко дугог ланца, сатканог од крви и меса. Баш чудно, и устрепталих срца. Чијих?

Отварам очи, које за тренутак остају заробљене снопом светлости војводине електричне лампе. И... Ух, хуу... Дај ми Боже да умрем. Да умрем овог тренутка. Раздрљене груди мог позамашног, женског попрсја, бестидно се нуде погледима двадесет петорице мушкараца. Хоћу да умрем. Да ме прогута земља. Да ме удари гром. Да ме сажеже она лава, кроз коју сам се мучно пробијала. Да ми срце пукне на двоје. Да ми се проспе мозак. Само да не, да не... Боже...

Жива је. Чини ми се да долази себи – распознајем глас подвојводе Марка.

Мислим да је то била само контузија. Нема повреда, ни на глави, ни на грудима – додаје четник Драгашевић.

Сунце јој женско, ал нас је вукла за нос – љутито ће подвојвода Марко.

Жива сам – мрмљам тихо.

Ко си ти – пробија ми разголићене груди, које желим да прекријем скоро парализованим рукама, хладан војводин глас.

Ја сам.... Ја, ја нисам.... – муцам несувисло.

Знам да ниси, онај за ког се издајеш. Питам те ко си? Говори! – војводин глас, као да са сваком изговореном речи, још добија на својој ледности и висини.

Убиј ме. Женско сам – јогунасто одговарам.

Ко си?

Милунка Савић.

Па ниси пуно слагала. Милунка и Милун, канда је то брађо, слично. Сунце ти женско јебем.

Сад можеш да ме псујеш. Да ме убијеш. Свеједно ми је.

Нећу те убити.

Али ћеш ме отерати. То ми је горе од смрти.

А шта си боље заслужила, свеца ти јебем.

Вероватно ништа боље. Али, питам вас, да вам реко да сам женско, би л ме примили? Је л да, да не би? Зато и прећута.

Само би нам још то требало. Сукњама је место поред огњишта и деце.

Ето видите, како сте неправедни. Не мерите све истим аршинима. Рат је само за мушкарце. Ту причу слушам откад знам за себе – обрецнух се љутито, покушавајући да навучем кошуљу преко своје голотиње.

Спремај се и бриши, да те моје очи више никад не виде.

Никуд ја не идем. Убијте ме, али одавде не мрдам. Ви ме истерајте, а ја ћу ко пашче за вама, па ком досади. Боље и метак у чело, овде на овој светој, српској вековној груди, него срамотни повратак у село. Има сви да се спрдају са Раденковим ајдуком, који се тако хвалисао својим родољубљем, а сад се враћа подвијеног репа и ниједног испаљеног метка. Нећу!!! Нећу!!!! Убијте ме. Исеците ме на комаде!!!! Нећу одавде ни макац. Је л вас изневери, рец те душе вам? Нисам. Је л савлада обуку ко како мушко? Јесам. Је л издржа с вама напар све штрапаце? Јесам. Је л иједног тренутка зажалисте и помислисте да сте примили у чету, килавка? Нисте. Је л кога од вас у чети, гледа друкчије нег брата? Рецте, тако вам Бога? - први пут се, просто преклињући, обратих својим друговима. Па зар зато што ме природа, на моју велику несрећу, обогаљи, треба целог живота да се одричем оног што волим и што је дужност свакога човека, а то је да брани своју отаџбину?

Ову последњу реченицу изговорих скоро вриштећи, али не пустих, хвала небесима, ни сузе. Не дам да ми кажу, како их купујем на сузе. Тврд сам орах. Зубе ће саломити, ал ме неће поколебати.

- Војводо – први прекину мучну тишину подвојвода Марко. – Чујем да у нашим четама имају две жене, које напар војују с мушкињем. Око Мердара људи веле да је с вереником Софија Јовановић, она која је још у наше комитско доба, доле у Јужној Србији показала чуда од јунаштва, а у Моравској летећој бригади је јунак- жена, госпођа Лазићева, ћерка чувеног војводе Миљанова. Па кад могу оне, мож и наш Милун, опросте Милунка.

- Вала, засад имаш среће, пост ти женски, колко си тешка. Упамти, засад. Зато, захвали подвојводи Марку, који се за те заузе, иначе... А, знаш ли ти, да сам имо намеру да ти ударим дваес пет по гузици, и отерат те, у божју матер.

- Удри, заслужла сам, само, одавде не мрдам.

- Видићемо још, док не пристигне чета др Вукићевића. Жао ми је да

изгубим доброг стрелца и бомбаша, па ма био то и жена – на моју велику радост, прогунђа војвода Гвоздић.

- Е, да ми је неко реко да ћу ово доживити, реко би му да је луд. Јоване,

Јоване, луда главо, а ти говориш, што је онај наш Милун стидан младић.

Не сме да мокри пред нама, него иде по километра, све гледећи да га ко не мотри.

Та ме опаска, погоди попут грома и натера да поцрвеним до корена косе.

И сад трећи одломак из другог необјављеног тома - Милункин одлазак у оперативну војску – Други пешадијски пук „Књаза Михаила".

До шест сати вечера, боме добро истањих опанке по ваљевским улицама, клизавим од леда. Напољу се разведрило. Ваљда оће мраз. Поледица као стакло. Војводу Путника затекох у оној истој, широкој, плетеној наслоњачи, умотаног у неколико слојева војничких ћебади. На столу поред њега, у шољи од чешког порцелана, пушио се чај. Мало даље, седео је војвода Танкосић и пио кафу.

- Престолонаследник нема ништа против да те примимо, цуро – рече војвода, пружајући посилном флашицу, да му укапље лек у чај.

- Значи, примићете ме, господине војводо.

- Полако дете. Не јури ко ждребе пред руду. Војо, Бога ти, сећаш ли се оног расписа Министарства Војног?

- За добровољце? Он је и донет на наше тражење. Знам, на што циљате.

- Сећаш се, у том распису се нигде не помену, ни женски, а ни мушки пол. Је ли тако беше?

- Само, примају се добровољци. Чекајте, тај оглас би требао да изађе у неком од наредних бројева „Српских новина".

- Треба да се поднесе молба.

- Ето, да испоштујемо форму, обећавам, лично ћу написати за Милунку молбу и завести је под нумером, том и том. Ако буде прозивке? Молим лепо. Црно на бело. Читајте, господо. Је ли овде стоји, да се Милунка Савић, тог и тог датума регуларно пријавила на распис Министарства Војног за учешће добровољаца у оперативној војсци? И, свршена ствар.

- Ево га, тај акт. *„Многи непрестано изјављују жељу да се уврсте у добровољце, који би се борили са оперативном војском на ратишту. Њиховој жељи може се одазвати и сад им се може дати прилика да то постигну. Нека се обрате најближој пуковској окружној команди, где ће добити детаљна обаветења о ступању у добровољце. Они који имају мање од пуних 18 година неће се примати у добровољце. Остали ће се примати ако испуњавају постављене услове. Добровљци ће добијати храну, одело, обућу и 1 динар дневно за друге њихоове потребе. Ђенералштабно одељење бр. 5452. Из канцеларије опште војног одељења Министарства Војног."*

Заклела се земља рају, да се тајне све сазнају. Мени причају, по закону о војсци, жене немају право у оперативну војску. А закон се мора поштовати и нема никаквог изгледа да се малко заобиђе.

- Па господине војводо, примамо ли Милунку – мајор ће Танкосић, намигујући ми.

- Сколили сте ме брате, са свих страна. Имам ли избора? Само да знаш Војо, ако нешто пођe по злу, одраћу ти кожу.

- Милунка, свеца ти женског, истера ти своје – треска ме по рамену, насмејани војвода Танкосић.

- Па, девојко, честитам. Примљена си у Други пешадијски пук „Књаза Михаила“ Моравске дивизије I позива – свечано ће војвода Путник, пружајући ми руку.

- Господине војводо, хвала. Хвала и вама, мајоре Танкосићу. Памтићу овај дан догод живим.

- Добро, добро. Иди сад. Јави се на пријавници, дежурном наредницу. Нека те одведе у шивару, да ти узму меру за одело. Спаваћеш и обедовати код мојих пријатеља. Кад буде одело готово, добићеш објаву, а то је за дан – два, онда пут под ноге и памет у главу. Је си ли разумела?

- Стараћу се, господине војводо.

О, небеса! О, свете васколики, леп ли си данас и велик. Таман, сад и да умрем, свеједно ми је. Само кад дочеках овај дан. Не добровољачка чета. Не четнички одред, него оперативна војска. Примљена сам у оперативну војску, да ли знадете то Ваљевчани? У Моравску дивизију. Други пешадијски пук „Књаза Михаила“ I позива. „Гвоздени пук“. *„Други пешадијски пук „Књаза Михаила“ слави 6. април као успомену на дан предаје градова 1867. год. Застава му је одликована Таковским Крстом V степена са мачевима 11. августа 1876. год, Златном медаљом за храброст 24. маја 1913. год. и Карађорђевом Звездом са мачевима IV степена 30. новембра 1913. год.“*

Милунка, у „Гвозденом“ си пуку. Најбољем пуку наше војске. Не могу да верујем. Звучи превише лепо. Једва чекам да се придружим својим „Гвоздењацима“ за пример јунацима. Чујем да су негде у Мачви. Прво, да се јавим у штаб друге армије - војводи Степи Степановићу. Како ћу наћи штаб, тешко мени? Лако. Од друго септембра је у Липолисту. Да не оде, куд ћу онда? Не треба да бринем. Још се наши добро држе на том делу фронта. Ту ћу добити сва упутства, па онда, зна се. Де ће војник – него у свој пук. Пуковска главнина је око Равња, док су неки његови делови на крвавој Парашници. Чујем, пре неки дан су Парашничком сектору придодате још две чете. Мој лепи “Втори железни полк“, бојим се искрвариће на тој људској кланици. Шта каже војвода Танкосић, ех Шиљо опасан си – дрчна ко и Топличани. Зар је мана, што недамо на се?

У шивари ми рекоше, да нема ни говора о шивењу новога одела. Веле, танки смо с обмундировном спремом. Хм, хм, то сам знала и да ми нисте рекли. Преправиће ми неко швапско. Дај шта даш. Само је л то може мало брже? Ево једног. Није баш пасент. Мора да га је носио неки онижи, трбушаст, Бога ти, у џепу су наочари, али и ћорави Шваба. Само да се потесни. Биће баш ко кројено за ме. Добићу и шињел. А за остало? Снаћу се

у пуку. Добра чоја. Море, јеби чоју. Мрзим ту одвратну голубију боју. Лако је за то. Кад распарају одело по шавовима, ставиће га у казан са орахом лишћем у ком ће одстојати дан – два. Е, онда да видиш чуда. И збиља. Кад одело у том одвару одстоја, голубије – плаву, замени сура боја. Додуше, оста на местима шарено. Али, јеби га. Не мош и јаре и паре. Одело и шињел, мада шарени, стоје ко саливени. Ал су туђи. Ал је зато шајкача, нешто драгоцено. Само, моје. Заборави и опанци. И то они, прави, не картонски, лиферантски. Па, Милунчице драга, срећно ти било војевање. Али сад оно, право. А да се мало уштинемо, шта велиш?Ваља се. Колко жица, толко годиница, мој војничино. Објава! Оперативна војско, ево ме! Сад Српскиње иду у војнике да на Швабу, празне реденике.

На Прокупљу граду бијеломе
Онде бјеше стари Југ Богдане
С девет сина, девет Југовића.
На бјеломе граду Куршумлији
Онде бјеше Бановић Страхиња.
На Топлици на водици студеној
Онде бјеше Топлица Милане.

Други пешадијски пук „Књаза Михаила“ – славно име племе посвећује. Сигурно се питате, какви су моји Топличани? Па, сад, могу вам рећи, редак сој људи. Све витез до витеза. Врста у изумирању, која се поред Копаоника, задржала још у дичној Топлици и Косаоници. Копаоник и Топлица, мили братац и сестрица. Мало претерујем, али признаћете, нисам далеко од истине. Осветнике Косава, у чијим венама тече врела крв Топлице Милана и Косанчић Ивана, орне свакад дићи на неправду, описала би као: Витке ка јеле. Вредне ка челе. Високе ка гора. Брзе ка светлице. Бритке ка оштрице. Жестоке ка жеравице. Добре ка добар дан у години. Румене ка ружа. Здраве ка јелени. Благе ка мелеми. Јаке ка земља, која и је изнедрила. Младе ка капље росе. Чисте ка душа дјевојачка. Вредне ка кртице. Срчане ка соколови. Стидне ка невјесте измеђ ђеверах. Наброја само врлине, а де су мане? Чиста злата, рђа се не прима. Чисто злато, потамнити неће.

За непријатеља – паничан страх. За јединице наше војске – пример за углед. За народ – сигурност. За Краља – верност. За Отаџбину – ватрено срце. Ето, то су моји ратни другови Другог пука I позива. На избор јунаци. Осветници Косова и Сливнице. Увек тамо, где је најтеже и најкрвавије, овај пук пример чојства, јунаштва, пожртвовања, оданости, у два протекла победна рата, пронео је светом, славу српскога оружја. Синови дичнога српскога племена из прелепе Топлице и Косаонице, јунаци без мане и страха, били су увек тамо где је било најтеже. Ако је било нужно здржати непријатељско надирање, дај зови „Гвоздени пук“! Равне му за то нема. Стаменији је, но гранитна стена. Непријатељ се мора одбацити са

доминирајућег положаја, по цену живота и последњег војника. Ево стижу Гвоздењаци, српске војске дика и са њима батаљон четника. Непријатељ кидише ко бесна звер на наш Гвоздени пук. Води се цели дан крвава борба са честим и бесним јуришима. Крваре прса. Ломе се кости. Пуцају лобање, али ни једна страна не попушта.

Предвече, непријатељ поче уводити нове свеже снаге. Артиљерија непријатељска, туче тако да се од топовске ватре и гине и луди. „Господине генерале, тражите појачање. Попустиће овај пук, као да видим очима. Видите, цела дивизија удара на њега. Господине, очи вас издају. Најдаље за сат, Турци ће ил да беже, ил да се предају. Зашто сте тако сигурни, господине генерале? Зато, мој драги господине (следова неко француско име), што је сваки војник „Гвозденога пука“, по природи здрав, разуман, побожан, бистар, скроман, отпоран, са малим задовољан, окретан, милосрдан, поносит, веран друг и пријатељ, одан свом старешини, што цени правичност и строгост, што воли своје, а туђе поштује, што никада не губи наду, што има развијен осећај за дужност, што не мрзи завојевачев народ, али мрзи завојевача и уз то још, што је Топличанин, а такви војници не одступају пред јачим. Непријатељ се повлачи са великим губицима. „За њима“ – паде трубни знак у трену. И „Гвоздени пук“ у гоњење и победу крену.

А, сад Милунчице, лепа девојчице, правац Липолист. Пружи корак. Али знаш, онај... Наш. Овако се бибер туца. Овако. Баш тако.

Иван Ивановић
Београд

ГВОЗДЕНИ ПУК И ЦРНА РУКА

1.

Најављујући моје излагање, председавајући Скупа нехотице ми је дао шлагворт како да почнем свој говор. Наиме, он је рекао да сам ја писац романа о Топличком устанку, под насловом „*Комитска држава*". Прави наслов мог романа је „*Топличка држава*". Разуме се да ја не бих могао да дам овакав епитет устаничкој творевини из почетка 1917. године, из простог разлога што реч *комита* није у српском књижевном језику, иако се среће у колоквијалном говору. Израз је настао из ширег појма *комитет*, што је ознака за одбор који је међу својим члановима изабрала нека шира организација да руководи њеним пословима. Комунисти су појам *комитет* усвојили из комунистичког вокабулара (Цетрални комитет, Градски комитет, Фабрички комитет...) али никад нијеног припадника овог тела нису назвали *комитом*. У Вујаклијином „Лексикону страних речи и израза" (издање из 1961. године) овај термин не постоји. У „Речнику српскохрватског књижевног језика" из 1967. године каже се да је „*комита* припадник оружаних формација које нису саставни делови регуларне војске, нерегуларни борац", што је ознака за *герилског борца*. Пандан овом изразу је српска реч *четник*. У Вујаклијином речнику ова реч не постоји (sic!). У *Матичином речнику* изразу *четник* дата је политичка конотација: а) то је члан добровољне нерегуларне војне организације с националистичким циљем... б) припадник реакционарне и десно оријентисане политичке групације у бившој Југославији... в) припадник оружаних формација које су се за време НОБ-а бориле на страни немачких и италијанских фашистичких окупатора. Јасно је да су ове формулације превазиђене, Народна скупштина Србије признала је 2006. године Михаиловићевим четницима статус антифашистичких бораца. Уосталом, у погледу легитимитета, Дражини четници имају већу аргумент него Титови партизани; већ од 16. септембра 1941. године Симовићева Југословенска влада у Лондону признала је пуковнику Дражи Михаиловићу континуитет претходне војске, па је овај герилац постао војни лидер Југословенске војске у отаџбини; за Тита се то

може говорити тек од 16. августа 1944. године, кад је партизански вођа ушао у антихитлеровску коалицију. Ово сам навео да бих показао до које мере су ови термини непрецизни и политички злоупотребљени. Трећи термин је *партизан*, интернационални појам (француски партизани, италијански партизани...), име које су Наполеонови завојевачи на Русију 1812. године дали устаницима у позадини покорених области. Термин је често у ознаци *партијске војске*.

Пошто све ово ствара збрку, нека ми буде дозвољено да дефинишем појмове које употребљавам: а) Комите су бугарски герилци, које је бугарска армија плански убацивала у Турску, на основу споразума ове државе са Русијом у Сан Стефану о припадности целе Јужне Србије (Македоније и Косова и Метохије) новоствореној Великој Бугарској; сепаратни споразум су онемогућиле велике силе на Берлинском конгресу 1878. године, када је Кнежевина Србија призната за државу. Та новостворена Бугарска краљевина је настојала да илегалним средствима оствари свој санстефански сан, преко цркве и преко војске; у Јужној Србији је формирала бугарску аутокефалну цркву Егзархију, уједно и школу, која је проповедала бугарску доминацију над словенским становништвом северно од Солуна. Бугарска регуларна војска је формирала специјалне герилске јединице, *комитете*, на челу са официрима (пуковник Протегеров, генерал Кутинчев...) и убацивала их у Турску, са задатком да *побугаре* српски живаљ у овој области. Од речи *комитет* створен је израз *комитаџија, комита*, припадник илегалних комитета. Реч је, дакле, бугарског порекла и не може се користити у српском књижевном језику. Кад су Бугари у Првом светском рату, стављајући се на страну сила Осовине, окупирали Јужну Србију, настојали су да убеде Србе ове области да су Бугари и да говоре *њиховим језиком*. Између осталих, у колоквијалну употребу је ушла и реч *комита*. б) Слаба Српска држава није се усуђивала да одговори истом мером, тим пре што је Бугарска имала руску санстефанску заштиту. Ипак, богатији и виђенији Срби финансирали су добровољачке чете, које су се убацивале у Турску да би заштитиле српски живаљ, које од турског угњетавња, које од бугарске асимилације. Припадници ових *чета* називали су се *четницима*, а њихове старешине *војводама*. Први и најпознатији војвода био је Мицко Крстић, а следили су даскали (учитељи) Довезенски и Бабунски, затим Глигор Соколовић, који је на превару убијен. Најпознатији војвода, шеф Горског штаба, био је свештеник из Источне Славоније Василије Трбић. Важну улогу у припреми за ослобођење Јужне Србије имао је и Коста Миловановић Пећанац, најмлађи војвода и члан Горског штаба, који је деловао у области Карадага (Скопска Црна гора).

Како је језик одраз мисли, ове недоумице сам морао да разјасним. Био сам збуњен како је Милисав Савић могао да назове свој роман, који се номинално везује за Топлички устанак, а суштински је општи, „Ћуп *комитског* војводе“, без обзира на слободу уметничког изражавања и употребу народне легенде.

Не може се за Косту Војиновића рећи да је био комитски војвода, као што се не би могло рећи да је био бугарски официр. Војиновић је, дакле, био *четнички* војвода и *српски* официр, што је он с поносом истицао отписујући бугарским комитским војводама, који су дошли у Топлицу да га лове као ретку звер.

Израз *комита* био је увезен од стране окупатора у Првом, а израз *четник* забрањен од стране победника у Другом светском рату. Тако смо остали без важне речи у српском језику.

2.

Топлица је, могуће је, најисторијскија српска област. У њој се зачела мисао о самосталној српској држави: велики жупан Стефан Немања је столовао у Белој цркви (данашња Куршумлија); у њој је извојевана највећа српска победа над турским освајачем (Плочник); она је најдуже одолевала муслиманском окупатору (види роман Стојана Новаковића „Калуђер и хајдук“); у њој је пружен последњи отпор немачко-аустро-угарском завојевачу (Степа Степановић на Пустој реци); у њој је подигнут јединствен и једини аутохтони устанак против германског поробљивача 1917. године.

Посебно истичем да су у Топлици почели Балкански ратови за ослобођење од Турака 1912. године. Али, томе претходи чувени маневар на Преполцу капетана Вукоја Тодоровића. Један учесник маневра овако је описао тај догађај: „Исте те јесени – године 1896. – имали смо велики војни маневар на Преполцу. При извођењу тог маневра развила се страшна пуцњава, која је трајала од поноћи до зоре. Од ње су се проламале горе и планине, а јека је допирала све до Приштине. Маневром је командовао капетан Вукоје Тодоровић. Турско становништво, запрепашћено пуцњавом, помислило је да је избио рат. Уверено да је на граници све пропало, почело је бежати наврат нанос ка Приштини, како је ко могао. У самој Приштини завладала је паника, власти су почеле правити пушкарнице за уличну борбу и одмах телеграмом известиле Скопље да је српска војска прешла границу и да је већ на Косову. Скопље брже боље достави ту вест у Цариград и о томе буде обавештен сâм султан. Султан, уплашен да је рат већ почео, одмах позове нашег посланика у Цариграду и замоли га да телеграфише српском краљу и да му пренесе да га султан моли да изда наредбу да се Срби врате натраг, а он ће са своје стране све да учини да српске молбе и представке о владикама, поповима и учитељима буду задовољене. И збиља, још те јесени, уместо Грка за владику у Призрену буде постављен Србин. Тако је наш маневар допринео решењу једног важног националног питања!

Капетан Вукоје је наредио да пуцњава престане тек у зору. Тад нас је постројио на караули и показао нам Шар-планину како се бели под снегом, Призрен и остала места по Старој Србији, до којих је поглед могао да допре са Преполца, нарочито Мазгит на Косову, где је вођена Косовска битка.

Онда нас је упитао шта се ради кад се сахрањује неко ко је погинуо у рату. „Пуца се преко гроба плотуном!“ повикасмо ми у глас. А он нас упита: „А да ли је опаљен плотун цару Лазару и његовим војницима?“ Пошто смо ми ћутали, он настави: „Није, јер у то време није било пушке, ни барута, и зато ћемо ми сада да им одамо почаст плотунском паљбом!“ Онда командова: „Пушке увис! Готовс! Цару Лазару, нишан, пали! Југ Богдану и Југовићима, нишан, пали! Милошу Обилићу и његовим побратимима Ивану Косанчићу и Милану Топлици, нишан, пали!“ Плотуни су били силни и као да је једна пушка пукла а не хиљаду и две стотине! Затим су пушке узете на поздрав и тек тад се батаљон вратио у Куршумлију на варен грах.“

Овде морам да кажем неколико речи о Капетану Вукоју, за кога се с правом говорило да је легенда Топлице. Ко је био Капетан Вукоје?

Преци Вукоја Тодоровића живели су у Лабу, у селу Дворишту, подно планинског врха Оштрог копља, на Косову. Ту дођу у сукоб с Арбанасима, које ту досели приштински паша. Ови Арбанаси су били католици, јер су са собом догнали свиње. Србима то не буде право, дође до оружаног обрачуна и ту погине седам Арбанаса. После тога Тодоровићи побегну на Копаоник, у село Копориће. Баш у то време дође Карађорђева буна, па се пребези прикључе српској војсци са укупно тринаест људи. Сви се они одликују у бојевима а један постане чак барјактар. По слому устанка 1813. године, они Арбанаси, који су се у међувремену потурчили, изненаде Тодоровиће на Копаонику и убију четворицу чланова фамилије. Кад је по Српско-турском рату, 1879. године, дошло до насељавања Топлице, Вукојева фамилија се насели у село Гргуре подно Копаоника.

Капетан Вукоје је изучио азбуку чувајући козе на Копаонику. Помагао му је ујак који је био поп. Одатле је отишао у Прокупље где је учио школе. У ратовима 1876-78. године Вукоје је учествовао као добровољац и веома се одликовао, тако да је постао батаљонски ађутант. По завршетку рата образовано је крстареће одељење за чување нове границе и јавне безбедности у пустој и ускомешаној Топлици и Вукоје Тодоровић буде постављен за команданта тог одељења. Чувајући границу, Вукоје је положио официрски испит и био произведен у чин потпоручника. У рату са Бугарима 1885. године, Вукоје је командовао четом и био произведен у чин поручника. Потом је положио капетански испит и добио чин капетана. То му је постао надимак, па је за народ Топлице био и остао Капетан Вукоје, чак и кад је постао пуковник. Кад је установљена специјална гранична трупа за чување границе према Турској, Капетан Вукоје је постављен за команданта Моравског одсека. Од тада је почео његов национални рад у Старој Србији, где се његово име помиње и данас с највећим поштовањем. Као способан српски официр постао је миљеник војводе Радомира Путника. Учествовао је у оба балканска рата и добио чин мајора. Више пута је рањаван. У Првом светском рату добио је чин потпуковника. Иако је био већ стар и болестан, командовао је пуком на Солунском фронту. После рата је пензионисан у чину пуковника и стално се

настанио у Куршумлији, где је дочекао свој крај. Све до смрти био је активан и учествовао је у јавном животу Топлице. Остао је упамћен као *Капетан с Преполца*!

3.

Уочи Балканских ратова Прокупље је личило с пролећа и лета 1912. године на велики војни логор. У град су свакодневно долазили добровољци са свих страна где живи српски народ и уписивали се у четничке редове. По цео дан је грмело и пуцало на Боровњаку и Губи. Увече су четници пунили кафане а не ретко су у граду ложили логорске ватре. По граду су певане националне четничке песме, славио се скори долазак рата. Око логорских ватри су играна народна кола. Гуслари су певали песме о топличким јунацима, Милошу Обилићу, Милану Топлици, Ивану Косанчићу. Рат је висио у ваздуху. Сви су били убеђени да је куцнуо час освете Косова!

Обуком четника је руководио капетан (касније мајор) Војислав Танкосић Шиља. Рођен је 1881. године у Ужицу. Био је учесник завере 1903. године против краља Александра Обреновића. Учествовао је у атентату на краља и краљицу 29. маја. Прочуо се кад су војници под његовом командом, непосредно после атентата на краља, убили оба брата краљице Драге Машин, Николу и Никодија Луњевицу. Овај злочин је правдан тиме да је краљица планирала да млађег Луњевицу прогласи престолонаследником, будући да је била нероткиња. После преврата, завереници су извршили чистку у официрском кору и удаљили из војске све оне који нису подржали њихово дело. Међу првима је био пензионисан Живојин Мишић. Кад је формирао радикалску Владу, Никола Пашић је настојао да Мишића врати у активну службу. То је било у марту 1907. године, кад је Живојин Мишић био потпуно одбачен. „Сви су се од неког ђавола бојали“, написао је касније Мишић у својим сећањима, „да ми чак и поред куће прођу, а камоли да ме посете иако су ме пре тога посећивали и о већим празницима. Избегавали су ме чак и неки официри моји сродници, с мотивацијом да се мотри са стране ко ме посећује и са мном се састаје…“ Пашић није могао да спроведе свој наум због противљења министра војног Радомира Путника, који никако није хтео да пристане да се Мишићу врати ранг који је пре пензионисања имао. Тек 1909. године, кад је анексиона криза била достигла свој врхунац и Путник иступио са положаја војног министра, Пашићу је успело да оствари Мишићев повратак у војску.

За Војислава Танкосића се поново чуло кад је обелодањено да је у војсци формирано тајно удружење *Уједињење или смрт*, 9. маја 1911. године, које је од самог оснивања настојало да утиче на Владу како у спољној тако и у унутрашњој политици. Према дневнику мајора Велимира Вемића, који је у мајском атентату 1903. године учествовао на страни завереника као припадник нишког гарнизона и коме се приписује да је открио тајни улаз у

краљево склониште, разговори о оснивању тајног официрског удружења вођени су још у пролеће 1909. године и у њима су испред војске учествовали Војислав Танкосић и Петар Живковић. Драгутину Димитријевићу Апису је понуђено да се прикључи тек 6. марта 1911. године, али је он врло брзо преузео водећу улогу у организацији. Он је био тај који је лично обавестио Пашића о постојању конспиративног друштва. Иако се радило о тајном удружењу, за њега се врло брзо сазнало у јавности; оно је прозвано *Црна рука* по једном криминалном роману који је тад излазио у наставцима у новинама и био врло популаран. Вемић тврди да је најрадикалнији црнорукац био Војислав Танкосић, који је још тад заговарао атентате на познате личности. Као главни непријатељи *Црне руке* означени су председник Владе Никола Пашић и његов министар унутрашњих дела Стојан Протић. Причало се да их је *Црна рука* осудила на смрт! Воја Танкосић је јавно претио Протићу да ће му дићи у ваздух кућу ако се не повинује диктату *Црне руке*. Он је једнога дана 1912. године ускочио у фијакер којим се возио министар иностраних дела Милован Миловановић и под претњом присилио министра на разговор са Аписом. Бојажљиви министар, који је постао председник Владе, није имао куд него да пристане на Аписов диктат. Сам Апис је овако описао разговор са министром Миловановићем: „Ја сам му казао да су српски официри после анексије у страховитом болу и очајању за судбину Српства, да је његово, Миловановићево име, на жалост, везано за ту анексију, да су неки официри удружени на чисто патриотској основи и да је њихова жеља да се те националне ствари поведу једанпут путем успеха…“ Онда ми је господин Миловановић казао: „Ставите ви мени, млади пријатељу, ту вашу организацију на располагање и немојте да учините ништа што би мене могло да узнемири у мојим плановима, па ћу вам ја показати шта Миловановић може учинити за Српство.“

Како је *Црна рука* настојала не само да узме сва главна места у војсци него и да овлада државом, није искључено да је управо по тој основи капетан Војислав Танкосић послан у Прокупље. Црнорукцима је било важно да ставе под своју команду многобројне добровољце који су били спремни да гину за Српство. Било је јасно да онај ко овлада добровољцима господари војском! Капетан Војислав Танкосић је био прави човек за тај потхват. Остаје забележено као куриозитет да је Воја Танкосић одбио да прими у четнике ученика гимназије Гаврила Принципа, јер је био кржљав и неразвијен!
Септембра 1912. године мобилизација је текла увелико. Свакодневно је кроз Прокупље пролазила огромна војска и одлазила на границу ка Преполцу, Мердару, Васиљевцу и Лисици. Моравски пук се постројио у центру Прокупља, на пијаци, 6. октобра и под пуном ратном спремом био испраћен на фронт према Косову.

Збор четника Воје Танкосића збио се у хотелу *Рапоња*, којом приликом умало није погинуо од њихове пуцњаве прокупачки свештеник прота Таса

Урошевић. Четници су већ 1. октобра били на караулама Мердаре, Дубица, Васиљевац и придружили се граничној јединици којом је командовао Капетан Вукоје. Овој чети је био додељен задатак да прва изазове сукоб са Турцима, како би приморала Турке да ступе у борбу ради одбране, а тиме да присили српску Владу да објави рат Турској. Наиме, у војсци су се плашили да српска Влада не одустане од објаве рата под притиском великих сила, које нису биле за рат. Овим нападом српска Влада, а самим тим и велике силе, биле су стављене пред свршен чин. Четници су започели Турски рат 1. октобра 1912. године!

Прву ратну пушку испалио је на Дубици Драгољуб Џилић Стриц. Његови четници су се неопажено привукли турској караули, а Стриц је циљао стражара испред карауле. Овим пуцњем запраштале су експлозије бомби које су четници бацали на турски бункер. На то су кренули четнички напади и на другим караулама, започео је први Балкански рат. Српски четници ушли су у Турску. Били смо дубоко у дотадашњој Турској држави кад је 6. октобра српска Влада објавила рат Турској. Већ 22. октобра ушли су Приштину.

Српску војску је испред Приштине чекала делегација грађана, на челу са свештеницима. Ту су били православни попови, али и муфтије, хоџе и дервиши. Прота Јосиф Поповић држао је јеванђеље и велики златни крст у рукама, а са његове велике беле браде капале су сузе радоснице. Он је дочекао српску војску са погачом и сољу. Муфтије и хоџе су дрхтали од страха, али су стајали уз проту Јосифа. Сви су поздравили команданта пука потпуковника Душана Пешића и заклели се на лојалност Српској држави и верност краљу Петру I Карађорђевићу.

Док се вршила церомонија на улазу у град, Коста Пећанац је по задатку са неколико својих људи ушао у Приштину. Циљ је био да српску војску дочекају звона са православне цркве. Са саборцима је ушао у порту цркве, али на звонари није било звона. Турци нису дозвољавали Србима да звоњавом оглашавају своју службу. Пећанчеви људи су пронашли звона у некој шупи и дигли их на багрем који је растао у порти. Разлегла се звоњава Приштином после пет векова!

4.

Уочи пораза Српске државе 1915. године, Прокупље је још једном било позорница драматичних збивања. Хроничар је ту причу испричао овако.

Свакодневно су стизале вести о поразу Српске војске на ратиштима. Знало се да се поражена војска повлачи према југу и да са њом крећу колоне избеглица. Људи су ишли за својом војском, без плана и визије шта даље. Једини оријентир им је била та војска у којој је готово свако имао неког блиског рођака. Путеви Србије су били закрчени народом који није знао куда иде. Бежећи пред Макензеновим трупама које су продирале уз Мораву, цивили, старци, жене, деца носили су са собом све што су могли. Путовали

су возовима којих је било све мање, лимузинама ко је имао, највише коњским и воловским колима. Била је јесен, почеле су обилне кише, Србија се претворила у каљугу. Тај свет се премештао према југу и стигао у Прокупље. Каравани су долазили од Ниша и Крушевца. Људи су изгледали јадно, било је Богу плакати. Иза сељачких кола ишло је покоје измршавело говече, кљусе, пар оваца. У колима је скичало свињче или кокодакала кокош. Обавезно је сваку избегличку породицу пратило мршаво блатњаво куче, које није хтело да се одвоји од својих господара.

И сав тај народ се слио у Прокупље крајем октобра месеца 1915. године. Људи су се зауставили у овом граду, јер се пронела вест да је војвода Степа потукао Бугаре на Пустој реци и да је отворен коридор кроз Македонију. Причало се да је лично краљ Петар учествовао у тој битци заједно са војницима у рововима. Град је био премален да прими толике придошлице. Ко је имао паре да плати сместио се по кућама, ко није разапео је шатор поред Топлице. Већина шатора су били сачињени од обичних сељачких черги, које су у прво време штитиле од хладноће. Али кад су почеле кише, черге су се натопиле водом и урушиле шаторе.

Критични дани су били последњи дани октобра. У народ је стигла вест да Бугари нису разбијени на Пустој реци и да се пут мора наставити према Косову. 30. октобра киша је лила од ране зоре, ситна, јесења, која не престаје. Војска а за њом народ кренули су према Куршумлији. Поворке кола отегле су се блатњавим друмом, покрај којег су лежали испретурани аутомобили, изврнута кола, цркнута стока. Поред кола, увијени у прокисла шаторска крила, ћебад и поњаве, корачали су коморџије, смркнутих лица, са бескрајном тугом у очима. По који аутомобил затутњи друмом, прође стотину метара и застане пред колоном народа, иде сасвим лагано. У једном таквом аутомобилу прошао је и краљ Петар. Пошто се повукао из Пусте реке, преноћио је у Прокупљу у кући индустријалца Стојана Данчевића, а онда наставио старим топличким друмом према Куршумлији. Војници се труде да одбију народ не би ли краљ прошао. Све се изједначило: волујска кола са аутомобилима, официри са војницима, грађани са војском, сви иду према Косову засипани ситном јесењом кишом.

Прокупље је изгледало очајно: варош је као мртва, радње затворене, кафане празне. Војска се повлачи, јединица за јединицом промиче иза Хисара. Из даљине допире потмули тутањ топова. Вести се смењују великом брзином, све гора од горе: Швабе ушли у Крушевац... Ниш заузели Бугари... код Лесковца се воде огорчене борбе... Избеглице такође крећу уз Топлицу. Са њима се повлаче и они грађани Прокупља који су одлучили да не чекају окупатора.

Последњи у Прокупље пристижу четници Војводе Вука; они су заштитница Српске војске која одступа. Четници су на коњима, једини делују као организована војска. То је било последњег дана октобра. Пре но су отишли, четници су дигли у ваздух мост на Топлици. Одјекнула је страшна

експлозија, задрхтало је Прокупље.

Пада последња ноћ у слободи над Прокупљем. Ноћ неизвесности, очаја. Проносе се гласови да су Швабе већ код Цигоља, а да су Бугари надомак Божурне. Небо плаче, а надошла Топлица хучи. Друм се кроз град испразнио, ко је могао повукао се према Куршумлији. Само још покоји рањеник вуче се каљавим путем поред Топлице. Град је без одбране, војска се повукла. И док пусто Прокупље чека ропство, на улице излазе пљачкаши, махом Цигани: демолирају радње, односе шта стигну. Из џамије вуку алеву паприку, из поште носе столове. Испред школе, из болнице, изнети мртваци, нема ко да их сахрани. Девети круг пакла!

Ујутру, 1. новембра, куражнији грађани састављају парламентарно изасланство, које ће изаћи пред непријатеља и предати му варош очишћену од војника, само да би град спасили од рушења и демолирања. На општини истичу белу заставу. На челу одбора су председник прокупачке Општине и старешина цркве Светог Прокопија, прота Таса Урошевић. Град је потпуно пуст, људи су се сакрили по кућама. Варош је на белом хлебу, чекају се окупаторске јединице: ко ће први ући у Прокупље, Швабе или Бугари?

Око подне 1. новембра Прокупље је пало. Иако су прокупачки парламентарци изашли пред Бугаре, у град су први ушли Немци и Аустријанци. То су њихове оклопне јединице, састављене од Словена, Хрвата, Срба, Далматинаца, Чеха... Бугари долазе са коњицом, међу окупаторима настаје спор око преузимања власти. У прокупачкој судници за мало што није дошло до сукоба међу официрима обе војске око тога ко је пре освојио небрањену варош. Дошло је до споразума, власт је припала Бугарима. Они на начелству истичу бугарску заставу.

Окупатор је учинио од Прокупља поробљени град. Војници су обили дућане и кафане, похарали еспапе. Официри се усељавају у домове виђенијих Прокупчана, од укућана чине послугу. Прокупчани се трпају по неколико у једној соби, да би непријатељ имао комодитет. Немају разумевања чак ни за болеснике. Војници кољу живину, убијају свиње. Кад су Швабе кренули за српском војском, из домова су понели све што су могли: ћилиме, тепихе, јоргане, одела, веш... Бугари уводе коње у кафанске локале, у радње, у једноспратне куће... Дуж целе главне улице из излога вире коњске главе очекујући зобнице. Читаво Прокупље је претворено у шталу! Бугари су оскрнавили цркву, претворили је у коњушницу. Прича се да су то исто урадили и у Конџељској цркви.

Врхунац бугарског дивљаштва представља спаљивање књига. Бугари претражују кућу по кућу, плене књиге. Узимају све што нађу. Књиге односе у центар града, код чесме, ту их неколико официра разврставају. На једну гомилу стављају српске, француске, енглеске, италијанске, а на другу немачке књиге. Од прве гомиле праве ломачу.

5.

А за то време српског пропадања, у српској војсци тиња сукоб две фракције. Овај сукоб је започет још приликом четовања у Македонији, у великом светском рату је достигао врхунац. Да га пратимо кроз сведочење четничких војвода Василија Трбића и Косте Пећанца.

Све време четовања у Македонији одвијао се међу српским четницима сукоб између историјских (народних) војвода (Вaслије Трбић, Бабунски, Довезенски, Долгач, Пећанац...) и официра војвода (Воја Танкосић, Војин Поповић, Велимир Вемић...), који су се убацивали у чете по династичком преврату 1903. године. О овом сукобу најбоље сведочи Василије Трбић, који је био последњи шеф Горског штаба и свакако најобразованији војвода. Он је, за разлику од толиких других актера српске историје, успео да напише мемоаре. Трбић је мемоаре писао у Каиру 1944, а довршио их је у Италији 1946. године, где се налазио као емигрант. Мемоари су објављени тек 1996. године у Београду, тидесет четири године по смрти аутора. Разлози оволиког чамења Трбићевих сећања су политичке природе, јер њихов писац није био у милости комунистичких власти, а њихов садржај у потпуности мења доктрину о македонској нацији. Мемоари су објављени под насловом „Мемоари – казивања и доживљаји војводе Велешког“.

Како су радили завереници у Македонији, Василије Трбић показује на примеру генерала Дамјана Поповића. Овај вођ завереника (имао је највиши чин) био је постављен за команданта целе новоослобођене области. Трбић га оптужује да је био носилац преторијанства у Македонији, да је он тражио и поставио питање приоритета, уместо да организује одбрану области. Кад су бугарске трупе у Првом светском рату продрле у Македонију, српске трупе којима је командовао генерал Дамјан Поповић нису нигде пружиле значајан отпор. И да нису трупе генерала Петра Бојовића заузеле Качаник и одбраниле га од Бугара, ови би још на Косову пресекли одступницу српској војсци и она би се нашла опкољена са свих страна.

Ови *преторијанци* су искористили претњу од бугарске инвазије Македоније да се обрачунају са народним старешинама. Тако су Василија Трбића оставили без икаквог задатка и ратног распореда. Јована Бабунског доделили су Французима и овај је остао са њима до краја светског рата. Јована Долгача, који је тад имао шездесет година, оставили су без чете и поставили да буде сеоски пољак. А у Прилеп су довели скретничара на београдској железничкој станици, Ванђела Скопљанчета, и њему је Војин Поповић Вук поверио чету. У ову Ванђелову чету уписали су се углавном синови прилепских чорбаџија да не би ишли у војску. Од ове чете било је само штете, Прилеп је остављен без икакве одбране.

У таквој ситуацији Бугари су могли да развију субверзивну делатност у Македонији. Успели су да убаце комите који су припремили долазак бугарске регуларне војске. У селу где је Долгач био пољак, комите су организовале

пробугарску побуну у којој је страдао српски војвода. Долгач је убијен на једној ливади где је напасао коња. Кад се сагао да извуче колац из земље за који је коњ био привезан, побуњеници су га изрешетали куршумима. „Тако је завршио живот један од најчувенијих српских војвода, који је до последњег даха служио Србији и волео Србију онако како само добар син воли своју мајку.“

Ништа боље од Долгача није прошао ни Ванђел Скопљанче. Његови четници, богаташки синови, отргли су се команди и претворили у пљачкаше. Њих су бугарске комите успеле да придобију за бугарску ствар и да их убеде да ће они управљати кад бугарска војска у најскорије време продре у Македонију. Четници су ухватили свог војводу, везали га и стрељали.
Василије Трбић *преторијанцима* супротставља месне четнике под командом народних војвода. „Ја никада нисам ударио ни једног свог четника, нити сам икада и једну ружну реч рекао својим ратним друговима.“

По доласку у Солун, почетком месеца децембра 1915. године, Василије Трбић се укључио у рад листа на српском језику, *Српског гласника*. Тај рад ће га довести у сукоб са регентом Александром. Лист је био близак *црнорукцима,* док се регент све више приближавао *белорукцима*. Трбић је деловао као независна личност и био против сваког *преторијанства* у српској војсци. Баш у то време, док је краљ Петар био у Солуну, изашао је у листу *Штампа* Свете Јакшића подугачак интервју регента Александра о стању у држави и војсци. „У томе дугачком интервјуу, регент Александар, поред осталих ствари, рекао је да ће сви они који су остали у Србији, војници и официри, па и цивили, бити најстрожије кажњени кад се будемо вратили у Србију. Цео интервју регентов био је у том тону претње онима који су остали у Србији, а који нису имали среће да дођу или у Солун или на Крф. Овај престолонаследников интервју објавила је грчка штампа како она која је излазила на грчком, тако и она која је излазила на француском језику.“ Кад је Василије Трбић прочитао тај интервју, био је запањен овом краљевском нетактичношћу. „Регент прети онима који су силом прилика морали остати у Србији, а уз њега и поред њега седели су, по мом схватању, највећи кривци за катастрофу коју је српски народ преживео не само преко непроходне планинске Албаније, већ, исто тако, у њеним мочварама од реке Шкумбе, па до Валоне и Санти Карантија. Та катастрофа продужила се и на сâмом Крфу, где је створена позната *Плава гробница*. Регент Александар није узео на одговорност Врховну команду што није осигурала повлачење српске војске сливом Јужне Мораве и Вардара, па да војска стигне сва и без великих тешкоћа у Солун са својом артиљеријом и целом опремом, и да се ту опорави, појачана француским и енглеским дивизијама. Већ су као слепци, као да никада нису узели карту (мапу) у руке, дошли на Дрим и Пећку Бистрицу, па ту сручили у те реке сву своју артиљерију и оставили да им непријатељ зароби комору, па гладни, преко још гладније Албаније, ушли једним делом у исто тако гладну Црну Гору. И наместо војске, у Солун је

дошао министар војни Србије Радомир Бојовић, да парадира кроз Солун, док су синови Србије остављали своје кости по беспутној и непријатељској Албанији. Наместо да све те одговорне официре одмах на Крфу стави пред војни суд, допустио је и помагао и одобрио да сви добију унапређење за један чин више него што су дотад имали.“ Василије Трбић је оштро реаговао у Српском гласнику на регентову претњу. Опоменуо га је да ниједан пропис Краљевине Србије не даје право краљу да буде судија, а још мање му дозвољава да сме да прети својим грађанима. Устав Краљевине Србије даје право краљу на аболицију процеса и на помиловање и амнестију. Трбић је закључио да *сви они владаоци који се нису држали ових основних ствари у уставу, нису добро прошли.*

Почетком јуна 1916. године почеле су да пристижу српске трупе са Крфа у Солун, где се Трбић већ налазио. Као претходница трупама стигао је одред Војина Поповића Вука и сместио се у Лерину. Тамо је одмах дошао и мајор Љуба Вуловић са циљем да организује обавештајну службу. За ту службу, поред осталих, узео је и Ђорђа Константиновића, бившег председника општине Брод у Мариовском срезу, и Темељка Вељановића, такође председника једне општине, који ће му доћи главе јер ће сведочити против Аписа и другова на Солунском процесу. О раду мајора Вуловића Трбић пише негативно. „Његова обавештајна служба била је испод сваке критике и, у сваком случају, доста фатална за српску и француску војску, које уопште нису имале никакво обавештење о бугарским припремама за офанзиву преко грчке територије.“ Ту је била и једна српска учитељица, Анка Димитријевић, звана Пропаганда, родом из Битоља. Она је извештаје прикупљала од грчких официра. Трбић јој је рекао да „можда грчки официри облећу око ње“, али се њима није могло веровати, јер Грчка није учесник у рату. Други Вуловићев извор је био управник поште из Велеса који је седео у Солуну, Јоца Ђорђевић, који је наводно добијао информације од неког Ванђела, битољског рибарског трговца. За та обавештења Трбић каже да су била скроз лажна. Револтиран тиме, Василије Трбић је отишао у Солун, где није затекао врховног команданта, регента Александра, па се обратио пуковнику Данилу Калафатовићу, који је био шеф обавештајног одсека Врховне команде, и скренуо му пажњу на извештаје Љубе Вуловића да су површни и често лажни и да их треба дебело проверавати.

У Лерину се Василије Трбић срео с пуковником Аписом. „Једнога дана кад сам био у Лерину, сретне ме пуковник Драгутин Димитријевић Апис. Ми смо се добро познавали, али се одавно нисмо видели, а он је добро знао да сам ја био највећи противник преторијанства у Србији, што ће рећи *црнорукаца*. Али је исто тако добро знао колико је регент Александар нерасположен према мени због чланака у *Српском гласнику*. Чим ме је угледао, одмах ми је пришао онако у сусрету како смо били, поздравио се са мном и одмах ме упитао: „А што ти онако пишеш по новинама, зар не знаш колико си увредио регента Александра?“ Трбић му је одговорио: „Нема

никакве штете од онога што ја пишем, па било то добро или зло, јер ја нисам ништа у овој земљи, те од мене ништа и не зависи. Али ви који ведрите и облачите и од чијег држања зависи хоћемо ли се вратити у Србију и колика ће бити та Србија, ви према томе да пазите и шта радите и шта говорите". Апис је дошао у Лерин да се види са Љубом Вуловићем и да од њега добије директна обавештења о стању бугарске војске на нашој граници, јер је Апис био постављен за начелника штаба Треће армије. Апис и Трбић су се заједно вратили возом у Солун и о томе Трбић у „Мемоарима" пише. „Нисам знао, а нисам никога ни питао о томе какви су односи између регента Александра и *црнорукаца*. Знао сам само толико да је на Крфу покренуто питање о одговорности за српску катастрофу у Албанији, као и о томе зашто српска Врховна команда није осигурала повлачење сепске војске једним доста широким фронтом Скопље – Солун. Кривица је бачена, унеколико, на генерала Дамњана Поповића, команданта трупа новоослобођених области, који ту област није добро бранио, или је уопште никако није бранио, те су Бугари брзо заузели Скопље, и на тај начин је повлачење ка Солуну било онемогућено." Разговор се повео о регенту Александру. Апис је рекао: „Ама, не знаш ти овога Црногорца добро. То ти је жива слика и прилика краља Николе црногорског. Сујетан је до зла бога и не трпи никога да изађе испред њега. Да би задржао сву славу за себе, направио се стварни командант војске, иако се у војничким стварима не разуме ништа". Трбић је рекао: „Ако има каквих недостатака код регента, није крив он, криви сте ви који сте око њега, па му ласкате и причате му приче тако да он заиста не може да дође до правог сазнања где је истина". „То није тачно", реплицирао је Апис, „бар уколико се мене лично тиче. Ја никоме досад нисам ласкао, па најмање томе црногорском балавцу! Њега су покварили политичари. Онај Пашић, па Столе (Протић) и сви они који су око њега и који му ласкају, па било да су у униформама официрским и са калпацима или у реденготима и цилиндрима." Трбић је наставио: „Ви сте скинули са престола краља Александра Обреновића, и то сте правдали његовом самовољом и његовом рђавом женидбом. А сад, по вашим речима, сами утврђујете и потенцирате самовољу садашњег регента, а у будуће краља..." На крају је Апис рекао да је он један од оних које *регент Александар не трпи ни у сну а не на јави* и разговор се на томе свршио. Још је Апис замолио Трбића да о томе не прича, а овај му рекао да што се њега тиче може мирно да „спава на оба ува", али нека пази шта ће разговарати са другима.

На Солунском фронту, Врховна команда Српске војске поверила је Трбићу специјални задатак да прикупи обавештајне податке о стању у позадини непријатељског фронта. Био је француским авионом пребачен на планину Солуницу, јула 1916. године, и он је ту мисију успешно окончао. (У сличну мисију пребачен је у Топлицу два месеца касније војвода Коста Пећанац.) На Солунском процесу Трбић је сведочио против завереничке *Црне руке*, што је учинило да буде омрзнут од присталица ове тајне

организације. Али Трбић је увек имао свој пут, водио своју политику, што ће га довести у сукоб и са другом страну у официрском сукобу.

Коста Пећанац је 1933. године написао неку врсту *мемоара* о својој улози у сукобима у српској војсци и евентуалним својим везама са завереничком Црном руком.

„Овако. Ратовао сам као борац Другог пешадијског пука 1914. и 15. године у свим борбама против Шваба. Наш пук је започео Церску битку. Код Лазаревца нам је погинуо командант пука Миливоје Стојановић. У другој аустријској офанзиви тукао сам се на Гучеву и Мачковом камену. Тад је за команданта Прве армије дошао генерал Живојин Мишић, а за команданта Другог пука потпуковник Димитрије Милић. И по други пут смо потукли Швабу.

Кад нас је у јесен 1915. године разбио немачки фелдмаршал Макензен, морали смо да се повлачимо преко Албаније, јер су нам Бугари пресекли одступницу кроз моравско-вардарску долину. Приликом повлачења мени су командант Моравске дивизије, пуковник Љубомир Милић, и шеф обавештајне службе, ђенералштабни пуковник Данило Калафатовић, поверили да предводим целу дивизију у одступању. Ово стога што сам био добар познавалац терена и што сам говорио шиптарски и што сам имао добра познанства с неким арнаутским првацима. А како сам ја као војни полицајац превео Моравску дивизију до обала Јадрана најбоље може да се види по томе што је страдало само четири војника, док су друге дивизије имале огромне губитке. Био сам на челу бомбашког одељења које је разбило арнаутску заседу код Спаса.

Али да се зауставимо код Скадра. Ту, на територији Албанске државе, коју су силом створили Аустро-Угари, дошло је до великих ломова у Српској војсци, у стварима започет је обрачун који ће се завршити на Солунском процесу. Још тад је регент Александар одлучио да сломи кичму *Црној руци*. О томе да су у војсци велики сукоби, знало се од раније. Много се причало о идеји војводе Живојина Мишића да се покуша противудар, па ако не успе да се тражи сепаратни мир. Многи војници нису веровали у сврху повлачења преко Албаније, па су остајали код својих кућа, односно масовно дезертирали. Никаква ту претња није помагала, команда није могла да спречи расуло војске. Причало се и о делатности *Црне руке*, која је за све окривљавала председника Владе Николу Пашића. А како су Пашића подржавали краљ и регент, критика нису били поштеђени ни Карађорђевићи. Ја сам био ван свега тога, сматрао сам да треба слушати уставне факторе. Ако су Влада и монарх одлучили да нема капитулације, онда то тако мора да буде. А и имао сам поверење у Пашића, *зна Баја шта ради*.

У Скадру је дошло до крупних промена у Врховној команди Српске војске. Слободно се може рећи да је регент Александар извшио неку врсту војног удара. Најпре је био смењен дотадашњи начелник Врховне команде, војвода Радомир Путник, а на његово место је дошао генерал Петар Бојовић,

један од најпоузданијих Александрових људи. Тачно је да је војвода Путник био стар и болестан, али важније од тога је да је подржавао *црнорукце*. Разрешен дужности био је и Путников заменик пуковник Живко Павловић, за кога је било опште мишљење да је био један од најспособнијих српских официра. Он је био творац војне доктрине, а сад на војни отпад. И за њега се говорило да пружа подршку *Црној руци*. Под удар је дошао и војвода Живојин Мишић, славни победилац на Сувобору и Колубари. Њему је одузета Прва армија.

Елем, дође једнога дана код мене пуковник Милован Миловановић Пилац и каже ми да би Апис хтео да се састане са мном. Како сам ја Аписа добро познавао од раније, сматрајући га као врховног обавештајца и поштеног официра, одмах на то пристанем. При том ми је предочио да они сматрају да сам ја њихов човек и да Апис на мене озбиљно рачуна. Треба да знам да је Српска војска коначно пропала и да српска Влада води неразумну и луду политику, држећи се савезника који немају изгледа на победу. Пилац ми је још говорио да ми као свесни војници треба сами да испитамо своје слабости и да благовремено тражимо лек да после не би било доцкан. А лек је да се збаци Пашићева Влада и да се договори са Немцима сепаратни мир. Колико сам разумео Пилца, *црнорукци* су већ били успоставили неке контакте са немачком војском, па нећу погрешити ако кажем да су завереници у Скадру добили везу са Немцима и да су ту вођени крупни разговори о нашој судбини. Оно што ме је збунило био је предлог Пилца да се одмах илегално укључим у њихов рад и да извршим једну важну мисију у Топлици. Требало је да се најпре пребацим до Арнаута и да се уз њихову помоћ домогнем Топлице. Мој задатак би био да ступим у контакт са многобројним дезертерима и да видим какво је код њих расположење у погледу Пашићеве Владе. Треба да пустим причу у народу да је Влада одлучила да све дезертере, кад се врати у земљу, стави на војни суд и да то подржава и регент. Ја Пилцу по том питању нисам умео ништа да кажем, једино што сам му рекао то је да ћу се посаветовати са својим командантом ђенералом Љубом Милићем. Он ми је рекао да је то добра идеја, јер *Љуба је наш човек*. У то сам убрзо могао и сам да се уверим, јер командант Моравске дивизије ме је позвао и рекао ми да ће поћи са мном на састанак са Аписом. Кад сам му ја напоменуо шта ми је Пилац понудио, он ми је рекао да за то још није дошло време и да је план промењен.

Са Аписом сам се састао у његовом шатору у Скадру. Поред мене, ту су још били Пилац и Љуба Милић. Апис ми је отворено рекао да су официри крајње незадовољни политиком коју води Народна радикална странка и Влада коју је она образовала, на челу са Николом Пашићем. За све патње кроз које је прошао српски народ неко мора да одговара. Стога се официри спремају да сруше ту Владу и у томе имају подршку опозиције. Голгота кроз Албанију је била непотребна, стога треба што пре потписати сепаратни мир и то са Немачком. Апис је испричао да је Немачка била спремна да закључи

сепаратни мир са Србијом и да је још на почетку рата такву понуду дала Влади. Још док је Влада била у Нишу, Немци су преко свог изасланика Кучбаха понудили Пашићу споразум по коме би Србија добила територијалне добитке, целу северну Албанију са Скадром, добрим делом Босну, могућност уједињења са Црном Гором, под условом да се Србија одрекне Маћедоније у корист Бугарске. Да је Пашић прихватио ту понуду, избегли бисмо катастрофу и не бисмо доживели голготу. Али Пашић је одбио Кучбахову понуду, правдајући то бојазни да би руски цар Николај био против тога. Кучбах је рекао да ће у том случају Србија да буде нападнута надмоћним снагама Централних сила и после тога добили смо Макензена. Апис ме је питао шта мислим о свему томе. Рекао сам му да сам ја само један мали поручник и да није моје да одлучујем о тако важним стварима. Али као војвода који је крварио толике године у Маћедонији, не могу да подржим губитак Јужне Србије. Тад нисам знао да је немачка понуда обухватала и Ниш и моју Топлицу да то буде бугарска територија. Апис је то пречуо, али ми је понудио да потпишем листу завереника. Кад се узме у обзир колико сам ја ценио Аписа, готово да сам био спреман да такву листу потпишем. Али, таман да ставим свој потпис на папир који ми је потурио Пилац, кад у шатор уђе Љуба Вуловић. Чим сам га видео, тргнем се и помислим да све што ради Вуловић не само да не ваља, већ је и проклето. Ја сам о том човеку имао лоше мишљење још из Врања, кад сам се са њим састајао више пута у вези са завером против краља Александра Обреновића. Касније нам је тај човек нанео много штете у Маћедонији, јер је хтео да народне војводе потчини официрима на чијем челу је стајао. За мене је Вуловић био пре свега разбојник. Зато кажем Апису и Пилцу да ми не замере, али ја не могу то да потпишем. Кажем да не могу да прихватим да сам све те године крварио џабе. Погледам у Љубу Милића и он ми климне главом. Речем да сам њихов пријатељ и да сам спреман да подржим сваку њихову акцију која ће бити у корист српског народа, али да не желим да се мешам у официрске завере и да се уписујем у њихово чланство. На то ми Пилац каже да грешим, јер су се у списак уписале све војводе из Маћедоније, на челу са Војводом Вуком. Ја се закунем да их нећу издати, али да не могу нигде да се уписујем. Тад се то на томе сврши.

Њихов план је био овакав. Да сачекају да се краљ и регент евакуишу у Италију, а да онда они прогласе свој режим, неку врсту војне диктатуре. По том плану требало је убити Пашића, похапсити све чланове Владе и народне посланике, стрељати све оне који не прихвате политику завереника, приграбити државни новац, узети команду над војском и окренути леђа краљу. Ја сам сматрао да су то само њихове приче и хвале које се неће остварити, али сам за сваки случај упозорио неке моје пријатеље да се чувају. Лакнуло ми је на души кад овај план није успео. Срећа је била што престолонаследник Александар не хтеде да се укрца на лађу у Сан Ђовани и тиме покварио завереницима све планове. Они су били страховито

озлојеђени, псовали су и грдили, али нису смели ниште предузети, док је ту Александар. Да ли је регент сазнао о њиховим плановима? Кад се узме у обзир каква је шпијунажа у војсци, мислим да је план завереника процурио до њега. Држим да су смене у војсци дошле као последица тога. Ту се престолонаследник коначно одлепио од *Црне руке* и приступио официрима њиховим противницима који су формирали Белу руку. Солунски процес је почео још у Скадру."

На Солунском фронту Коста Пећанац је од Врховне команде добио задатак да одлети у Топлицу и извиди да ли су истините гласине које стижу у Солун о некаквој народној буни. Црнорукци су за тај лет спремали свог човека, пуковника Божина Симића, али су их белорукци предухитрили изабравши Пећанца Његов лет у Топлицу спасио је живот Кости Пећанцу, пошто је био на списку црнорукаца за ликвидацију.

Пећанац је поменуо да је пуковник Драгутин Димитријевић Апис планирао атентате на неке државнике, непријатеље Србије. Ту је пре свега мислио на председника српске Владе Николу Пашића и на црногорског краља Николу Петровића. Пећанчева тврдња не мора бити тачна, јер је он те ствари био само начуо.

Године 1923. историчар професор Станоје Станојевић је издао брошуру под насловом „Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда – прилози питању о почетку Светског рата“. У тој брошури за Аписа је написао: „Немиран дух, пун воље за авантуре, Димитријевић је у свом веку спремао и организовао неколико завера и атентата. Он је био један од главних органоизатора завере против краља Александра (1903). У лето 1911. године слао је човека да убије аустријског цара или престолонаследника. Уговорио је у фебруару 1914. са бугарским тајним революционарним комитетом да се убије бугарски краљ Фердинанд. Прихватио је и организовао атентат на аустријског престолонаследника Фердинанда 1914. у Сарајеву. Слао је човека са Крфа 1916. да убије грчког краља Константина, а покушавао је да ухвати везе са непријатељем, и, како изгледа, организовао атентат на ондашњег престолонаследника Александра. Том приликом је осуђен на смрт и стрељан на Солунском фронту, у јуну 1917. године“.

Више извора указују на Аписово организовање атентата.

Тако, министар унутрашњих дела, Љуба Јовановић Патак, обавештава у депеши председника Владе Николу Пашића о „превратним припремама пуковника Драгутина Димитријевића и његових другова“: „Утврдио сам да су на Крфу спремали атентат на цара Виљема и краљеве Фердинанда и Константина, као и на председника Владе господина Пашића, и да је у војсци створена организација неких официра активних и резервних са задатком да се насилним путем уставно-парламентарна монархија са династијом Карађорђевића на челу државе замени неком олигархијом у којој би највишу власт у држави имали њих десет до петнаест одабраних људи, а ови би се ослањали на ту официрску организацију“.

Војни иследник пуковник Милан Дуњић саслушао је 10. фебруара 1917. године мајора Љубомира Вуловића у истражном затвору у Солуну. Том приликом мајор Вуловић је признао да је припремао атентате. „Од мене је никла идеја да се сада, док ратови трају, убију ова три владаоца: немачки цар Виљем, бугарски краљ Фердинанд и грчки краљ Константин.“ Вуловић је рекао да је на ту идеју дошао још приликом повлачења преко Албаније, али да о томе никога није обавештавао све до смештаја на Крфу. На Крфу је ангажовао један број својих људи, а за атентаторе на краља Константина одредио је Мухамеда Мехмедбашића и Владету Билбију, снабдео их новцем, исправама за пут и оружјем и послао их у Атину. Тек тад је о томе обавестио Аписа, кад је био сигуран да се та ствар не може више покварити. Међутим, услед болести Мехмедбашића та ствар је пропала.

6.

Други пешадијски пук *Књаз Михаило*, који су сачињавали Топличани, Јабланичани и Пусторечани, формиран је 1886. године и за гарнизон му је одређен град Ниш. Први ратни наступ је имао у Првом балканском рату 1912. године кад је ушао у састав Моравске дивизије којом је командовао генерал Илија Гојковић. Ова дивизија је додељена Првој армији на чијем челу је био престолонаследник Александар Карађорђевић. Моравска дивизија одиграла је важну улогу у Кумановској битци и прва ушла у Скопље 13. октобра. У рату са Бугарима 1913. године Моравска дивизија се налазила у саставу Треће армије под командом генерала Божидра Јанковића. У овом краткотрајном рату нарочито се истакао Други пешадијски пук којом приликом је добио надимак *Гвоздени*. У ствари то се десило већ после Кумановске битке, а само се учврстило после Брегалничке битке. Једни кажу да је на питање ђенерала Боже Јанковића: „Ко проби фронт на Брегалници?“, одговорено: „Опет Гвоздени“. Други пак тврде да су то исто питање поставили Бугари и добили исти одговор.

У Првом светском рату Други пешадијски пук је својим силовитим ноћним ударом отворио Церску битку. Патрола од 15 Топличана, састављена од старих граничара, прва је наишла на непријатеља свега 500-600 корака од чела предњих трупа. Дакле, Топличани су сачињавали ону претходницу овековечену у филму Жике Митровића „Марш на Дрину“. У овој борби Моравска дивизија је имала велике жртве, а само пук је изгубио 15 официра. У другој фази битке на Дрини Моравци су нанели страшне губитке непријатељу састављеном углавном од словенског живља. Нарочито су страдали Личани из састава регименте *Бан Јелачић*.

У првој фази Колубарске битке Моравци су бранили положаје изнад Лајковца у висини ушћа Љига у Колубару, на Врачем брду и Човки. Како су Аустријанци угрозили одбрану Београда, Моравска дивизија је скинута са

свог фронта и послата у састав одбране Београда, где је стигла преко Гроцке. У Колубарској битци Други пук је претрпео велике губитке и био преполовљен.

У јесен 1915. године Гвоздени пук је послат у Македонију на планину Бабуну, коју је пре три године био отео од Турака, да би се преко Битоља повуко према Струги на Охридском језеру. Ту је команду над пуком примио мајор Војислав Гојковић, син генерала Илије. Он је притом одржао говор „најславнијем пуку најбоље војске“. „Јунаци! Примио сам команду над пуком у коме сам био командир чете и командант батаљона. Ја вас познајем, са вама сам био у свим ратовима, знам вашу храброст и ваше пожртвовање... Ви сте јунаци над јунацима... Удружени... навалили су на нас и природно је да нисмо могли одолети овој великој навали. Ми нисмо пропали и нећемо пропасти, јер нисмо сами... Морамо имати стрпљења, а будите уверени да ће наша слава бити још већа, ако у овим тешким данима будете истрајали. Ми преживљавамо велике дане, а велики дани траже велике људе; тешки дани траже стрпљења и веру. Ви сте већ показали да сте велики и имајте стрпљења и вере и ми ћемо победити.“

На Крфу, по преласку преко Албаније, пук се вратио у састав Моравске дивизије, која је ушла у састав Прве армије генерала Милоша Васића. На Солунском фронту пук је учествовао у борбама на Горничеву и Црној реци. У продору у Србију пук се истакао у борби за прелаз преко Вардара. Гвоздени пук је заузео планину Селичевицу, одакле је напао Ниш и освојио га од Бугара. Тако је пук после пуне четири године видео свој гарнизон у Нишу.

Ко су били команданти Гвозденог пука? Први командант је био потпуковник Владимир Ристић, који је превео пук кроз све ратне окршаје Балканских ратова, а умро је у Штипу од колере у време затишја после Брегалничке битке. На почетку Првог светског рата пуком је командовао пуковник Миливоје Стојановић родом из Пожаревца, који је погинуо на лазаревачким положајима 1914. године. О њему је Милосав Јелић испевао лепу песму, која се у пуку певала све до његовог расформирања 1941. године. Затим је команду преузео потпуковник Димитрије Милић, за кога се зна да је био истакнути црнорукац. Погинуо је на Солунском фронту. Потом је команду примио пешадијски пуковник Алимпије Марјановић, који је водио пук све до пробоја фронта 1918. године. Овај официр је имао значајну улогу у организовању четничких јединица у Македонији почетком Двадесетог века. У пуку се борио и Јован Наумовић, који је такође четовао по Македонији. Он је из ратова изишао са једанаест рана. Пуком другог позива командовао је у Македонији мајор Војислав Гојковић, црнорукац коме се у Солуну судило.

Све ово показује да се подела у војсци одразила и у Гвозденом пуку. Како су се на овај пук ослањале четничке јединице, то су се и оне поделиле. Стари четници, народне војводе, били су сви одреда уз регента Александра

и подржавали уставни поредак. Млади четници, официри војводе, били су углавном црноруксци и радили су на рушењу монархије. Забележено је да је Апис био за републику, а да је официрски круг око њега видео управо њега за председника те републике, онако како је у Турској то био Кемал-паша Ататурк.

Мислим да се ни Топлички устанак не може разумети без указивања на сукоб у војсци. Чињеница је да је главни организатор устанка био Коста Војиновић, за кога је утврђено да је припадао црнорукцима. По једнима, Коста је био рањен приликом повлачења преко Косова и из тог разлога се зауставио у кући свог оца Јована Војиновића у Косовској Митровици, где је овај био председник Општине; по другима, младог потпоручника су црнорукци оставили да дигне устанак, јер би та буна ишла њима у прилог.

У сваком случају, Солунски процес се није могао одржати без ликвидације четничких војвода црнорукаца. Пошто је Воја Танкосић погинуо у Трстенику 1915. године приликом слома Српске државе, главни ослонац Апису у четничким редовима био је Војин Поповић - Војвода Вук.

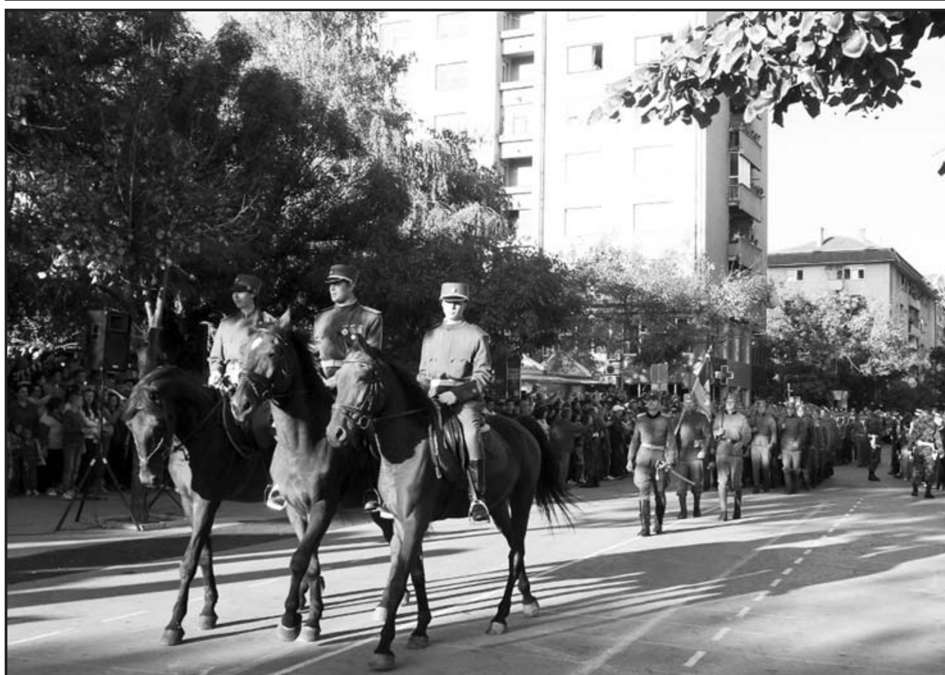
За Војводу Вука Милосав Јелић је написао: „Наш највећи јунак погинуо је у јуришима на Црни камен на Грунишком положају 16. новембра 1916. године као командант добровољачког четничког одреда“. Његова биографија каже да је као пешадијски потпоручник Војин Поповић био завереник у ликвидацији последњих Обреновића. Као четник своје прво борбено крштење доживео је на Челопеку 1905. године. „Отада па до своје смрти Поповић се посвећује искључиво национално-револуционарној акцији и борби на терену у којој стиче највећи ауторитет и славу легендарног јунака, ушавши у историју борбе српског народа за слободу, независност и уједињење под именом Војвода Вук.“ У раздобљу од 1905. до 1912. године Војвода Вук је организатор отпора народних маса у Старој Србији и Македонији. У ратовима 1912-13. године учествује са својим четницима као претходница, а приликом повлачења 1915. године као заштитница регуларне војске. На Солунском фронту Војвода Вук у чину потпуковника је командант Добровољачког одреда којем се поверавају најтежи задаци. У свим тим бојевима стекао је реноме да га „куршум не бије“. Међутим, у најтежој борби на Кајмакчалану, на Црном камену више Груништа, кад је победа већ била извојевана и бугарске трупе разбијене, погодио га је један метак тачно у срце. О погибији Војводе Вука су после рата ширене гласине да је убијен с леђа, како би његовим нестанком био омогућен Солунски процес *Црној руци*. И сâм Коста Пећанац причао је тако нешто по Топлици. Милосав Јелић је у свом дневнику забележио да је Војвода Вук слат тамо где мора да погине. Он је присуствовао једном телефонском разговору у којем неко из Врховне команде назива Војводу Вука кукавицом што не јуриша на готово неосвојиви врх Кајмакчалана. Рећи Вуку да је *кукавица*! Јуриш је извршен, четници су освојили Црни камен падајући један преко другога, чиме је фрнацуско-британским снагама омогућено да без борбе уђу у Битољ. Војвода Вук, који

је био на челу јуриша, прошао је са лакшом раном на левој руци. Метак га је погодио после борбе, док су га превијали. Милосав Јелић пише да би Солунски процес био незамислив да четници нису изгинули на Кајмакчалану. Четнички добровољачки одреди, којима је командовао Војвода Вук, били су ударна песница Српске војске. Да је Војвода Вук дошао са својим четницима у Солун, да је ударио песницом о сто пред Пашићем и Александром, нико се не би усудио да организује најконтроверзнији процес новије српске историје.

На крају, ово излагање сам написао на основу свог романа „Народна буна 1 – Четници“, у коме сам обрадио четовање српских добровољаца по Турској царевини. Сви историјски подаци у роману су узети из забележака, дневника, архиве појединих актера. Пошто се не ради о научном него о књижевном раду, нисам наводио научну апаратуру, јер то не био било примерено роману. Тај посао сам препустио историографима, чији је превасходни задатак да сакупе релавантне податке за писање историје. Писац узима слободу да се тим подацима користи, да их комбинује и тумачи у склопу своје замисли романсирања стварних догађаја. При том, историчар пише *општу*, фактичку историју, а писац *личну*, имагинарну повест. Питање је која је историја *тачнија*, што је поставио још Енгелс вреднујући Балзака.

ОКРУГЛИ СТО
ГВОЗДЕНИ ПУК

П У К

ГВОЗДЕНИ ПУК

САДРЖАЈ

УВОДНА ИЗЛАГАЊА

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

ПРИЛОЗИ, ОСВРТИ, ПРИКАЗИ

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11)"1912/1918"
355.48(497.11)"1912/1918"
355.312(497.11)"1912/1918"

ОКРУГЛИ сто Други пешадијски пук „Књаз Михаило"-
Гвоздени пук у ослободилачким ратовима 1912-1918 (2012; Прокупље)
Други пешадијски пук „Књаз Михаило" - Гвоздени пук у ослободилачким ратовима 1912-1918 : зборник радова са округлог стола, Прокупље, 5. октобар 2012. године / [главни и одговорни уредник Драган Р. Лекић]. - Прокупље: Историјски архив Топлице, 2014 (Прокупље: Прадо). - 268 стр.: илустр.; 24 cm

Тираж 1.500. - Стр. 3: Предговор / Редакциони одбор. - Прилози, осврти, прикази: стр. 217-265. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-918165-0-6

a) Србија. Војска. Други пешадијски пук „Књаз Михаило" - 1912-1918
b) Први балкански рат 1912-1913 - Стара Србија
c) Други балкански рат 1913 - Стара Србија, јужна
d) Први светски рат 1914-1918 - Србија
e) Кумановска битка 1912
f) Брегалничка битка 1913

COBISS.SR-ID 210502924